

RÉVÉSZ IMRE PÜSPÖK TEOLÓGIAI PORTRÉJA

А

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok

A Debreceni Református Hittudományi Egyetem
kiadványsorozata
20. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Baráth Béla Levente, rektor

Lovász Krisztián

RÉVÉSZ IMRE PÜSPÖK TEOLÓGIAI PORTRÉJA

∕

Debreceni Református Hittudományi Egyetem

Debrecen, 2026

Lovász Krisztián:
Révész Imre püspök teológiai portréja

Acta. Debreceni teológiai tanulmányok
20. kötet

Főszerkesztő és felelős kiadó:
Dr. Baráth Béla Levente, rektor

ISSN 2416-3570
ISBN 978-615-5853-99-9

Kiadja: Debreceni Református Hittudományi Egyetem
Debrecen, 2026

© Lovász Krisztián
© Debreceni Református Hittudományi Egyetem.
Minden jog fenntartva

A kötet a Böszörményi Jenő Lelkész és Neje Emlékalapítvány támogatásával
kerül kiadásra.

Technikai szerkesztő: *Szilágyiné Asztalos Éva*

Nyomdai kivitelezés: *Kapitális Nyomdaipari Kft., Debrecen*
Felelős vezető: *Kapusi József*

Félegyházy festmény Révész Imréről a Püspöki Hivatalban

Félegyházy festmény Révész Imréről a Kistanácssteremben

TARTALOMJEGYZÉK

Ajánlás	11
Előszó: Révész Imre püspök teológiai portréja	13
Bevezetés	17
I. Révész Imre pályaképe	21
II. Révész-kutatás	27
III. A révészi életmű vizsgálata új szempontok szerint	41
IV. A vizsgálat struktúrája	51
V. Révész Imre írásszerűsége	53
V.1. Révész írásszerűsége – homiletikai szempontok szerint	53
V.1.1. Révész Imre igehirdetéseinek vizsgálata felépítésük szerint	56
V.1.2. Az igehirdetések bevezetése	57
V.1.3. Révész írásmagyarázatának alapelvei	59
V.1.4. Az igehirdetések befejezése	65
V.1.5. Reflexió és önreflexió	66
V.2. Révész Imre írásszerűsége – exegetikai szempontok szerint	69
V.2.1. Exegetikai és írásmagyarázati formák között – A Róma 9–11. magyarázata	69
V.2.2. Predestináció narratív formák között	77
V.2.3. Barth első magyarországi látogatásának háttere	83
V.3. Révész Imre írásszerűsége – az érvényesítés elve szerint	84
V.3.1. Baltazár Dezső hitvallása	85
V.3.2. Révész Imre Kátéja (1929, 1937, 1944)	102
V.3.3. A „Bizalmas utasítás” – A lelkigondozó püspök	105
V.4. Révész Szentírás-értelmezése és megélése – összegzés	117
VI. Révész Imre krisztológiája	121
VI.1 Az adogmatikus Krisztus-központúság – teológiai és tudományos alapvetés	121
VI.2. A Krisztus királyságáról szóló tanítása	125
VI.2.1. Krisztus királysága – Kálvin Intitutiójában	126

VI.2.2. Krisztus királysága – Kálvin kommentárjainak „ajánlásai” szerint	127
VI.3. Krisztus királyi uralmának megvalósulása az egyházban	130
VI.3.1. Az egyház megújulásának szükségessége	132
VI.3.2. Az egyház megújulásának lehetséges módjai	133
VI.3.3. Az egyház megújulásának feltételei	136
VI.4. Amikor Krisztus királyi uralma veszélybe kerül	138
VI.4.1. Révész Imre felemeli szavát a Hit és Élet hasábjain	139
VI.4.2. Révész Imre felemeli szavát az előadásokon	140
VI.5. Krisztus királyi uralma a felekezeti sokféleségben	143
VI.6. Krisztus királyi uralma a protestantizmus megújulásának egyetlen esélye	146
VI.7. Krisztus királyi uralma a világ békességének záloga	148
VI.8. Krisztus hármassága – Révész megszólal a teológus ifjúság előtt	149
VI.8.1. „A theologus-existentia ma” – a teológuslét értelmezése	152
VI.8.2. A Kerub – a teológuslét papi jellege	155
VI.8.3. A sas – a teológuslét prófétai jellege	158
VI.8.4. Az oroszlán – a teológuslét királyi arca	160
VI.8.5. Az ember – a teológuslét emberi arca	161
VII. Révész Imre ekklesiológiája	165
VII.1. Az egyház, ahogy Révész Imre „tanulta” és „tanította” – elvi alapok	168
VII.1.1. A felkészülés időszaka, első írásai	168
VII.1.2. Doumergue közvetítésével Kálvin közelében	169
VII.1.3. Az identitáskeresés útján (1910-es évek)	170
VII.2. Egyház- és gyülekezetépítés	174
VII.2.1. A lelki kálvinizmus meghirdetése	174
VII.2.2. Révész Imre szószéki szolgálata	177
VII.3. Az egyház, ahogy Révész Imre „megélte”	180
VII.3.1. Az 1938-as tiszántúli püspökválasztás	180
VII.3.2. Révész Imre tisztségértelmezése	182
VII.3.3. A türelmes papír titka	200
VII.4. Az egyház, ahogy Révész Imre „szenvetelte” – egyházlátása	202
VII.4.1. A második újraválasztása (1945)	202
VII.4.2. Révész Imre gondolkodása az egyház és az állam kapcsolatáról	213
VII.4.3. A zsidókérdésről	225

VII. 5. Az egyház, ahogy Révész Imre kívülről „szemlélte”	243
VII.5.1. Révész és a hajó(roncs)	243
VII.5.2. Révész a „parton”	247
VIII. Összefoglalás	251
Bibliográfia	257
Levéltári források, kéziratok	257
Révész Imre publikációi	261
Felhasznált irodalom	262
Függelék	271
A sorozat eddig megjelent kötetei	279

AJÁNLÁS

Ki is volt Révész Imre? Hajlamosak vagyunk mi itt Debrecenben azt gondolni: hol ha nem éppen itt, tudjuk ki is volt ő... Rámutathatunk a róla készült portréfestményre a Református Kollégiumban, fellapozhatjuk a kollégium és egyháztörténetet, kutathatjuk vele kapcsolatban a levéltári forrásokat... Mégsem egyértelmű a válasz, mint ahogyan azt Lovász Krisztián disszertációja is kijózanítóan jelzi számunkra.

Történelmi események és személyiségek kapcsán gyakran hajlamos az utókor a narratívák kultiválására, főleg, ha a visszaemlékezésektől az identitás megerősítését várjuk. Nos, az ilyen elbeszélések fenntartása a leegyszerűsítésektől és más tendenciáktól nem mentes. Ezért is örömdetes, hogy Lovász Krisztián doktori témaválasztása és immár könyv formájában is kézbe vehető disszertációja nem egyszerűen emléket állít az egykori egyháztörténész, tudós-professzor és püspök számára, hanem egészen új megvilágításba helyezi alakját. Révész Imre teológiai gondolkodását mutatja be, még hozzá rendszeres teológiai szempontból.

Amint a könyv címe is sejteti, a disszertáció nem arra vállalkozik, hogy rekonstruálja vagy értékelje a történész és egyháztörténész munkásságát a szűken értelmezett történészszakma számára. De még csak a Révész Imre egyházkormányzati tevékenységének bemutatása sem tartozik a dolgozat primér céljai közé, az egyházjog vagy az egyház szervezeti életének értékelése szerint. E kiváló munka elsősorban rendszeres teológiai szempontból kívánja elemezni és értékelni Révész Imre teológussá formálódását és teológiai gondolkodását. Így Révész Szentíráshoz való viszonyulása, igehirdetéseinek írás- és gyülekezetszerűsége, gondolkodásának krisztológiai vetülete, Krisztus hármas tisztének értelmezése, ekkleziológiai meggyőződése, az egyház küldetéséről vallott nézetei kerülnek az elemzés fókuszába. Kutatása elsősorban Révész Imre kéziratban maradt írásaira, publikálatlan műveire alapoz. Ezek összegyűjtése sajátos feladat elé állította a kutatót. Külön figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a tudományos gyűjteményekben fellelhető kéziratokon túl megismerkedhetett a család tulajdonában lévő anyaggal is.

Lovász Krisztán sok tekintetben hiánypótló feladatot végez el dolgozatával egyházunk életében. Azon túl, hogy egyik legjelentősebb 20. század magyar református gondolkodónk életművét mutatja be, kutatásinak eredménye kettős értelemben is aktualitással bírnak. Egyrészt az által, hogy eddig nem ismert források alapján elevenít fel olyan egyháztörténeti jelentőséggel is bíró eseményeket, mint pl. az 1945-ös püspökválasztás történetét, annak körülményeit és a politikának az egyház belső életébe történő beavatkozása erőszakos és manipulatív jellegét, felhívja a figyelmet arra, hogy ilyen vonatkozásban az egyház szabadságának és a tisztségek tartalmát minden korszakban – teológiai igényességgel, a reformátori örökség jegyében, és az Ige előtti alázattal – újra kell gondolni. Ebben Révész Imre öröksége mai is inspiráló és figyelmeztető lehet. Másrészt az a körülmény, hogy a szerző valós gyakorlati gyülekezeti szolgálatnak és gyülekezetépítési látásának birtokában, aktív és rendszeres igehirdetési gyakorlat mellett, valamint közegyházi tisztségek tapasztalataival is rendelkezve nyúl hozzá választott témájához és törekszik annak kidolgozására, bizonyítja: a tudós-tiszteletes eszménye nem a múlt kelléke, nemcsak egy régi udvariassági formula. Van létjogosultsága, de realitása is olyan tudományos munkának, amely az egyházi élet gyakorlati szolgálatának tapasztalataiból fakad: ez a praxis indítja a szerzőt releváns kérdésfelvetések megfogalmazására, és reméljük, hogy eredményei e téren is hasznosulnak.

A könyv formájában most megjelenő értekezés nagymértékben hozzájárulhat ahhoz, hogy Révész Imre alakja és teológiai öröksége az őt megillető helyre kerüljön egyházunk életében és a teológiai tudományművelés összefüggésében. Ahogyan maga a szerző a disszertáció védésének első tézise kapcsán fogalmazott: „A valódi Révész-képet csak akkor közelíthetjük meg, ha őt egy enciklopédikus tudású teológusként vizsgáljuk. Ez a dolgozat az eddig róla kialakult felfogást kívánja korrigálni és így járul hozzá egy teljesebb és gazdagabb Révész Imre képhez.”

Illesse ezért köszönet a szerzőt, és inspirálja az olvasót Krisztus és az egyház hiteles szolgálatára.

2025. reformáció havában

Fazakas Sándor

RÉVÉSZ IMRE PÜSPÖK TEOLÓGIAI PORTRÉJA

ELŐSZÓ

Ez a könyv nem egy klasszikus püspökéletrajz, hanem sokkal inkább egy portré. Valakiről, aki az Osztrák-Magyar Monarchiában született, majd a kommunizmus idején halt meg, s életútja alatt többször megváltozott a sokáig változhatatlannak tartott világ. Révész Imre 1889 és 1967 között mindent megélt, ami magasságot és mélységet, örömet és bánatot, gyarapodást és veszteséget jelentett egy korabeli magyar embernek. Pápa, Kassa, Kolozsvár és Debrecen adták azt a különleges négyszöget, amely 78 évének útjelzőjévé vált. De nemcsak ezek az ősi reformátori hagyományokkal bíró szellemi központok, hanem a Révész-családban generációkon átívelő mélyen megélt kegyesség, filozofikus gondolkodás, és a felelősséget vállaló egyházszeretet színesítették portréját. Akit pedig ilyen hatások érnek, az nem teheti meg, hogy csendben éljen.

Bár Révész Imre számtalan felelős posztot, tisztséget betöltött életében, legkedvesebb társaságát mégis a könyvei jelentették, amelyek között minden nap hosszú órákat töltött. Révész Imre egy igen zárkózott, alapvetően befelé figyelő ember volt, aki tudva és megélve a felülről való vezetés törvényszerűségeit, komolyan, lényegre törően és precízen fogalmazta meg gondolatait az írásaiban, a nyilvános és az asztalfióknak szánt megjegyzéseiben egyaránt. És könyvei közül, a nagy szellemi társalgások után tudott elindulni a szószékre, a katedrára, és a közegyházi ügyek kihívásai felé. Lelkipásztorként, egyetemi tanárként, egyházkormányzóként és egyetemes műveltségű gondolkodóként sokan várták az útmutatását. Ő pedig vállalva annak minden kockázatát, mert megszólalni, tanácsot és reménységet adni. Eközben pedig szeretett megmaradni „Apóának” – ahogy a szűk családja hívta –, akihez felesége, három leánya, és unokái bármikor jöhettek, beszélgetni.

Beszélgetni márpedig kell, hiszen „beszélgetés vagyunk” mondja Hölderlin. És így kezdődött minden az én kutatásommal is. Beszélgetéssel. Legelőször Bölcskei Gusztáv – még rektorként – hívott meg néhány lelkésszel együtt aktuális közügyekről és teológiai kérdésekről beszélgetni. Tanszéki szobájából egyszer csak a Méliusz Szeretetotthon egyik apartmanjában ta-

láltam magam Nagy Sándorné Révész Zsófiával szemben. Ugyanis püspök úr felhívta a figyelmemet Révész Imre halálának 50. évfordulójára (2017). Majd így jutottam el Zsófi nénihez, akivel – nyugodtan mondhatom – szeretetteljes és bizalmas kapcsolat alakult ki közöttünk. Ő akkor 95 éves volt. Első találkozásunkkor éppen egy Mikszáth-regényt olvasott, majd elkezdtünk beszélgetni. Mindenről, ami Apókát érintette. Sok órai hanganyag vár feldolgozásra ezekből a négy szemközti eszmecserékből.

A következő nyolc év nagyon sok beszélgetést hozott. Ugyan Zsófi néni azóta hazament a minden élők útján, de kisebbik lányával, Ágnessel és egyik unokaöccsével Györggyel szoros családi kapcsolatot ápolunk. Hálás vagyok azért is, hogy Bölcskei Gusztáv püspök úr erre a különleges szellemi kalandra bátorított, majd témavezetőként végig segített. Megszámlálhatatlanul sok órát tölthettem el vele, nála, a szobájában és az öreg diófája alatt, hogy a szokásos munkamegosztással, folyamatos szálkásítással, az igényesség jegyében mélyedjünk el Révész Imre írásainak és az azok mögött húzódó mozgatórugóknak a titkában. Hatalmas intellektuális íveket rajzolt fel s én igyekeztem haladni, hogy megértsek valamit a teológiaművelés csodálatos világából. Köszönettel tartozom neki, hogy végtelen türelemmel figyelt, sommás megjegyzéseivel irányított, és megtorpanásaimkor bátorított. Megtanított a jóindulatú kritikus gondolkodás és a lényegre törő kérdésfeltevés művészetére.

Köszönettel tartozom mindenkinek, aki a kutatásaim során bármilyen módon is bekapcsolódott a Révész Imrével folytatott magános beszélgetéseimbe. Fazakas Sándor professzor úrnak, aki túlterheltsége ellenére is mindig szánt rám időt, és arra bátorított, hogy kellő távolságba kerülve a forrásoktól, kontextualizálva igyekezzek gondolkodni, s ha érzékelt szellemi próbálkozásaimban a zsákutca veszélyeit, azonnal segített annak felismerésében. Köszönöm a nagy beszélgetéseket, és a jól irányzott kérdéseket Bodó Sára és Kókai-Nagy Viktor teológiai tanárainknak, Kovács Krisztián és Visky Béla opponenseimnek, illetve Bíró Éva egyháztörténésznek. Köszönöm, hogy valamennyien észrevételeikkel előremozdították az akkori doktori kutatás, és a jelenlegi könyv eredményességét. Köszönöm Csorba Dávid tanár úrnak a szakmai tanácsait és baráti biztatásait, s azt, hogy mindig volt egy olyan jó szava, ami segített a továbblépésben.

Köszönöm Kenyhercz Róbertnek és Fazakas Gergely Tamásnak a korrektori javaslatait, továbbá a gyűjtemények vezetőinek és munkatársainak minden fáradozását. Köszönöm a segítségét Szilágyiné Asztalos Éva oktatásszervezőnek, aki biztosította az adminisztrációs hátteret.

Köszönöm a Debrecen–Széchenyi kerti Református Egyházközség lelkeszeinek és hivatali munkatársainak, a presbitérium tagjainak és a gyülekezetnek a támogatását.

S akivel elmondhatatlanul sok beszélgetés zajlott, aki elviselte, hogy Révész Imre szinte élettársunkká legyen, aki eltűrte, hogy elhívják mellőle a régi kéziratok, akinek egyébként a sor elején kellene lennie, hálásan köszönöm a feleségemnek, Gigimnek, hogy egyáltalán van. És köszönöm életünk kincseinek Krisztónak, Lócinak és Kislenkének, hogy apát szeretettel bíztatták és mindig megértéssel várták.

Beszélgetések gyümölcse ez a könyv. Nevesek és névtelenek egyaránt részei ennek a hatalmas eszmecserének. Körbevettük Révész Imrét, néztük a képeit, olvastuk a gondolatait, és reméljük, hogy előre tud minket segíteni a hitünk megélésében, egyházunk építésében, és a szent szolgálatban. Hadd beszéljen most már ő. Reménység szerint egyre többen lesznek azok, akik szavait megértik, és továbbgondolják. Ennek egyetlen garanciáját nekünk is a minket megszentelő, és a velünk folyamatosan beszélgetni akaró Istenben kell meglátnunk. Ővé legyen a dicsőség!

BEVEZETÉS

Aki a Debreceni Református Kollégium Kistanácstermébe látogat, és megnézi az 1967-ben Révész Imréről készült festményt, az mélyen elgondolkodhat, sőt szinte megütközhet azon a színvilágon és az abból fakadó hangulaton, ami a vászonról átjön. A kontrasztot elsősorban a többi, sokszínű és finom vonalakat bemutató képpel való összehasonlítás adja. Ugyanakkor magától értetődő természetességgel vetődik fel a miért kérdése, miközben az ábrázolt személy életének és munkásságának legfontosabb pillanatait próbáljuk megidézni.

Ezen a Félegyházi László-festményen a fiatal Révész Imre látható, akinek sokatmondó kéztartása könnyen felkelti a figyelmet. Ujjait imádkozó alaphelyzetben, de lefelé mutató, rácsszerű illesztésben tartja, amely azért feltűnő, mert a rácsozat vonalai a háttérben is megjelennek, mintegy valamilyen korlátok közé szorított helyzetet sugallva. Mintha vádlottként a sivár börtönfalak között állna, s úgy figyelne bírái vádjaira, hogy ebben a mártírszerepben egy csepp színjáték vagy mesterséges póz sem érzékelhető. Tekintetén fáradtság látszik, amely azonban nem tudja gyöngíteni tartását és koncentrált figyelmét. Ez a figyelem mintha a vele szemben lévő szavak nélkül is a konzekvenciák és/vagy az ítélet kimondására buzdítaná. Egy elszíntelenedő világ kívülről egyhangú gyermeke ő, akin nincs semmi feltűnő vagy csodálnivaló, mégis kiállásában és tekintetében ott van a veszített helyzetben megőrzött méltóság szimbóluma.

1977-ben – a fentihez hasonlóan szintén Félegyházi műveként – újabb festmény készült róla, amely a Püspöki Hivatalban található. Az elsőhöz képest színesebb egyéniségként ábrázolja Révészt, jóllehet külső szemmel nézve mégis hiányérzete lehet a nézőnek. A művész egyszerű, puritán környezetben jeleníti meg alanyát, viszonylag meleg színeket használva, miközben határozott, élénk vonalvezetéssel dolgozik, amely szinte fényképszerűvé teszi az alkotást. Révész kéztartása itt sem mellékes, hiszen a szépen kidolgozott ujjak egymást támasztják úgy, hogy a két hüvelykujj nem szokványos helyzete valamilyen bizonytalanságra, nyugtalanságra vagy éppen tépelődésre utal. Tekintetéből mintha egy békés, optimista, jókedvű kisfiú nézne ránk, akinek őszülő haja és bajusza tekintélyt parancsolóan üzen a bölcs, kimért és intellektusában ragyogó jellem erejéről. A kép stílusában közel áll a többi püspök megjelenítéséhez, amelyek a jót szépen, az elegánsat kifejezőn ábrázolják, hogy a papi tekintély felismerhető legyen rajtuk, s úgy lássák őket, mint a református egyház oszlopait.

Mennyi mindent sugall ez a két festmény, amelyek azt a személyt hivatottak bemutatni, aki a 20. század első felében a magyar református egyház és teológia meghatározó alakja volt. Joggal merül fel a kérdés, hogy melyik az igazibb Révész Imre-arc. Ki az a Révész Imre, akiről alig vannak személyes emlékek, és még kevésbé maradtak fenn – több kortársával (pl. Baltazár Dezső, Ravasz László, Darányi Lajos) ellentétben – legendák? Akit az egyházi kollektív emlékezet kissé zavarba esve kezel, de szellemi örökségét mégis kikerülhetetlennek tartva folyamatosan idéz? Ki az az európai kitekintésű egyháztörténész és teológus, aki Debrecenbe régóta várt lelki vezetőként érkezett? Akinek igehirdetéseit tömegek hallgatták szívesen. Akinek püspöki szolgálata mindvégig teher volt az életén. Aki hivatalos szolgálatának utolsó erőfeszítéseit is egy biblikusabb és reformátoribb egyházszervezet felé való elindulásra áldozta.

Ki az a Révész Imre, aki feltűnést keltett püspöki tisztségének az egyházkerület felé való – háromévenkénti – felajánlásával, majd 1949-es lemondásával? Ki az, aki úgy érezte, hogy az 1948-as *Egyezmény* aláírása kikerülhetetlen szükség a reformátusság jövője kedvezőbb alakulásához? Ki az, aki az egyházi szolgálatoktól való eltávolodása után akadémiai tagságát megtartva még hosszú évekig mértékadónak számított a tudományos körökben, s akinek – végakarátának megfelelően – nemcsak díszes, de még nyilvános temetése sem volt?

A két festményhez hasonlóan lehet őt ellentmondásosnak vagy kérdéseket ébresztő személynek nevezni, akinek a sorsa – némi túlzással – prófétainak is mondható, hiszen a magára maradottság, a tépelődés és a kételkedés terhe életének minden egyes szakaszában tetten érhető. A bibliai próféták nagy alakjainál mindezek a nyomorúságok jelen voltak.

Ki volt tehát Révész Imre? Hogyan szól hozzánk, 21. századi örököseihez? Miért érdemes az úragondolásra az ő páratlan mennyiségű és minőségű szellemi hagyatéka? Nem akarunk személyi kultuszt építeni Révész Imre köré, egyrészt azért, mert ő tiltakozna ez ellen a lehangosabban, másrészt azért sem, mert az ő alakja erre nem is alkalmas, hiszen a közvélemény előtt nem volt hangos ellenálló, nem tért vissza az egyházi szolgálatba '56-ban, egyszer gyávának, másszor árulónak bélyegezték, s nyugdíjas korában az egyházi közéletből is száműzték.

Mégis azért érdemes az ő teológiai gondolkodásának felkutatásába és bemutatásába belevágni, mert műveltsége, tisztánlátása, becsületessége és lelkiismeretessége, küldetéstudata, illetve elhívó Istene iránti, akár a vértanúságot is vállalni kész elköteleződése segíthet az utókor egyházi köreinek, különösen is a teológus és lelkipásztor nemzedékeknek a koruk támasztotta

kihívások közötti helytállásban. Révész lelkészként, professzorként és egyházkormányzóként érték- és időtálló meglátásokkal segítette saját korának gondolkodását és döntéshozó folyamatait. Gazdag szellemi munkásságának jelentőségét saját kora csak részben ismerte el, így életműve különleges kihívást jelent a mai magyar református teológiai kutatások számára is.

Ebben a kötetben arra teszünk kísérletet, hogy bemutassunk egy olyan személyt, aki elsősorban írásaival, de tetteivel is sok mindent elénk adhat a magyar református teológia szellemi kincseiből. Szeretnénk a róla kialakult képet a leszűkítések és a skatulyázások tévútjai alól felszabadítani, és azt részletesebben és mélyebben bemutatni. Mérlegre tesszük a szűk látókörű kategóriákat - mint például hogy csak egyháztörténész volt - valamint a leegyszerűsítő feltevéseket – mint például hogy horthysta vagy marxista volt. Reményeink szerint Révész teológiai arcát annál is árnyaltabban láthatjuk majd, ahogyan szimbolikusan a fent említett két, egymást kiegészítő Félegyházi-festmény mutatja.

Célunk, hogy a rendelkezésünkre álló források alapján nyilvánosságra kerüljön az az életpálya, amely Révész Imre stílusjegyeivel és gondolkodásának alapjaival ma is hasznunkra lehet. Megközelítésünk újszerűsége abban áll, hogy több, eddig nyilvánosságra nem került írása nyer publicitást, amelyek nagyban hozzájárulhatnak ahhoz, hogy szélesebb körben igazolást és felismerést nyerjen az, hogy ma is érdemes az ő teológiai gondolkodásával foglalkozni.

I. RÉVÉSZ IMRE PÁLYAKÉPE

Révész Imre¹ (Pápa, 1889. június 30. – Budapest, 1967. február 27.) református lelkész, teológiai tanár, az egyháztörténet professzora, tiszántúli püspök, aki 1912 és 1949 között a magyar református egyház- és teológiatörténet egyik legmeghatározóbb alakja volt.

Pápán született, a Révészek református teológus családjába. Kassai kisdíák éveit és az érettségit követően 1907-ben került a kolozsvári teológiára, ahol a hároméves képzés alatt fokozatosan értette meg a vallás és a filozófia lényegét, az egyház küldetését és a „teológiai exisztentia” értelmét. Mindezt egy olyan különleges összetételű tanári kar vezetésével, mint Ravasz László, Bartók György és Nagy Károly, valamint Pokoly József, Kenessey Béla, Kecskeméthy Csapó István és Böhm Károly, akik a tudományos képzésben és az egyházi élet gyakorlatiasságában, a korszerű liberalizmus szellemében segítettek neki.² Ebben az időben szívesen vett részt az egyre pezsgőbb diákéletben (Vasárnapi iskola, Bethlen Gábor-kör). John R. Mott 1909-es kolozsvári evangelizációja után személyes kegyessége új irányt és hitvallásos formát kapott.³

Az 1910/1911-es tanévet a dél-franciaországi Montauban teológiai fakultásán töltötte, tanítványa lett Émile Doumergue-nek, a kor legelismertebb Kálvin-kutatójának, akinek hatására kimondott célja lett az egyetemes és a magyar kálvinizmus kutatása. A Pokoly Józseftől tanultakat és Doumergue kutatási módszerét alapul véve egyháztörténeti kutatásaiban elsősorban nem az adatolás érdekelte, hanem leginkább az események mögötti szellemtörténeti mozgatórugók, melyek segítségével egyre mélyebbre látott az evangélium, egyén és társadalom, illetve a tan, szervezet és élet hármasságának megismerésében és egymásra való hatásában is.⁴

A hazatérést egy rövid kassai segédlelkészség követte, majd 1912-ben elfogadta a kolozsvári egyháztörténeti tanszék meghívását, s lett helyettes,

1 Révész Imre szinte soha nem használta az „Ifj.” meghatározást, ami a teljesen vele megegyező nevű nagyapjától való megkülönböztetést segíthetné. Ebből az okból kifolyólag kötetünkben ezt mi sem használjuk.

2 KOZMA Zs. (szerk.): Akik jó bizonytságot nyertek: A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948, Kolozsvár, s. n., 1996.

3 John Raleigh Mott (1865–1953) amerikai evangelizátor, aki a keresztyén diákmozgalom (YMCA) világszerte ismert igehirdetője és diplomatája volt. 1921-től a Nemzetközi Missziós Tanács elnöke lett, majd 1946-ban a béke előmozdításáért tett erőfeszítése miatt megkapta a Nobel-békedíjat.

4 Révész I.: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949 (szerk. Barcza József), Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 12–54.

majd 1914-től rendes tanár. Magántanári értekezését 1913-ban adta be – *A tudományos egyháztörténetírás* címmel. Rácz Lajos sárospataki tanár elismerő hangon írt erről a dolgozatáról, amelynek felfogásához véleménye szerint „csak a jövő történetírása fog közeledni”.⁵ Az 1915-ben írt tanári székfoglalójában pedig az is megjelenik, hogy mindezt a tudományosság és gyakorlati követelményei szerint, a lelkipásztor-nevelés szolgálatába kívánja állítani. Ezidőben a magyar protestáns egyháztörténet időszerű keresztény életmintáit mutatta be, melyek jegyében születtek meg nagyobb művei: *Dévai Bíró Máttyás tanításai* (1915), *Bod Péter - mint történetíró* (1916). S eközben az *Erdélyi Közlöny*, a *Református Szemle* és a *Protestáns Szemle* folyamatosan adta közre tanulmányait.

1920 májusában – miután meghívták lelkésznek – Debrecenbe költözött. Az 1921–1923 között általa szerkesztett *Hit és Élet* folyóirat és egyetlen prédikációs kötete, *Az Ige fénye* (1923) alapján látható, hogy nagy aktivitással, hitvalló és reformátori alapokon prédikált és magas színvonalon végezte kutatásait. Ebben az időben hirdette meg az új teológiai irányt, a lelki kálvinizmust, amelyet a francia kálvinizmus, a magyar tradicionális konfesszionalizmus, az értékteológia, az idealista szellemtörténet és személyes hite érlelt meg úgy, hogy az ígét tette a teológia mértékévé. Kétségtelen, hogy kora teológiai gondolkodásában mély nyomokat hagyott és ebben a szellemi útkeresésben jelentős eredményeket ért el.⁶

Az 1920-as évekre esett néhány Kálvinról szóló Doumergue-könyv és tanulmány lefordítása, illetve több tankönyvének a szerkesztése és a mértékadónak tekinthető *A magyarországi protestantizmus történelme* (1925) megírása. A hitüket tisztábban látni és gyakorolni kívánók számára megírta az *Öntudatos hit* című katechizistát (1929) is, amelyet a gyülekezeti hitvédelem jegyében szerkesztett meg.

1927-ben megszerezte az egyetemi magántanári habilitációját, majd 1930-ban Pokoly József utódaaként a debreceni Tisza István Tudományegyetemen elfoglalhatta az egyháztörténet professzori székét. A kutatás és a nevelőmun-

5 BARCZA J.: Révész Imre, az egyháztörténész, in: *Confessio* 13 (1989/3), 25–31, 26.

6 A lelki kálvinizmus kialakulásáról, jellegzetességeiről, illetve biblikus, teológiai és történelmi sajátosságairól tanúskodik a *Hit és Élet* című folyóirat valamennyi Révész Imre által írt cikke. Ld. KONCZ S.: *Hit és vallás, A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*, Debrecen, 1942, 121–122; Révész Imre, mint a teológiai megújulás megindítója, in: *Református Egyház* 31 (1979/1), 17; JÁNOSSY I.: Teológiai irányzatok, in: Bartha T. – Makkai L. (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti történetéből* (Studia et Acta Ecclesiastica 5), Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1983, 357–384.

ka terén végre kiteljesedhetett, hiszen ez a nyolc év a legjelentősebb műveinek a megszületését hozta el. Nem a teljesség igényével, de említést érdemelnek a reformáció eszméáramlatairól (1931), Draskovich György polemikus iratáról, Bucer Márton magyar és erdélyi hatásairól (1933), valamint a kálvinista Rómáról, Debrecenről (1934) szóló írásai. Szinte egyedinek mondható az 1562. évi Debrecen–egervölgyi Hitvallás és Tridentinum (1934) elemzése, illetve az, hogy a *Kálvin az 1564-i nagyenyedi zsinaton* (1934) című írásában kinyomozta a Blandrata György által felterjesztett irat eredetét. 1935-ben egy ORLE közgyűlésen elmondta a „*Presbiteri rendszerű-e a Magyarországi Református Egyház?*” című előadását, amely máig nagy hatással van mindazokra, akik a református egyházszervezetet biblikusan és kálvini módon kívánják értelmezni. Ebben az évben megkapta a Corvin-koszorút is. Ennek az időszaknak mégis a legértékesebb és az addigi eredményeit is összefoglaló munkája az 1938-ban kiadott *Magyar református egyháztörténet* I. kötete. Rudolf Müller – akkor hallei, később tübingeni professzor – ennek egyharmadát német nyelvre is lefordította. Az eredetileg négykötetesre tervezett sorozat szerkesztése már nem folytatódhatott, mert 1938 nyaratól egy új kiadván várta Révész Imrét.⁷

Révésznek egyházlátása és tudományos felkészültsége okán hamar részt kellett vállalnia a közegyházi feladatokból. 1923-ban Baltazár Dezső püspök mellett egyházkerületi főjegyző lett, majd 1925-ben a Konvent, 1928-tól pedig a Zsinat tagjává választották. Az 1932/1933. és az 1937/1938. tanévekben a debreceni egyetem dékánjaként, illetve 1933/34-ben prodeánjaként szolgált. Külső szemmel tehát nem meglepetés az 1938-as püspökké választása. Ugyanakkor ez időben sokszor hangot adott annak a véleményének, hogy a püspöki tisztség nem egyeztethető össze a református egyházszervezet zsinat-presbiteri jellegével. Mindezek ellenére „belső kényszerűségből” elvállalta a tiszttel betöltését, de csak azzal a feltétellel, hogy háromévente felajánlja a lemondását, amit 1941-ben és 1945-ben meg is tett.⁸

Az 1938 és 1949 közötti időszak alkotóereje második nagy korszakának tekinthető. Teológiai és közéleti műveltsége, éleslátása és higgadtsága segített

7 BARCZA J.: Révész Imre életműve, in: *Theológiai Szemle* 32 (1989/4), 194. Révész műveinek és tisztségeinek részletesebb bemutatását ld. KOVÁCS I. G. – TAKÁCS Á.: Révész Imre teológus, püspök, egyháztörténész, in: KOVÁCS I. G. (szerk.) *Hit – Tudomány – Közélet: A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára* (Történeti elitkutatások 9), Budapest, ELTE Eötvös kiadó, 2014, 103–109.

8 A „belső kényszerűség” kifejezés egy erkölcsi értelemben vett nyomásra utal. A református püspöki rendszerrel kapcsolatos korábbi fenntartásaihoz ld. már említett ORLE

neki egy sajátosan kritikus, de építő hang megszólaltatásában. Felismerte, hogy semmi jót nem hozhat a hitleri Németországgal a revizionista törekvések érdekében szorosra fűzött kapcsolat. Tudta, hogy egy a múlttal szembenéző társadalmi fejlődésnek szükségszerűen be kell következnie, mert nélkül nincs politikai előrehaladás. Azt is kimondta, hogy hazánk demokratikus újjáépítésében a lelkészi karnak nagy szerepe lesz, ezért mindenhol ott kell lenniük, ahol a segítségüket kérik, ahol a református egyház vitális kérdéseit is előmozdíthatják, de csak addig, amíg mindez lelkipásztori tisztükkel nem összeegyeztethetetlen.

1944 őszétől kezdve maga is részt vett a közélet megszervezésében, de csak a magyar kormány megalakulásáig: tagja lett a Debrecent irányító ötfős igazgatósági hatóságnak, átmenetileg elvállalta a tankerületi főigazgatóság és tanfelügyelőség vezetését, bekerült az Ideiglenes Nemzetgyűlésbe, ahol a politikai bizottságba is megválasztották. Mindezt pártontkívként vállalta el. 1948-ban megindultak az állam és az egyház közötti tárgyalások. Többek között iskolaügyi kérdések, személycserék, az egyház és a demokrácia viszonyának deklarálása, valamint a be nem tartott ígéretések kísérték a megállapodás véglegesítését: az *Egyezmény* református részről 1948. október 7-én az ő aláírásával született meg. A „szabad egyház szabad államban” elvének elismerése mégsem valósulhatott meg az állam által megszabott szűk keretek miatt.

Ezekben az években az egyházkormányzati mellett különösen is az igehirdetői feladatok elvégzésére koncentrált, aminek magas szintű művelését több mint száz kéziratot igehirdetése igazolja. Fáradhatatlanul látogatta és pásztori odaadással bátorította a tiszántúli reformátusságot. Tudományos területen is igyekezett helytállni, hiszen ekkor jelent meg az *Egy fejezet a magyar református ébredés történetéből* (1943), a *Tegnap és ma és örökké* (1944) gyűjteményes kötete, valamint *A szatmárnémeti nemzeti zsinat és az első magyar református ébredés* (1947) című írása.

Az 1935-ben a Magyar Tudományos Akadémia levelező, majd 1948-ban rendes tagjává választották. Székfoglalóját a *Társadalmi és politikai eszmék a magyar puritanizmusban* címmel mondta el. A második világháború okozta, a hétköznapiakban átélt folyamatos létbizonytalanság, az állammal folytatott, kiszámíthatatlan irányokat vett tárgyalások, valamint az egyházban sokszor meddőnek bizonyuló viták lelkileg és testileg felőrölték, ezért 1949. szeptember 1-jén nyugdíjba vonult. Elsősorban mint nyugalmazott egyetemi

előadást 1935-ből, amelynek egyik következménye, hogy a püspöki tisztséget csak határozott ideig kívánta betölteni az önkéntes lemondásáig. ld. a VII.3–4. fejezeteket.

tanár az MTA megbízásából kutatott és írt. Ekkor születtek nagy monográfiái: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából* (1957), *Sinai Miklós és kora* (1959), *Bécs Debrecen ellen* (1966)⁹. Több tucat opponensi véleményt készített. Ekkor keletkezett a Ravasz Lászlóval folytatott levelezése, mely felbecsülhetetlen korrajz és önfeltárulkozás. Bár ekkor már nem volt egyházi alkalmazott, továbbra is élénken érdeklődött az egyházi élet iránt. Mindebből következik, hogy az asztalfiókjának született a Kádár Imre-könyv recenziója (kéziratként), és a *Vox clamantis in deserto* című irat, *Magános tépelődéseim* alcímmel.¹⁰ Viszonylag kiterjedt levelezést folytatott tanítványaival (pl. Költő Gyula, Szabó Gábor). 1967-ben Budapesten hunyt el a szűk családi körben temették el Debrecenben.

Egyháztörténeti munkásságának lenyomatai évtizedek múlva is megmaradtak. Az 1949-ben kiadott nagy terjedelmű egyháztörténeti összefoglaló mű¹¹ elé Révész egy tartalmas, mintegy tízoldalas előszót írt. A jóval később, 1985-ben megjelent, Bucsay Mihály által szerkesztett egyháztörténeti munka¹² bibliográfiájában tizennégy írására történik hivatkozás, amiből jól látszik, hogy akkoriban messze ő volt a legkiemelkedőbb hivatkozási pont. Mindkét könyvet tankönyvként használták a teológus nemzedékek, diáknnyelven az első „Nagy Bucsaynak”, a másodikat „Kis Bucsaynak” nevezve.

Révész 1936-ban szerkesztett egyháztörténeti könyvét¹³ a 90-es évek elején újra kinyomtatták, és a Debreceni Református Gimnázium vallásóráin tankönyvként használták 2015-ig. Az 1990-es évek teológiai oktatásában szintén tankönyvként szerepelt *Az egyháztörténelem alapvonalai* című kiadvány, amely Révész egykori egyetemi előadásait tartalmazza Segesváry Lajos által lejegyzett és szerkesztett formában.¹⁴ Egyéb tankönyveket és egyháztörténeti monográfiákat is írt,¹⁵ amelyek az 1920-as években segítették a diákok

9 RÉVÉSZ I.: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957; uő: *Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959; uő: *Bécs Debrecen ellen. Vázlatok Domokos Lajos (1728–1803) életéből és működéséből*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

10 RÉVÉSZ I.: *Vox Clamantis in deserto. Magános tépelődések a magyarországi református egyház holnapjáról*, [1951–1965], publikálatlan kézirat, Sárospatak, TIREK Nagykönyvtár Kézirattára, Kt. d. 22.944.

11 BÍRÓ S. – BUCSAY M. – TÓTH E. – VARGA Z.: *A Magyar Református Egyház története*, Budapest, Kossuth, 1949.

12 BUCSAY M.: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.

13 RÉVÉSZ I.: *Egyháztörténelem I–II.*, Budapest, KRE HTK, 1993.

14 RÉVÉSZ I. – SEGESVÁRY L.: *Az egyháztörténelem alapvonalai*, Debrecen, 1994.

15 Többek között: RÉVÉSZ I.: Bethlen Gábor a kálvinista fejedelem, in: *Protestáns Szemle*, 26

munkáját, illetve hatottak a korabeli (egyház)történeti látásmód alakulására. Zoványi Jenő igyekezett részletesen is összeállítani a Révész által írt tankönyvek listáját.¹⁶

A nem kimondottan egyháztörténeti jellegű, hanem sokkal inkább egy szélesebb teológiai gondolkodást bemutató *Magyar református önismereti olvasókönyv*¹⁷ tanulmányai között Révész írásai szintén kiemelt helyet kaptak, hiszen egy tucat cikke került bele a gyűjteménybe. Ez az 1997-ben készült kiadvány több mint jelzésértékű abban a tekintetben, hogy úgy tűnik, halála után 30 évvel is elengedhetetlen az ő látásmódja és tudása az egyházi élet alakításában és az egyházkép tisztázásában.

(1914/6), 339–358; uő: „Akikre nem volt méltó a világ.” *A magyar protestantizmus története*, Kolozsvár, Erdélyi Ref. Egyházkerület, 1923; uő: *A mai magyar kálvinizmus*, Budapest, 1922 (reprint: Németh P. (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv, Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 129–149; Uő: *A magyarországi protestántizmus tudományos történetírása*, in. *Protestáns Szemle*, 33 (1924/9), 473–489, és 33 (1924/10), 545–553.

16 ZOVÁNYI J.: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon* (szerk. Ladányi Sándor), Budapest, Zsinati Iroda Sajtóosztálya, ³1977, 507–509.

17 NÉMETH P. (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997.

II. RÉVÉSZ-KUTATÁS

Elöljáróban megállapítható, hogy Révész Imre teológiai munkásságáról ugyan születtek cikkek, megemlékezések, recenziók és kisebb-nagyobb műveiről ismertetések, de egységes értékelés 2024 végéig még nem jelent meg róla. Az én célom az volt, hogy Révész munkásságát elsősorban teológiai, másodsorban – ahol indokolt – történelmi kontextusban megvizsgáljam, s minél több primer forrás bevonásával megrajzoljak egy a korábbiaknál árnyaltabb Révész-portrét.

Munkásságának recepciótörténeti áttekintése előtt két megjegyzést szükséges tennem. Az első, hogy a tőle származó publikált forrásanyag (egyház történeti, igehirdetői, egyházkormányzati témákban) nagyon gazdag, de legalább ennyire jelentős a publikálatlan dokumentumainak a száma is. A második megjegyzés pedig az, hogy ennek az életműnek a bemutatása ezzel a kötettel nem lehet teljes és lezárt, sőt még hosszú ideig kínál majd kutatási lehetőségeket, mivel az információk gazdagsága olyan széles körű és differenciált munkát tesz lehetővé, amely nagyban hozzájárulhat nemcsak egy református lelkész, tanár és egyházi vezető megismeréséhez, hanem rajta keresztül a 20. századi magyar teológiai gondolkodás eredményeinek, valamint a magyar református egyháztörténet eseményeinek, kríziseinek tisztában látásához is.

Ennek a könyvnek a megszületésével – az előzményeként elkészült PhD-értekezés alapján – sok évtizedes kötelességnek és adósságnak próbálok eleget tenni. Annak, amelyet a Révész Imre halála utáni nemzedékek teológiai látásuk és szellemi igényük szerint fogalmaztak meg, és teljesítését egy új évszázadra bízták, a megfelelő időbeli távlat biztosította keretek közé utalva azt. Barcza József kimondottan remélte, hogy *„akad majd a XXI. században Révész Imre monográfiájának – öt helyi, idői és tematikai összefüggésekben kívülről és felülről látó, de őt belülről is értő – hozzá méltó, illetékes megírója”*.¹⁸ Az utolsó félmondat nagy teherként nehezedik rám, hiszen felelősséget kíván, de annyi biztos, hogy a nagy igyekezettel és jóindulattal végzett kutatás célja a belülről való megérteni akarás volt.

Minden kutató csak levett saruval léphet be ebbe a különös világba, ahol egy pillanatra sem szabad Révész Imrénél, az embernél megállni, sokkal inkább fel kell ismerni az önmagán mindvégig túlmutatni akaró szándékot, amelynek éppen ő adott hangot az egyházkerületről való elköszönésekor: *„mikor innen elmegyek, még eltűnő árnyékom se zavarja többé az Ő királyi*

18 BARCZA J.: Révész Imre, az egyháztörténész, 30.

arcának akkor majd bizonyára még teljesebben felragyogó fényét”.¹⁹ Nem mellékes tény, hogy ez az idézete eredetileg az 1938. októberi püspöki székhelyi ülésének az utolsó soraiból való, amely sajátos keretes szerkezetet ad egyházkormányzói szolgálatának. Először előre bocsátja, majd számot ad arról, hogy a tisztség viselése a maga testet-lelket összeroppantó súlyával nem feltétlenül változtatja meg a személyiséget, noha mély nyomokat hagy rajta.

A Révész-kutatásnak ma már nyilvánvalóan azzal kell számolnia, hogy a közvetlen szereplők, a szemtanúk, illetve a közvetve érintettek szinte teljesen elfogytak. Ugyanakkor ez a megváltoztathatatlan tény lehetőséget kínál arra, hogy minél többször és minél pontosabban szóhoz jusson maga az érintett a maga látásmódja és sajátos véleményalkotása szerint.

A feltárt anyagok ismeretében lényegében ugyanaz mondható el, amit Kocsis Elemér fogalmazott meg Révész Imre születésének centenáriumi megemlékezésekor, előadása bevezetőjében egyházkormányzói tevékenységének bemutatása kapcsán: a „lehetetlenre” teszünk kísérletet.²⁰ Ugyanakkor a püspökutód azt sem felejtette el hangsúlyozni, hogy Révész egyházkormányzóként legalább olyan jelentős volt, mint egyháztörténészként és igehirdetőként. *„Az utókornak – és ez már a mi nemzedékünk – sokat kell tennie azért, hogy lerója adósságát e valóban nagy formátumú egyházkormányzó iránt...”*²¹

Az utókor, ha töredékesen is, de számos formában próbálta értékelni és a helyére tenni ennek a sok évtizedes munkásságnak az eredményeit. Szükséges tehát egyfajta keresztmetszetet adni azokról a munkákról, amelyek a révészi tudományos gondolkodás és lelkipásztori szolgálat legfontosabb és legjellegzetesebb alkotásait felsorakoztatják. Révész korának teológiai összetettsége és politikai kataklizmái miatt indokolt volna gondolatait a kortársaival folytatott reflexiók mentén értelmezni, feltárni az őt ért teológiai impulzusokat, valamint azok recepcióját, s bemutatni a konkuráló nézetek sokszor egymást kioltó, sűrűn szőtt világát. Ez azonban már túlmutatna a könyv terjedelmi keretein.

Halála évében (1967), valamint későbbi *évfordulók* alkalmával is születtek olyan értékelések, amelyek azért értékesek, mert a kortársai és egykori tanítványai véleményét tartalmazzák.²² Külön említést érdemel születésének 100.

19 Révész I.: Utolsó jelentés az egyházkerületi közgyűlés számára, in: uő: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 128–140, 131.

20 Kocsis E.: Révész Imre, az egyházkormányzó, in: *Confessio* 13 (1989/3), 11–17, 11.

21 I. m., 17.

22 Ebbe a kategóriába tartozik Költő Gyula (1964/1965 és 1968), Kathona Géza (1967), Pákozdi László Márton (1987), Bucsay Mihály (1967 és 1974), Tóth Endre (1967),

évfordulóján – 1989 májusában – szervezett debreceni megemlékezés, ahol három megközelítésből idézték fel a munkásságát: mint egyházkormányzót, mint egyháztörténészt és mint igehirdetőt mutatták be.²³ Ezek a megemlékezések igyekeztek a leghitelesebb képet adni Révészről. Kocsis – többek között – kijelentette, hogy ő volt „*az egész magyar református egyház legpresbiteriánusabb püspöke*”.²⁴ Barcza már ekkor kimondta, hogy „*az ő egyháztörténész, lelkipásztori és püspöki munkássága szerves egészet alkot, áthatja egymást, egyből fakad. Nem három éneke volt. Őt egyháztörténészként megérteni is csak teljes emberként lehet.*”²⁵ Czeglédy a hűség írásmagyarázatainak, a gyülekezeti hittudat kiábrázolásainak és a hatalmas történelmi tudásának értékét együtt nevezi „művészinak”, mert Révész számára „*a prédikációban az Isten jelenlétének ünnep-volta realizálódik*”.²⁶

Egyenesen unikumnak tekinthető a Ravasz Lászlóval folytatott levelezése,²⁷ amely személyessége mellett többször nyújt értékelő gondolatokat az aktuálisan megjelent tudományos kutatásaihoz. Továbbá egykori tanítványa, majd titkára, Szabó Gábor – asztalfióknak írt – visszaemlékezései²⁸ is segíthetnek életének megértésében.

Bottyán János (1967), Koncz Sándor (1979), Makkai László (1977), Barcza József (1989 és 1994) és Nagy Sándor (1999) visszaemlékezése. A Révész-, a Szabó - és a Dani - családok tulajdonában. Az említettek közül a legmeghatározóbb kapcsolat Révész Imre, és egykori tanítványa, majd püspöki titkára, Szabó Gábor között alakult ki. Szabó viszonylag részletes visszaemlékezést írt. A püspök nyugdíjba menetele után élete végéig méltatlanul bántak vele, de ő nagy gondot fordított arra, hogy egykori püspökének, tanárának s egyúttal lelki atyjának életét minél alaposabban megőrizze. Hagyatékából kiderül két fontos dolog: az egyik, hogy éveken keresztül pontosította megemlékezéseit, és igyekezett minél több eredeti forrást – leveleket, újságcikkeket – megőrizni abból a korból, a másik pedig, hogy az ő kezében még ott lehetett Révész – azóta elveszett – „*Naplója*”, amit a püspök is említett, s amiből Szabó többször szó szerint idézve támasztja alá személyes meglátásait. A *Napló* hollétéről s egyáltalán létéről még a Révész család leszármazottai sem tudtak. Szabó feljegyzései lányának, Dani Lászlónénak a tulajdonában vannak.

- 23 Révész Imre tudományos ülésszak, 1989. május 17. Debrecen. A Tiszántúli Református Egyházkerület és a Debreceni Református Teológiai Akadémia szervezésében Kocsis Elemér, Barcza József és Czeglédy Sándor tartottak előadást. A családi beszámolókból tudjuk, hogy ezen a konferencián Szabad György – későbbi országgyűlési alelnök – is felszólalt, de fejből mondott Révész-méltatása nagy valószínűséggel nem került lejegyzésre.
- 24 KOC SIS E.: *Révész Imre, az egyházkormányzó*, 12.
- 25 BARCZA J.: *Révész Imre, az egyháztörténész*, 30.
- 26 CZEGLÉDY S.: Révész Imre, az igehirdető, in: *Confessio* 13 (1989/3), 17–25, 20.
- 27 Révész–Ravasz levélváltások. A kezdetektől [1926]–1959-ig, DRK Nagykönyvtár Kézirattára, R 7533; Révész–Ravasz levelezés 1960–1966, uo., R 7534.
- 28 Ld. 22. lábjegyzetet.

Barcza József több ízben tartott előadást vagy írt tanulmányt Révész Imréről.²⁹ Emellett az ő szerkesztésében jelent meg Révész személyes visszaemlékezése, valamint néhány nagyobb jelentőségű levele és beszéde is.³⁰ Ez a szerkesztői munka abból a szempontból is figyelemre méltó, hogy széles kitekintésben magyarázó jegyzetekkel – elsősorban személyek, események és levéltári források részletes bemutatásával – igyekezett segíteni az olvasót. Szintén ő találta meg a *Bizalmas utasítás* című püspöki körlevelet 1945-ből, mely Bölcskei Gusztáv előszavával jelent meg 1993-ban.³¹ Ez a dokumentum, mely a szovjet katonák által megerősített nők és lányok lelkigondozásának fontosságát és módját hivatott tanítani, ugyan nem kimondottan egyháztörténeti mű, de etikai, pasztorációs, gyakorlati teológiai és hitvallási megközelítései okán méltó a kiemelésre.

A püspök utódok által megfogalmazott értékelések külön figyelmet érdemelnek, hiszen ezek nemcsak Révész sokoldalúságát és a korabeli egyházban betöltött meghatározó szerepét igazolják, hanem a korokon átívelő látásmód megbecsülésének is jelei.

Péter János 1949 decemberében püspöki székfoglalójában a jelenlévő Révész Imrét úgy méltatta, hogy „*lehetne összefoglalóan sokat és értékelően beszélni róla*”, de ő inkább egy korábbi interjút alapul véve külön is megemlíttette a bibliás és hitvalló kegyességét, amelyet követendő példának tartott.³²

Bartha Tibor püspöki székfoglalójának története pedig azért érdekes, mert egy kísérlével együtt 1958. április 7-én elküldte azt a nyugdíjas püspöknek,

29 BARCZA J.: *Révész Imre kortörténeti jelentősége*. Elhangzott 1994. december 19-én a Debreceni Református Kollégium Dísztermében – a Révész család tulajdonában; Uő: *Révész Imre püspök és az 1944–45-ös változások*. Elhangzott 1993. április 23-án, a Debrecen szabad királyi várossá nyilvánításának 300. évfordulója alkalmából rendezett tudományos ülésen a DAB Székházban. Ld. uő: *Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége*, in: Barcza József – Dienes Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok*, Sárospatak, s. n., 1999, 143–155; uő: *Révész Imre életműve*. Elhangzott 1989-ben a TTRE lelkésztovábbképző tanfolyamán. Ld. *Theológiai Szemle* 32 (1989/4), 193–197; uő: *Révész Imre, az egyháztörténetész*. Elhangzott 1989. május 17-én, a Debreceni Református Kollégium Dísztermében, a TTRE és a Debreceni Református Teológiai Akadémia Révész Imre születésének 100. évfordulóján rendezett tudományos ülésszakán. Ld. *Confessio* 13 (1989/3), 25–31.

30 RÉVÉSZ I.: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*.

31 RÉVÉSZ I.: *Bizalmas utasítás lelkipásztorok számára*, in: *Református Tiszántúl* 2 (1993/2), 4–5.

32 Péter János ekkor beszámolt arról is, hogy Révész számára mindennapos a herrnhuti *Losung* szerinti igeolvasás és az ó- és újszövetségi igeszakaszok szerinti elcsendesedés, amelyekből személyes életében, hivatali munkájában és mindennapi nehézségeiben kapott segítséget. Az interjúból – és Péter beszédéből – az is kiderül, hogy az esti, feleségével tartott imaórája után, saját szavaival szólva „a *Heidelbergi Káténak szintén folya-*

aki ezt a gesztust örömmel fogadta: „Köszönöm, hogy mindjárt a székfoglaló elején szíves voltál rólam megemlékezni. Nem vártam s még gondolatban sem igényeltem ezt, és így csak annál jobban esik.”³³

1986 márciusában Kocsis Elemér, a frissen beiktatott püspök Révészt mint az Ideiglenes Nemzetgyűlés figyelmes házigazdáját említette meg, majd az *Egyezmény* aláírását bátor és reménykeltő tettnek értékelve idézte meg az akkori egyházkormányzót.³⁴

Ebben a sorban kiemelt helyen áll Bölcskei Gusztáv 1997 januárjában elmondott püspöki székfoglalója, amelyben több aktuális kérdésben idézte Révész Imrét. Beszédének legelején - elődjére utalva - a számonkérhetőség jegyében vallotta meg a püspöki program és a püspöki eskü egységét, majd *Mai helyzetünk néhány jellegzetessége* alcím alatt az iskolakérdés és a magyar református önértelmezés témájában Révész szavait idézve mutatott előre a 21. századi református egyház életére.³⁵

Fekete Károly 2015-ben nem tett ugyan említést Révészről a székfoglalójában, de tanári pályájának kezdetétől fogva több írásában foglalkozott az ő gondolataival. A 2001-ben megjelent *Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor*³⁶ című tanulmánykötetében például az 1947-es *Elnökségi előterjesztés* kidolgozása kapcsán mondja el, hogy az nagyobb részben Révésznek és Makkainak volt köszönhető. A *Barmeni Teológiai Nyilatkozat* bemutatása során nemcsak a német kor- és teológiatörténeti háttérrel írja viszonylagos részletességgel, hanem adalékokkal szolgál annak magyarországi recepciójához is.³⁷ Ebben Révész Imre tanári, majd püspöki korszakának írásai kiemelt hivatkozási alapot jelentenek. A tordai országgyűlés vallási türelmet hirdető rendeletének 450 éves évfordulóján viszont már püspökként mondott ünnepi beszédet³⁸ Fekete, amelyben a hit védelmére való figyelmeztetést Révész szavaival foglalta össze.

matos olvasásával tartok magános lelkiismeretvizsgálatot”. PÉTER J.: *Eligazodásunk. Péter János püspök debreceni székfoglaló beszéde*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, [1949] (Kézszel beleírva: 1949. dec. 15.).

33 Révész Imre levele Bartha Tiborhoz, 1958. május 2., publikálatlan kézirat: Paraczký Ágnes – az unokája – tulajdonában.

34 KOCIS E.: „Eszményem: a lelkipásztor püspök.” Püspöki székfoglaló beszéd, in: *Confessio* 11 (1987/2), 8–14.

35 BÖLCSKEI G.: „Krisztust követve, Krisztusért járva követségben.” Püspöki székfoglaló beszéd, in: *Confessio* 21 (1997/1), 12–17.

36 FEKETE K.: *Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2001.

37 UŐ: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat. Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 127–143.

38 UŐ: 450 éves a tordai rendelet. Köszöntés, in: *Tiszántúli Egyházkerületi Körkép* 2018,

Az 1990-es évektől intenzívebb érdeklődés övezte Révész Imrét, ami abban is megmutatkozott, hogy jellemzően teológiai *doktori disszertációkban* használták az általa írt vagy mondott gondolatokat.

Bölcskei Gusztáv 1994-ben írt doktori dolgozatának egyik fejezetében az ideologikus-totalitárius államszervezet jellegzetes vonásainak bemutatását, illetve az egyházkép változásának folyamatait Révész 1944-es, tanároknak írt utasításának kiemelésével kezdte.³⁹ Emlékeztet, hogy a püspök ebben a körlevélben arra intett mindenkit, hogy a kialakuló helyzetet nehogy csupán epizódyszerű közjátéknak tekintsék. Bölcseki azért érezte fontosnak ezt a kiemelést, mert Révész már a világháború befejezése és az új helyzetet teremtő, küszöbön álló változások megjelenése előtt jelezte a felelősségteljes helyzetfelmérés szükségességét.

Fazakas Sándor disszertációjában⁴⁰ a legtöbbet hivatkozott források szerzője Révész Imre. Írásai közül az egyházzól, illetve az egyház és az állam kapcsolatának lényegéről és sajátosságairól szóló munkákat használja fel elsősorban Fazakas. Ez a tény több tekintetben is azt igazolja, hogy ennek a révészi szellemi örökségnek a felismerése és az alkalmazása egyszerűen megkerülhetetlen a magyar református egyházkép történelmi és teológiai tisztánlátásának szempontjából.

Fazakas dolgozatának Révészhez kapcsolódó vizsgálata során arra figyelhetünk fel, hogy a tényszerű forrásközlések mellett megjelennek az értékelő megjegyzések is. Ezek között szinte kizárólag az elismerés hangján való megszólalás a jellemző: Fazakas kiemeli, hogy helytálló volt Révész értelme a megújulási modellkeresés kényszerében,⁴¹ prófétai volt a látása az egyház–állam viszony megváltozásában,⁴² józanul szemlélte a realitásokat és teológiaiailag is megalapozott volt a programja az egyházi reformok tekintetében,⁴³ valamint teológiai és egyházpolitikai szempontból is élesen látta a református egyház belső hanyatlása és az állammal való külső kedvező viszony alakulásának az összefüggéseit⁴⁴ Ezek mellett Ravasszal együtt vitathatatlan

Debrecen, TTRE, 2018, 135–136. (Elhangzott a jubiláló Magyar Unitárius Egyház ünnepségén Tordán, 2018. január 13-án.)

39 BÖLCSKEI G.: *Arthur Rich szociáletikai gondolkodásának struktúrája. Doktori értekezés*, Debrecen, 1994, 99, publikálatlan kézirat.

40 FAZAKAS S.: „Új egyház felé?” *A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái*, Debrecen, DRHE, 2000.

41 I. m., 9.

42 I. m., 17.

43 I. m., 19.

44 I. m., 53.

érdeme volt abban, hogy az állami fenntartás helyett felkeltette a hívekben az áldozatkészség lelkiületét.⁴⁵ Az idézett – révészi - észrevételek a teológiai gondolkodás fejlődését kutatók és megérteni vágyók számára biztos kapaszkodót jelentenek.

Baráth Béla Levente Baltazár Dezsőről szóló, könyv formátumban 2014-ben megjelent doktori disszertációjának még a címe is Révészről származik,⁴⁶ amely a „tiszántúliság” szinte definíciószerű megfogalmazásának két karakteres jellegzetességét adja elénk: a földbe gyökerezést és az égbe fogózást.

Baltazár Dezső élete 1920-ig terjedő bemutatásának utolsó részletei között a szerző kiemelte Révész Imre debreceni lelkésszé történt megválasztását – „*Debrecen egyházi életének helyreállítása érdekében.*”⁴⁷ A könyv utolsó mellékletében olvasható Baltazár 1919 őszén írt levele, amelyben köszönti a Debrecenbe készülőt, „*eljövendő vezért*”.⁴⁸

Említésre méltó még Szathmáry Béla 2004-ben írt jogtudományi doktori értekezése a Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulásáról és működéséről,⁴⁹ amelynek megírásában Révész Imre több helyen nagy segítséget jelentett, különösen is az 1935-ös ORLE-előadásával, melyben a „*Presbiteri rendszerű-e a Magyarországi Református Egyház?*”⁵⁰ kérdést járta körbe, amelyre Szathmáry Béla választ is adott: „*Szerintem gyakorlatában nem az.*”⁵¹

Életének meghatározó állomásai a kolozsvári és a debreceni teológiai fakultások egyháztörténeti katedrái voltak. A *kollégiumtörténeti kiadványokat* és más *lexikonokat* megvizsgálva érdemes mások értékelésén keresztül is áttekinteni a pályáját. A kolozsvári Gaal György⁵² és a debreceni Hörcsik Richárd⁵³ írásai más-más körülmények között és eltérő terjedelemben születtek.

45 FAZAKAS S.: „Új egyház felé?”, 54.

46 BARÁTH B. L.: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspök tevékenységének tükrében (1911–1920), Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014.

47 I. m., 193.

48 I. m., 237.

49 SZATHMÁRY BÉLA: A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bíraskodásra, PHD értekezés, Sárospatak, 2004; <http://midra.uni-miskolc.hu/document/5754> (Letöltve: 2023. szeptember 26.).

50 RÉVÉSZ I.: Presbiteri rendszerű-e a Magyarországi Református Egyház?, in: „*Tegnap és ma és örökké...*” Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múltjából és jelenéből, Debrecen, 1944, 298–318.

51 SZATHMÁRY: A Magyarországi Református Egyház..., 297.

52 GAAL Gy.: Révész Imre 1889–1967, in: Kozma Zs.: *Akik jó bizonyosságot nyertek*, 180–205. Ez az életrajz tulajdonképpen Révész Imre *Vallomások* című önéletrajzi írásának hol vázlatos, hol szó szerinti felhasználásával készült.

53 HÖRCSIK R.: Révész Imre (1889–1967), in: Baráth Béla Levente – Fekete Károly (szerk.):

Zoványi Jenő *Egyháztörténeti Lexikonában*⁵⁴ egy nagyon rövid életrajzi összefoglalást találunk, amelyet Révész műveinek részletesebb listázása követ. Az internetes felületen szintén igen vázlatos Révész-életrajzok vannak. Olvashatunk mér róla a *Múlt-kor* történelmi folyóiratban,⁵⁵ a Magyar Életrajzi Lexikon adatbázisában⁵⁶ vagy a Történelmi Tár Digitális História Adattárban⁵⁷ olvashatunk róla.

Figyelemre méltó az a részletesebb összefoglalás, amely 2014-ben egy tekintélyes életrajzi kiadványban jelent meg.⁵⁸ A szerkesztő komoly hangsúlyt fektetett a családfára, azaz a felmenőkre és a házastárs bemutatására, illetve az iskolák és az életút minél pontosabb felvázolására. Itt szükséges megemlíteni Fekete Károly írását, amely a debreceni teológiai oktatás 1912 és 1950 közötti időszakát dolgozta fel. Révész Zoványi Jenőről és Pokoly Józsefről írt megemlékezéseit, majd az egyháztörténeti tanszéken és a dékáni hivatalban eltöltött időszakát mutatja be, végül viszonylagos részletességgel tárja fel a püspöksége alatt történt egyetemi eseményeket.⁵⁹

Általánosságban megállapítható, hogy Révész nagy egyháztörténeti és történeti témáinak komoly kortárs recepciója volt, s az is látható, hogy a mai kort sem hagyja érintetlenül. Több történész találta aktuálisnak és tanulságosnak a munkáival való foglalkozást. Ezekre a kutatásokra többnyire az a jellemző, hogy csak egy vékony szeletét vizsgálják az ő szellemi örökségének.

Így olvasható Gyimesi Pálma több kutatási eredménye, úgymint *Böhm Károly hatása ifjabb Révész Imre történetelméletére*,⁶⁰ vagy a *Szekfü Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*⁶¹ című munkája. Erős Vilmosmal közösen jelentették meg az *Ifjabb Révész Imre levelei Szekfü Gyulához (1929–1937)*⁶² című

-
- Órállóvá tettek, Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez, Debrecen, TTRE – DRHE, 2019, 537–542.
- 54 ZOVÁNYI J.: *Lexikon*, 507–509.
- 55 Forrás: https://mult-kor.hu/20090529_revesz_imre (Letöltve: 2023. szeptember 24.).
- 56 Forrás: <https://mek.oszk.hu/00300/00355/html/ABC12527/12965.htm> (Letöltve: 2023. szeptember 24.).
- 57 Forrás: https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&id=5676&Itemid=67 (Letöltve: 2023. szeptember 24.).
- 58 KOVÁCS–TAKÁCS: Révész Imre, 103–119.
- 59 FEKETE K.: Református teológiai oktatás a Debreceni Egyetem keretein belül 1912–1950, in: Baráth–Fekete: Órállóvá tettek, 117–194.
- 60 GYIMESI P.: Böhm Károly hatása Ifjabb Révész Imre történetelméletére, in: *Történeti Tanulmányok*, XVIII, Debrecen, DE Történelmi Intézet, 2010, 45–66.
- 61 I. m., 77–94.
- 62 ERŐS V. – GYIMESI P.: Ifjabb Révész Imre levelei Szekfü Gyulához (1929–1937), in: *Lymbus. Magyarágtudományi Forrásközlemények* 2009, 233–257; https://epa.oszk.hu/01500/01500/00007/pdf/lymbus_2009_14Eros.pdf (letöltve: 2023. szeptember 26.).

írásukat, amelyet Erős Vilmos egy másik figyelemre méltó kutatással gazdagított: *A szellemtörténet jegyében, avagy adalék a Századok 1930-as évekbeli történetéhez: Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939)*.⁶³

Szellemi örökségének egyik legújabb felfedezője az evangélikus egyháztörténész, Csepregi Zoltán, aki *A reformáció nyelve* című könyvének megírásakor nagy számban idéz többek között akár évszázados múltra visszatekintő forrásmunkákat (Dévai Bíró Mátyás tanításai, 1915).⁶⁴ Az 1544-es váradi vita téziseinek szerzőségi kérdését ugyancsak Csepregi próbálta tisztázni, és ugyancsak Révésznek az 1946-os Dévai-, valamint Bucer- és Ozorai-kutatásaiban elért eredményeit mutatta be, de az 1938-as egyháztörténetét is használta.⁶⁵

Olyan kutatást is találunk, amely Kálvin magyarországi hatásának vizsgálata során a „Révész-doktrína” revideálásáról értekezik.⁶⁶

Külön meg kell említenünk Kósa Lászlót, aki *A történész Révész Imre fordulata* címmel írt egy terjedelmes és forrásokban gazdag tanulmányt.⁶⁷ A címben felvetett probléma körbejárása ugyan jóval meghaladja a tanulmány harmincoldalas terjedelmét, de a szerző a lehetőségekhez képest igyekezett Révésznek legalább a történeti munkásságát s az abban igazolhatóan megjelenő változásokat vázolni. Jellemzően az önéletrajzi írása szerint halad, ami lehetővé teszi, hogy a legkorábbi, azaz indulásának az éveit a család, a hagyomány és a teológiai irányzatok vonatkozásában is átlássa az olvasó.

Kósa nagy figyelmet szentelt annak, hogy a címben szereplő fordulat kapcsán az egysíkú gondolkodás helyett a kérdés „összetettségére” hívja fel

63 ERŐS V.: *A szellemtörténet jegyében, avagy adalék a Századok 1930-as évekbeli történetéhez: Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939)*, in: *Egyháztörténeti Szemle* 23 (2022/3), 125–168.

64 CSEPREGI Z.: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Budapest, Balassi Kiadó, 2013.

65 UÓ: *A váradi vita 1544-ben*, in: F. Romhányi Beatrix – Kendeff Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2009, 164–186.

66 Révész azon megállapítása került a figyelem középpontjába, ami szerint a 16. századi teológiai életben Kálvin inspirációja kimutatható, de hatása csak „másodlagos”. Hörcsik Richárd ezt a révész szemléletet problematikusnak tartja, ahogyan az alapvető források további kutatásainak hiányát is. Végül különböző könyvtárjegyzékek és végrendeletek segítségével azt a hipotézist valószínűsíti, hogy „Kálvinnak sokkal nagyobb »direkt« hatását véljük felfedezni...” HÖRCSIK R.: *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója*, in: Fazakas Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 13–37.

67 KÓSA L.: *A történész Révész Imre fordulata*, in: UÓ: *Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, 408–436.

a figyelmet.⁶⁸ Sőt, inkább tartja ellentmondásosnak, mint egyértelműnek és egyszerűnek Révész politikai és társadalmi irányokhoz való hozzáállását. Nagy igyekezettel mutatja be a nyugdíjas időszak szellemi terméseit, amelyek az egyház és a társadalom kapcsolatának sajátos ábrázolása miatt is különlegesek. Több oldalról közelít, sok kérdést felvet, de végeredményben arra a megállapításra jut, hogy „a kérdés mindenképpen továbbra is kérdés marad.”⁶⁹

Szabó András Pétert az idők viharában „meghasznoló” egyházkormányzó⁷⁰ érdekelte, mert véleménye szerint a történelem megváltoztatta Révész személyiségét. Arra kíváncsi, hogy ennek az általa „saulfordulásnak” ítélt körülménynek vajon mi lehetett az oka. A szovjetek bevonulásától kezdve felgöngyölíteni az eseményeket, amelyeket több levéltári forrással igyekszik igazolni. Szabó kissé részletesebben mutatja be a Révész püspökké választásával és a püspöki szolgálatának kihívásaival kapcsolatos eseményeket, majd az 1940-es évek második felének politikai szintén zajló történéseit veszi sorba, ahol mind a tiszántúli, mind a dunamelléki egyházi vezetés döntései érdeklik, hiszen Ravasz László, illetve Rákosi Mátyás neve gyakran fordul elő, ami még inkább igazolja a révészi dilemma mélységeit.

Összefoglalva Kósa László és Szabó András Péter véleményét, előbbi a művein keresztül a történész fordulatát, míg utóbbi a püspök gondolkodásának formálódását és döntéseit próbálta bemutatni. Leegyszerűsítve eredményeiket, végül arra jutnak, hogy ugyan a feltett kérdésekre pontos válaszok nem adhatók, de Révésznek az új rendszerrel való megbarátkozásának a nehézségei, konkrétan is az *Egyezmény* felé vezető út, valamint az aláírása utáni állami lépések, egyéb objektív és szubjektív okokkal kiegészülve, odáig vezettek, hogy a nyugdíjazását kérte.

Különleges egybeesés, hogy kutatómunkámmal párhuzamosan megszületett egy másik doktori értekezés is, amely Dezső Kinga Julianna nevéhez fűződik.⁷¹ A történész gazdag forrásanyaggal mutatja be a révészi egyházkormányzás eseményeit és az azok mögött húzódó mozgatórugókat. A politikai és társadalmi változások között megismerteti a tíz és fél éves püspöki szolgálat kihívásait és emberi tehertételeit, amelyek mentén egyre világosabbá válik

68 KÓSA L.: A történész Révész Imre fordulata, 417.

69 I. m., 434.

70 SZABÓ A. P.: Révész Imre, az idők viharában (1944–1967), in: *Protestáns Szemle* 96 (2003/2), 66–84.

71 DEZSŐ K. J.: „Jónás hiábavaló futása”. *Iff. Révész Imre püspöki működése, különös tekintettel politikai és közéleti szerepvállalására (1938–1949)*; <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/0530c880-7a90-4a3b-bf7c-f4c196659520/content> (letöltve: 2025. október 11.).

Révész Imre karaktere és érthetőbbé lesz a több fronton megszólaló ember, aki ugyan a tömeges elvárás- és döntéskényszer hatása alatt, de mindvégig Isten és a Szentírás tanításához igazodik.

Érdekes kutatási lehetőséget kínálnak az 1949 után született, tőle, róla és a műveiről szóló jegyzetek. Azért is fontos terület ez, mivel Révész Imre ezekben az időkben a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjaként folyamatosan írt, sőt nem egy alkalommal fel is szólalt.⁷² Az Akadémia folyamatosan bízott rá opponensi feladatokat és kért tőle különböző alkalmakra és folyóiratokba írásokat.

Az elsősorban saját maga által összegyűjtött írásos jegyzéke alapján Ferenczy Károly készített egy kibővített bibliográfiát, amelynek XI.a/. fejezetében (*Kéziratok/a R.I. saját kimutatása szerint*) találjuk a Révész nyugdíjazása utáni akadémiai jegyzeteit.⁷³ Ez a 69 darabból álló gyűjtemény felsorakoztatja a különböző lektori jelentések, opponensi vélemények, bírálatok, levelezések és megjegyzések, illetve francia és angol nyelvű tanulmányok címeit is.

A történészek és akadémikusok is igyekeztek elhelyezni őt a történetírás hatalmas területén, és műveire többször hivatkoztak.⁷⁴

A megemlékezések hosszú sorából érdemes kiemelni Szabó István összefoglalását⁷⁵, aki a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak nevében búcsúzott Révéstől, de ide tehető Földes Éva szintén 1967-ben, a „kornak megfelelően” írt memoárja is, amely a *Magyar Pedagógia* oldalain jelent

72 Például az MTA 1954. október 9-én tartott elnökségi ülésén (*A Magyar Tudományos Akadémia csatlakozása a Hazafias Népfronthoz*), hozzászólása megjelent: *Akadémiai Értesítő* 61 (1954), 259–262.

73 FERENCZY K.: Révész Imre akadémikus ny. egyetemi tanár, volt debreceni református lelképásztor, tiszántúli püspök tudományos és közéleti irodalmi munkásságára vonatkozó bibliográfiai adatok, nyomtatásban megjelent írásainak, valamint hátrahagyott kéziratainak gyűjteménye, publikálatlan kézirat, Paraczy Ágnes, unoka tulajdonában. Itt találjuk többek között egykori jó barátja halálakor írt megemlékezését, RÉVÉSZ I.: Szekfü Gyula (1883–1955), in: *Akadémiai Értesítő* 62 (1955), 355–357.

74 Többek között MISKOLCZY A.: A szatmári békétől az 1848/49-es forradalom és szabadságharcig 1711–1849, in: *Századok* 114 (1980/3), 378–403; R. VÁRKONYI Á.: Bethlen, Zrínyi, Rákóczi. Történelmi személyiségek a XVII. századi Magyarországon, in: *Valóság* 13 (1970/5), 1–15; Révést, halála előtt még egy szűk esztendővel, a Magyar Történelmi Társulat 1966. március 25-i közgyűlésén Székely György főtitkár a *Századok* történelmi folyóirat szerkesztésében 1962–65 között végzett munkájáért – többekkel együtt – név szerint kiemelte, majd a Társulat „tiszteleti” tagjává választották. Székely György beszámolója a Magyar Történelmi Társulat közgyűléséről, in: *Századok* 100 (1966/2–3), 618–633, 625.631.

75 SZABÓ I.: Révész Imre 1889–1967, in: *Magyar Tudomány* 74 (1967/12), 784–786.

meg.⁷⁶ Tüskés Gábor irodalomtörténész II. Rákóczi Ferenc *Confessio peccatoris* című művének történeti és irodalmi jelentőségéről írt egy tanulmányt, amelyben Révész részleges fordítására, bőséges iratanyagaira és feljegyzéseire is hivatkozott.⁷⁷

Végül álljanak előttünk azok a megemlékezések, amelyek a sajtó világából próbálták a nyilvánosság érdeklődését felkelteni.

A *Magyar Nemzet* hasábjain *Egy barátság dokumentuma* címmel jelent meg egy cikk,⁷⁸ amely a Szekfű Gyula történészhez való kötődéséről és a mellette még halála után is kiálló ragaszkodásáról szól. Az írás Révész egy valószínűleg el nem küldött levelét mutatja be, amely Szent-Iványi Sándornak szólt, aki a tengerentúlon írt könyvében mindkettőjükkel szemben igen indulatosan és – Révész szerint – megalapozatlanul nyilatkozott. Az egyébként 1966-os levél sok érdekességet tartalmaz, de kettő kiemelésre érdemes: az egyik, hogy Révész az 1944/1945-ös óriási világtörténeti megrázkódtatásokra vezeti vissza új világ- és történelemszemléletüknek az okát; míg a másik, hogy itt megvallja, hogy „sikerült felekezeti dogmatizmusom korlátait és történelemszemléletem talajtalan idealizmusát fölszámolni, s a marxizmus dialektikus és történelmi materializmusát – »istenhitem és Krisztus keresztyéhez való ragaszkodásom legkisebb megingása nélkül« – [...] elfogadni”.⁷⁹ Anélkül, hogy kötetemben részletesen próbálnám meg értékelni ezt a komoly vallomását, mértékadónak fogadhatjuk el Bucsay Mihálynak, egykori tanítványának a megemlékezését, miszerint Révészben valaki olyat látott, aki egész életében szellemi irányítóként működött, s az ilyennél „lehetetlen, hogy ne kényszerüljön egy-egy korábbi állásfoglalásának későbbi korrigálására.”⁸⁰

1989. június 30-án a *Hajdú-Bihari Naplóban* hathasábos írás jelent meg Barcza József professzortól Révész Imre emlékezete címmel.⁸¹ A százéves születési jubileum adott apropót ennek a viszonylag terjedelmes cikknek a megjelenésére. A kutatóprofesszor roppant summásan, ugyanakkor közérthető-

76 FÖLDES É.: Dr. Révész Imre (1889–1967), in: *Magyar Pedagógia* 67 (1967/1), 2–3.

77 TÜSKÉS G.: Az önéletrajzi és a vallási műfajok határán: A *Confessio Peccatoris* kritikai kiadása elé, in: Molnár Gergely (szerk.): *Történetek a magyar nemzet múltjából. A Nemzetstratégiai Kutatóintézet történeti tárgyú konferenciáinak összefoglaló tanulmánygyűjteménye*, Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2017, 70–77.

78 SZENTKIRÁLYI J.: Egy barátság dokumentuma, in: *Magyar Nemzet* 33 (1977. február 27.), 9.

79 Uo.

80 BUCSAY M.: Révész Imre emlékezete (1889–1967), Születésének 85. évfordulóján, 1974. június 30., publikálatlan kézirat: a Révész család hagyatékában, 4.

81 BARCZA J.: Révész Imre emlékezete, in: *Hajdú-Bihari Napló* 46 (1989. június 30.), 10. A cikk alcímei: Egyház – társadalom – egyház; „Minden közéleti lehetőséget felhasználva”; Sem erő, sem elszántság.

en fogalmazta meg Révész egyháztörténészi, lelkeszi és egyházkormányzói tevékenységének lényegét, amely szerinte egy töből fakad.

A *Fehér foltok egyháztörténelmünkben* című újságcikk⁸² 1989. július 16-án – Nagy Imre és társai újratemetésének napján – jelent meg, ebben Köntös László beszélgetett Barcza József kutatóprofesszorral Révész Imre életművének feldolgozásáról. A cikk kiemeli: a zsinati elnökségi tanács egyik határozata alapján az elmúlt évtizedek egyháztörténetének feltárása mellett „*rehabilitálni kell azokat a személyeket, akiket az elmúlt évtizedek során bármilyen politikai indokból méltánytalanság ért*”. Barcza leszögezi, hogy a „legpresbiteriánusabb püspök” szolgálatának még teljesebb megismeréséhez elengedhetetlen a levéltári és ezen kívül egyéb szervek iratanyagainak a kutatása.

Közelmúltunk tükörcserepei címmel 1989. november 19-én név nélküli cikk⁸³ született arról, hogy újra napirendre került az *Egyezmény* sérelmére elvett iskolák és ingatlanok ügye. A múlt megidézése Révésznek az egyetemi templom szentelésekor elmondott imádságával kezdődött és kéziratossá hagyatékának egy 1948. augusztusi ígéhirdetésével zárult. Elgondolkodtató, hogy miként került elő az a kérdés, hogy „*próféta lett volna Révész Imre...*”, vagy annak megemlézése, hogy ő már 1929-ben számolt egy világégés következményeivel, és lelkészársainak Bergyajevet idézte a kommunisták isteni elhívásáról és azoknak ezzel szemben elkövetett árulásáról és gyaláztatáról.

Révész Imre életművének feldolgozása tehát folyamatosan zajlik. Összefoglalásként elmondható, hogy az 1960-as évek második felében a halála kapcsán születtek megemlékező írások. A 70-es években viszont már alig találunk rá való utalásokat. A 80-as évek végén, születésének századik évfordulóján kezdődött meg egy, a nyilvánosságot is tájékoztató törekvés, többnyire az egyházi sajtónak köszönhetően. A 90-es években pedig egy általánosabb érdeklődés indult meg irányában, amely a hosszú évtizedek egyoldalú tájékoztatása és szűk kutatási lehetőségei után eredeti forrásokat keresve akart minél realisabban rámutatni különösen is a két világháború közötti, majd az azt követő időszak minél realisabb történéseire, és az aktuális alapvetés reményében bátran idézték időtálló felismeréseit.

82 KÖNTÖS L.: Fehér foltok egyháztörténelmünkben. Beszélgetés Barcza József kutatóprofesszorral, in: *Reformátusok Lapja* 33 (1989. július 16.), 3. Az oldal rovatának címe: *Miről tárgyalt Rákosi a Konventen 1948. augusztus 13-án?*

83 *Közelmúltunk tükörcserepei*, in: Révész Imre kéziratossá hagyatékából, uo., 1989, november 19., 4. Az oldal rovatának a címe: A tisztánlátás igényével.

A Révész-kutatás jelenlegi állását tekintve elmondható, hogy egyházunk nem feledkezett meg róla, hiszen az analizáló szemlélődés után őszintén feltett kérdései, profetikus látással megírt gondolatai és az egyházhoz ragaszkodó kiállásával tanúsított elköteleződése az utókor számára mintegy tájékozódási ponttá lettek. Ugyanakkor a történettudomány egyes képviselői is jelentős történészként tartják számon.

A következő fejezetben megkísérlem kifejtetni azokat az új vizsgálati szempontokat, amelyek alapján teológiai gondolkodása úgy válik megismerhetővé, hogy a gondolkodásban megtett út jellegzetességei kerülnek bemutatásra. Röviden szólva: Révész gondolkodásának fejlődését igyekszem vázlatosan bemutatni kiadott és kéziratban maradt művein keresztül.

III. A RÉVÉSZI ÉLETMŰ VIZSGÁLATA ÚJ SZEMPONTOK SZERINT

Révész Imréről mint teológusról korábban még nem született átfogó dolgozat, ezért ez a kötet a teológust, a teológiai gondolkodót kívánja minél közelebb hozni a református teológia művelőihez és a református egyház holnapjáért tenni akarókhoz. Ez Révész szellemiségének az a koherens oldala, amely a korábban már említett, időszakosan viselt tisztségei és funkciói felett áll. Teológia- vagy gondolkodástörténeti jellegzetességeinek a bemutatása elsősorban a saját írásain keresztül történhet meg, amelyek közül jelentősebb hangsúlyt kapnak az eddig még nem publikált, kéziratok anyagai.

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában és a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattárában a hivatalos levelezései mellett különböző kidolgozottsági fokon lévő, több száz oldalnyi értékes tanulmánya, ígéhirdetése és előadása található. A következőkben arra töreksem, hogy a kötet adta lehetőségeknek megfelelően minél szélesebb választékban kerüljenek a nyilvánosság elé ezek a dokumentumok. S ezek mellett – mivel már a legkorábbi időktől, a franciaországi ösztöndíjtól kezdve folyamatosan publikált – fellelhető még néhány rövidebb, folyóiratban megjelent, de mára szinte teljesen elfelejtett cikke is, amelyek méltók arra, hogy újra megemlítsük.⁸⁴

Elöljáróban megállapíthatjuk, hogy a révészi alkotómunka nagyjából tízéves szakaszokra bontható. Az első tíz év jellegzetesen Kolozsvárhoz és a tanulmányai kiteljesedéséhez kötődik. A második szakasz a debreceni gyülekezetről, a harmadik döntően az egyháztörténeti katedráról, míg a negyedik dekád a püspöki szolgálatának mindennapos kihívásairól szól. Végül az utolsó bő másfél évtized is tanulságos, hiszen ekkor jelennek meg a nyugdíjas akadémikus történész legterjedelmesebb monográfiái. Ezek a szakaszok Révész negyvenéves munkásságának sajátosságaira és megszületésüknek kontextusaira is rámutatnak.

S ha a személyes, egyházi és országos tényezőket vázlatosan megnézzük, akkor ebben az alkotó negyven évben három nagy korszakot is felfedezhetünk, úgymint az ideák, a szembesülés és a csalódás korszakát. Ezt a felosztást az igazolja, hogy így könnyebben megérthetjük az egyébként egységes gondolkodásában megjelenő legjellegzetesebb, többnyire az élethelyzetéből fakadó változásokat és az azok mögött rejlő teológiai és egyházi szükségszerűségeket.

84 Ez a két folyóirat az erdélyi *Közlöny* és az *Egyházi Ujság*. Révész I.: Vegyes dolgozatok a *Közlönyből* és az *Egyházi Ujságból* 1910–1917, *TTREL*, I.8. d) Személyi adattár, ifj. Révész Imre iratai.

Az ideák kora a kezdetektől, de különösen is 1910-től, a franciaországi ösztöndíjtól egészen 1938-ig, püspökké választásáig tartott. Az egyház fogalmának és küldetésének folyamatos tisztázása, illetve megújításának előkészítése, továbbá a reformátusság hitvallásos nevelésének és a reformátori kegyesség tanainak megfogalmazása szerepelt a törekvései között.

A szembesülés korszaka az 1938-tól 1949-ig, azaz a püspökválasztástól a lemondásáig terjedő idő. A nem kívánt, de kikerülhetetlen választás után több száz gyülekezet élére kellett állnia, ahol teológiai felismeréseit és egyetemes műveltségét megpróbálta egyháza építésére felhasználni, óriási ütközéseket vállalva az egyházon belül és azon kívül.

Abszolút a csalódás korszakának tekinthető az 1949 és 1967 közötti időszak, ami egy addig csak nyomokban jelenlévő, de ekkorra már elhatalmasodó tépelődés idejévé is vált. Ennek az időszaknak jellegzetessége az intézményes egyház céltévesztett útjának felismerése, és a Krisztus keresztjéhez való kötődésből fakadó feszültség volt.

A fent említett forrásanyag általában véve is világosabbá teheti Révész döntéseinek hátterét, mozgatórugóit, továbbá segíthet meglátni azt, hogy egyházkormányzati, egyházszervezői, az egyház és állam kapcsolatát illető állásfoglalásai mögött milyen teológiai magyarázatok húzódnak meg. Révészi sajátosságnak is mondhatjuk, hogy álláspontját mindig körültekintően, a hazai és nemzetközi történelmi, társadalmi és teológiai viszonyokat figyelembe véve alakította ki. Többek között így reflektál Baltazár Dezső hitvallására, így figyelmezteti lelkészeit a megerőszkolt nők lelkigondozásának szükségességére, így inti önmérsékletre a revízió érdekében felszólalókat és így emeli fel szavát az antiszemizmus ellen. Így vállalja fel azt a különleges feladatot, hogy az egyház rátaláljon identitására, ezáltal küldetését és tisztségértelmezését is szigorúan bibliai és hitvallási forrásokból merítse.

Mindezek fényében kijelenthető, hogy sem összességében, sem bizonyos szakaszokra vonatkozóan nem találkozunk Révész Imre teológiai látásának értékelésével. Életműve eddigi feltárásának jellegzetessége a szakaszosság, amely nem párosult egyenletességgel. Ez azt jelenti, hogy elsősorban az egyháztörténész, másodsorban az egyházkormányzó, s nem utolsósorban az igehirdető egy-egy könyve, életmozzanata vagy megnyilatkozása került bemutatásra, de csak szűkített keretek között – még ha elismerésre méltó, alapos és igényes vizsgálódás után is. Bármennyire is több érv szólna a fent emlytett három nagy korszak szerinti áttekintés mellett, a sok száz dokumentum pusztán csak kronológiai alapon, nem rendszerezhető. Szükség volt

egy olyan gondolkodás- és szellemtörténeti, illetve egy teológiai ívre, amely megkülönböztetheti, de el nem választja egymástól Révész Imre műveit

Ezért e kötet végleges vizsgálati szempontrendszerének kialakítása a református dogmatika nagy témaköreinek egyes csomópontjai alapján történik meg. Így Révész Imre teológiai munkásságát először az írásszerűség, másodsor a krisztológia, harmadszor az ekkológiológia oldalairól analizálom.

Elöljáróban két fontos – a legkorábbi öt évtized hatásából fakadó – észrevételt szükséges tennünk, amely Révész Imre széles körű és egységes teológiai gondolkodására hatással lehetett.

A montaubani ösztöndíja során (1910/1911) testközelből és a legapróbb részleteiben láthatta és eredményesen segíthette Émile Doumergue *La Hongrie Calviniste* című könyvének⁸⁵ megszületését. A francia professzor ebben a szervezet, tan és élet gondolkörében írt a magyar református egyház történetéről és belső viszonyairól, ahogy ő látta. Révész az 1910-es évek első felétől hasonló vállalkozásba kezdett egyetemes kitekintésben, amelynek különös sajátossága egy „életközpontú törekvés”. Ez azt jelenti, hogy nem akar és ha akarna sem tudna megmaradni az identitását kereső egyházban az elmélet és a tudomány szintjein, hanem széles körű szellemi munkájával arra igyekszik, hogy mindezen felismerések után eljusson az előremutató alkalmazásig. Látható, hogy már az ebben az időszakban készített munkáit sem az öncél, hanem a komoly felelősségvállalás vezette. Mindennek az igen leterhelő szellemi, lelki és sokszor fizikai munkának a küzdőtere és az önmagán túlmutató célja: az egyház.

Továbbá nem hagyhatjuk figyelmen kívül az 1910-es évek egyik legjellegzetesebb teológiai sajátosságát, a bibliai történetkritikát sem. Karl Barth, különösen is a Római levél kommentárjának megírásával, a „hódolat a történelemnek” teológiai és világnézet mellett – bizonyos fokokkal szemben – eljutott az Isten előtti hódolat nézőpontjára.⁸⁶ Ahogy az említett magyarázatában megfogalmazta: „Minden figyelmem arra irányult, hogy a histórián keresztül a Biblia Lelekébe lássak bele, aki maga az örök Lélek.”⁸⁷ Később pedig arról vallott, hogy „a történeti kritikusok számomra nem eléggé kritikusok”.⁸⁸

85 DOUMERGUE, É.: *La Hongrie Calviniste*, Toulouse, Societe d'edition de Toulouse, 1912.

86 ZÁHRNT, H.: *Az Isten-kérdés. Protestáns teológia a XX. században* (ford. Ablonczy László), Budapest Lux Kiadó, 1997, 14–18.

87 ZÁHRNT, H.: *Az Isten-kérdés*, 37., 19.

88 Uo.

Ezzel nemcsak felhívta magára a figyelmet, hanem komoly támadásoknak is kitette magát.⁸⁹

Révész jól ismerte és elismerte Barthot, s a Halléban tanuló egykori növendékének, Szabó Gábornak meg is írta, hogy érdemes rá odafigyelni.⁹⁰ Továbbá, még ha egészen más kontextusban élve is, de a saját közegében látta azt a problémát, amiről az említett barthi alapállás szólt,⁹¹ amely ebben az esetben azt jelentette, hogy ő is kritikus. Ezt a hangot nemcsak a speciálisan magyarországi történesekkel vagy egyházi eseményekkel kapcsolatban szóltatta meg, hanem például Abraham Kuyper⁹² vagy Hans Preuss⁹³ munkáival foglalkozva, és nem utolsósorban Adolf von Harnackra emlékezve.⁹⁴

Révész kritikus hangja tehát folyamatos mérlegelésre és elgondolkodásra készíteti a mindenkori teológus közvéleményt. Hazai viszonyainkra vetítve,

89 Kritikusai – élükön Adolf von Harnackkal – azzal érveltek, hogy ez az új vonal nem elég tudományos, ezért 1923-ban 15 kérdést intéztek „a teológusokhoz, akik megvetik a tudományos teológiát”. I. m., 37.

90 „Mégiscsak figyelmet érdemel az az ember, akit újnacionalista, oliberális és »orthodox kálvinista« theologia egyforma dühvel támad!! Pesten a napokban »bontott zászlót« a Kálvin János társaság, amely egy részben a Barth támadásában óhajtja magát kiélni, annak »antikálvinizmusa« miatt. Már az maga szörnyű elferdülés, amikor Kálvin mértéknek tekintetik, amikor pedig sem ő, sem egyetlen más igaz theologus nem lehetett sem norma normans, sem norma normata, csak exemplum – Krisztusra mutató ujj!” Révész Imre levelezőlapja Szabó Gábornak, 1936. december 14., publikálatlan kézirat: Szabó hagyatékát lánya, Katalin és a Dani-család gondozza.

91 Barth a 10-es években, korai világ-, társadalom- és valláslátása miatt belépett a szociáldemokrata pártba, hogy tenni tudjon a szociális problémák megoldásáért. Azonban a korra jellemző „nyárspolgári optimizmus” az első világháború miatt gyorsan összeesett, magával rántva többek között a nacionalizmus, a militarizmus, valamint a haladó gondolkodású „kultúremberség” fogalmait is. „Mindenik kérdés egy-egy idea megrendülését jelentette.” Barth így jutott el a keresztyénység csődjéig és a modern protestáns teológia, illetve a korabeli egyház kritika alá vonásáig. Török írja róla, hogy olyan kíméletlen hangon szólt az egyházzal, hogy az olvasó megkérdőzhette: „az, aki így ír, miért maradt továbbra is az egyház kötelessége?” TÖRÖK I.: *Barth Károly teológiájának kezdetei*, Debrecen, 1994, 31–62.

92 Abraham Kuyper (1837–1920) holland teológus, Hollandia miniszterelnöke 1901 és 1905 között.

93 Hans Preuss (1876–1951) evangélikus teológus, tanított Lipcsében és Erlangenben.

94 Mindamellet érdemes odafigyelni arra is, ahogyan Révész Harnack munkásságát értékelte: „...munkásságával olyan kiterjedt, mély és szilárd tudományos alapot vetett, amelyen lehet és kell is továbbépítkezni, amelyet lehet itt-ott javítani és erősíteni, de amelynek egészben való elvetése és mással pótlása aligha tartozik az emberileg elgondolható lehetőségek világába.” Ugyanakkor a német professzor felfogásával szemben nemcsak kritikus, hanem bizonyos pontokon egyenesen „zsákutcásnak” nevezi azt, „mert végtére is minden, a keresztyénység történetére alkalmazható mértéket kiűt a kezünkől [...] hogy a keresztyéniséget másnak tekinthessük, mint egynek a többi vallások közül, Jézust egynek a sok vallásalapító közül...” Révész I.: Harnack – in memoriam, in: *Theologiai Szemle* 6 (1930/4–6), 708–711, 709.

egyszerűen szenvedett attól, hogy az egyház olyan, amilyen (elgyengült küldetéstudat, tanbeli felületesség, hatalmi küzdelmek, ideológiai hatások, fogyás, gyengeség), s nem hasonlít ahhoz, amilyennek eredetileg lennie kellene. Kritikáját viszont nem meggondolatlan, jelszavas bekiabálással mondta el, hanem rámutatott a gyökerekre, megvizsgálta a korabeli helyzetet és serkentette a valóságos egyházi életet. Arra összpontosított, hogy legelőször a bibliai-dogmatikai alapok újra megmutatásával az egyházat az élet szolgálatába állítsa.⁹⁵

Éles szemmel vette észre és fegyelmezett disztिंगválás után reálisan értékelte a nemzetközi teológiában megjelenő folyamatokat. Mint ismert, pályájának kezdetén mind a nagyvilágban, mind hazánkban egy, az egyház identitáskeresésében és felfokozott lelki várakozásában megnyilvánuló új korszak kezdődött. Ennek megfelelően vont le azokat a konzekvenciákat, amelyek a magyarság sajátos történelmi helyzetében, társadalmában s nem utolsósorban a közegyházi történetekben kapaszkodókat jelenthettek.

Így amikor folyamatosan vizsgálta a francia, német és holland protestantizmus helyzetét, igazolást nyert számára, hogy ugyan teljesen mások azok a közegek, mint amilyenekkel Magyarországon találkozunk, mégis mennyire lényeges és hasznos a megismerésük és megértésük, illetve a befogadásuk és a megszűrésük. Révész Imre munkásságának az egyik, mintegy védjegyként végig jelenlévő sajátossága az alapos vizsgálat és forráskeresés, az elemzés és kitekintés, és az ebből kikristályosodott vonalak, irányok megmutatása.

Az általa írt fellelhető forrásanyag óriási, ezért arra törekszünk, hogy a legjellegzetesebbek segítségével igazoljuk a bibliai megalapozottságú dogmatikát előkelő helyen kezelő és magas fokon művelő teológiai gondolkodót.

Az 1910-es években született, szinte már elfelejtett írásaira is szükséges nagyobb hangsúlyt fektetni, mivel lényegében ez a korszak az alapozás, valamint az ideák megszületésének, kimunkálásának időszaka. Az itt elmélyített, részleteiben kifejtett, olykor definíciószerű megfogalmazásai a későbbiekben – gyakorló lelkipásztorként és püspökként – is felbukkannak az aktuális, döntő többségében magyarországi és református élethelyzetek és történetek kezelése és megoldása során.

95 Több igehirdetése közül az egyik legszebb példa erre az ApCsel 27. fejezetéhez kapcsolódó bibliatanulmánya, amelyben leszögezi, hogy az igehirdetőnek, aki többek között Krisztus tanítványa, a lehető leghelyesebben kell viszonyulnia a jelenvaló világhoz úgy, hogy eközben mindenben feleljen meg az igének és az Úr akaratának is. Révész kiemeli, hogy az igehirdető sorsközösségben, sorstársak között, de Istennek mindenben engedelmes és hálás eszközként végezze el a neki adott szolgálatokat, akár még a legmostohább körülmények között is. Révész I.: Igehirdetés és politika. Igaz és hamis prófétizmus, in: uő: Révész I.: *„Tegnap és ma és örökké...”*, Debrecen, 1944, 328–339, 328.

Mindezek igazolják számunkra azt, hogy Révész életének legkorábbi szakaszaiban, azaz huszonéves korától kezdve kezdett kialakulni teológus karaktere. A teológiai tudományokban való jártasság, a filozófiai és történeti ismeretek közötti tájékozódási képesség, az összefüggések meglátása és a maradandó értékteremtésre való hajlam már ekkor jól látható. Mindezekből tehát nemcsak az egyháztörténészt, nem is csak a püspök-lelkipásztort, hanem különösen is az egy teológiai rendszerben gondolkodó dogmatikust ismerhetjük meg. Ez utóbbi meghatározás zavaró lehet, ha azt a klasszikus tartalmat várjuk tőle, amelyet egy tudós a dogmatika tudományterületén felismeréseivel létrehoz. Azonban segíthet a tisztánlátásban Vasady Béla, aki a lelkipásztori életutat eleve dogmákkal kikövezett útként értelmezi, ahol éppen a dogmák jelentik a biztos talajt.⁹⁶ Ezért a református lelkipásztor útját az állandó kutatás jellemzi, hiszen hitvalló elődeink jóvoltából az alapok lerakásra kerültek. Ugyanakkor arra is rámutat, hogy az Isten igéjével folyamatosan szembenézni akaró hitvalló lelkipásztor sohasem tarthatja magát befejezettnek, s így lehet „aktuálisá” számára a kálvinizmus, amely nem „nyugvó igazságok mozdulatlan rendszere, hanem a bizonyágtévő tiltakozásban, illetve a tiltakozó bizonyágtételben meg-megújuló »élet-aktus«. Tehát, nemcsak az »igazságnak«, hanem együtt az »életnek« az útja is.”⁹⁷

S mivel Révész teológusi pályájának első pillanatától kezdve folyamatosan gondolkodott, a befejezettség látszatát is tudatosan kerülte, szellemi erőfeszítéseit a teológia művelésének legszélesebb határai között kívánta megvalósítani, szükségszerűen jelent meg nála a rendszeres és rendszerező tudományos reflexió, amelyet tájékozódása és későbbi gondolkodása alappilléreinek tekinthetünk.

Ennek a révészi törekvésnek az egyik legkülönlegesebb igazolása a *Hit és Élet* című folyóirat, mely az ő jellegzetes teológiai látásának a lenyomata. Koncz Sándor nem véletlenül nevezte őt az első világháború utáni teológiai megújulás megindítójának: „A lelki kálvinizmus »a reformáció evangéliumának életteremtő hatalmával« keresi egész egyházunk megújulását.”⁹⁸

Életművének megértését nagyban segítheti tehát, ha az említett gondolkodást bemutatjuk. Amikor a legnagyobb témáit említve történetről, egyházzól, életről és ezek sokszínű területeiről írt, azt folyamatosan bővülő enciklopédi-

96 VASADY B.: A lelkész, mint dogmatikus, in: uő (szerk.): *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész). Harmincnégy tanulmány az egyetlen-célú és sokoldalú lelkipásztori hivatásról.* (Az Igazság és Élet füzetei 20), Debrecen, s. n., 1940, 39–43, 41.

97 I. m., 43.

98 KONCZ S.: *Révész Imre*, 17.

kus látásmóddal tette. Eme törekvésében a gyakorlati teológia, az egyház- és vallástörténet, a kegyességi élet személyes és társadalmi megnyilvánulásai, a filozófiai folyamatok hatásai, sőt egyre erősödő szükséggel az énekeskönyv megújításának szándéka mellett a dogmatörténet és a dogmatika művelése is munkásságának fókuszában volt. A múltban folyamatosan eligazodási és támpontokat keresett, s ezek segítségével úgy kérte számon az egyházban zajló eseményekben és szellemi folyamatokban felismert hiányosságokat, hogy a teológiát kritikus tudománnyá tette.

Ennek a törekvésnek szeretnénk a mélyére látni, tehát a cél nem lehet más, minthogy a három nagy korszakon belül, az említett három nagy dogmatikai kategória szerint, több oldalról bemutassuk Révész Imre teológiai eszmélődését, fejlődését és gondolkodásának sarokpontjait.

Kitekintés Révész Imre egyháztörténeti munkásságára

Mielőtt bemutatom Révész Imre teológiai gondolkodásának jellegzetességeit az írásszerűség, a krisztológia és az ekkleziológia szempontjából, fontos röviden áttekinteni az egyháztörténet-írásról alkotott látását és munkamódszerét. Ebből kiderül, hogy nála a történettudomány és a dogmatika nagyon szoros egységet alkotott. Igaz, hogy ő elsősorban mint egyháztörténész ismert a református egyházon belül. Életének jelentős részét a kolozsvári teológiai fakultás és a debreceni egyetem katedráján töltötte, de lelkipásztori és egyház-kormányzói időszaka alatt is folyamatosan publikált. Írásainak döntő többsége egyházunk múltjának a kutatása, elemzése és feldolgozása terén született.

Ezeket a szellemi kincseket megvizsgálva megállapítható, hogy a legtöbb esetben máig érvényes meglátásaihoz – a pozitivista egyháztörténet-írást meghaladva – a szellemtörténeti vizsgálat alkalmazásával jutott el. Véleménye szerint ugyanis a vallás belülről való megértéséhez és a mélyben lévő összefüggések észrevételéhez a szellemtörténet bemutatására van szükség, hiszen *„a mai tudományos történetírás a pusztá okviszonyok földerítésével, felszínes eseménykapcsolatok kibogozásával már nem éri be. Mélyebb, összefoglalóbb egységet keres a történelemben és ezt az egységet a legkülönbözőbb okok eredőjeként létrejött »lelki minőségben« találja föl.»*⁹⁹

Ez a bizonyos lelki minőség már nemcsak a látást, hanem a megértést is hivatott szolgálni, ami nélkül sem a magyarázatra, sem pedig a tudomány-

99 Révész I.: Nevelés az egyháztörténelmi katedrán, in: *Református Szemle* 8 (1915. szeptember 24.), 590–594, 594.

ra nincs lehetőség. Így tehát „...a történelem megértése nem más, mint az alkotó emberi szellem műhelyébe való bepillantás, az ő mindenkori értékelő álláspontjának pontos megismerése útján”.¹⁰⁰

Ebben a meghatározottságban látott neki a történetfölötti egyház bemutatásának, de úgy, hogy a megértésben és a vizsgálódásban meg akarta jeleníteni a „tudományos érdektől elkerülhetetlen relativista álláspontot”.¹⁰¹ Azt képviselte, hogy az egyház azért, mert egyház, nem szakítható ki a természetes emberi oksorozatok közül, tehát a szellemtörténeti elv érvényesíthető itt is. Azaz „az egyháztörténelem végső értelmes célját nem keresheti másban, mint a keresztyén kijelentés által meghatározott emberi szellemiség történeti formáinak, változásainak és módosulásainak tudományosan megbízható földerítésében.”¹⁰² Összességében megállapítható, hogy eszmélkedésére mélyen hatott édesapja, Révész Kálmán, a Kálvin-kutató Émile Doumergue, valamint tanára, Pokoly József gondolkodása.

Az egyháztörténész Révész Imre tehát a „kijelentés által meghatározott emberi szellemiség” vizsgálatában mélyedt el, amely a Szentírás alapján kikristályosodott, többnyire az egyházatyák és a reformátorok által felismert hitigazságok újraértelmezése az akkori és a révészi korba beágyazottnak. Számolatlanul adta közre hosszabb-rövidebb írásait,¹⁰³ ezek többnyire bizonyos részkutatások eredményei voltak, de az összes megkoronázásának tekinthető az 1938-as kiadású szintézise, a *Magyar református egyháztörténet*.¹⁰⁴ Ennek előszavában a tudomány és a kijelentés egymás mellé állításakor arra a felismerésre jutott el, hogy „a hívő történeteszemlélet nem vonja maga után az egyháztörténet valamennyi emberi és e világi tényezőjének kevésbé gondos vizsgálatát és fölfejtését; sőt valójában legmagasabb érdeke a hívő tudománynak, hogy [...] megismerjen minden e világi és emberi tényezőt, amelyeket Isten az Ő egyháza földi történetének alakításában felhasználni önön dicsőségére jónak látott”.¹⁰⁵

100 Révész, I.: *Nevelés*, 594.

101 Uő: *Egyháztörténelem*, in: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931, 141–182.

102 Uo.

103 Ld. Révész Imre (szócikk), in: ZOVÁNYI: *Lexikon*, 507–509.

104 Révész I.: *Magyar református egyháztörténet, I. kötet, 1520 tájától 1608-ig*, Debrecen, 1938. Kathona Géza mély elismeréssel nyilatkozott erről a legmagasabb tudományos színvonalú kiadványról, amely az új adatok s az azokat sokoldalúan értelmezhető módszer miatt emelkedik ki a többi közül. Révészt itt mint jeles szaktudóst és művészi adottságú, elegáns író említi. KATHONA G.: Emlékezés Révész Imrere, az egyháztörténetíróra, in: *Református Egyház* 46 (1967/7–8), 165–167.

105 Révész I.: *Magyar református egyháztörténet*, 9–10.

Ez a szemlélete az évek során új irányba fordult, ahogy Bucsay Mihály 1974-es megemlékezésében írja: „*Révész Imre is elvégezte önmaga revízióját számos kérdésben...*”¹⁰⁶ Ennek a revíziónak és egyáltalán szellemi és szemléleti változásnak a története egy külön kutatás tárgyát képezheti.

106 BUCSAY: *Révész Imre emlékezete*.

IV. A VIZSGÁLAT STRUKTÚRÁJA

Feladatunk rendszerezni azt az óriási mennyiségű kéziratot, amelyek a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattárában és a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában találhatók. Ezek mellett forrásanyagként tekinthetünk Szabó Gábor volt püspöki titkár hagyatékára is, amelyet hosszú évek munkájával folyamatosan bővített. Mindhárom értéke és jelentősége felbecsülhetetlen és egyedi. A Kézirattár anyaga azért, mert több száz kézzel írott prédikáció és több tucat előadás vagy tanulmány van benne, a Levéltár anyaga azért különleges, mert Révész halála után – 50 évig – 2017-ig zárva tartották. A Szabó-hagyaték pedig azért nagy nyereség, mivel nemcsak egy Révészhez kötődő, hűséges barát feljegyzéseit olvashatjuk benne, hanem - még ha töredékesen, de - azt a *Naplót* is, amelyet egykor a nyugdíjas püspök vezetett, de jelenleg nincs meg. Szabó viszont a kezében tarthatta, és belőle hosszabb-rövidebb idézeteket gépelt le. Feljegyzéseivel részleteiben megörökítette azt a gondolat- és érzésvilágot, amelyben Révész Imre élt, és amelyben bizonyos korábbi kérdésekben megnyilvánult.

Könyvünk nem akar életrajzi mű lenni, sem nem akar egyháztörténelmi tematikát követni. Nem érinthetünk egyébként joggal bemutatásra váró kérdéseket, mint például történetiszemléletének megváltozását, különös tekintettel a marxista történetírásig való eljutását. Nem részletezhetjük lemondásának körülményeit és az *Egyezmény* aláírásához vezető utat sem. Az *Egyezmény* története és elemzése messze túlmutat Révész Imre életművén, ezért ennek külön vizsgálata nem szükségszerű az ő teológiai gondolkodásának megértéséhez.

Célunk tehát Révész Imre gondolkodásába és belső világába betekintést adni, egész életének és motivációinak alapjait bemutatni. Különös tekintettel arra a következetességre, ahogy a személyes kérdéseit és az egyház ügyeit Krisztus királyi uralmának tudatában kezelte. Mert mindvégig arra törekszik, hogy megtalálja a dolgok Krisztushoz való kötődését, hiszen végig érezteti, hogy csak azt lehet keresztyénnek mondani, aminek Krisztushoz köze van.

Ez nem csak a bibliai kérdések feltevésénél fontos, mint például a Szentháromság, az üdvösség vagy a predestináció kérdése, hanem erre építve szólalt meg az egyház – állam kapcsolatában, a zsidókérdés tisztázásában, az erőszakot szenvedett nők lelkigondozásában és minden országos, társadalmi vagy szigorúan egyházi kihívás között. Így foglalt állást például Abraham Kuyper vagy Sebestyén Jenő teológiai látásával kapcsolatban, megtéve a maga kitüntető és kritikai észrevételeit.

Bemutatjuk az egyház megújulásáért zajló erőfeszítéseket, amelyek meg-erősítenek minket abban, hogy ő nem pusztá szobatudós, aki csak kegyes frázisokat írt le, hanem a leggyakorlatiasabb módon a közélet és az egyháztagek életére hatást gyakorolni akaró istenszolga. Mert neki fontos az igazságosság megélése, az elesettek segítése, a világban történő események helyes látása és értékelése. Továbbá neki is célkitűzése szólni az evangelizációról, a megtérés fontosságáról, de az egyházi élet és egyházfegyelem komolyan vételéről is. Valamint célja a többnyire aktuális közegyházi eseményekre való teológiai reflektálás és a példamutatás, azaz hogy legyen mélysége és komolysága a hit gyakorlásának és mindennapos megélésének.

Révész Imre komolyságának alapja, hogy komolyan vette az Isten ígétét, s ezt akarta minden egyháztage felé közvetíteni. Kötetünk célja tehát egy minőségi Krisztus-követés bemutatása, annak minden elméleti és gyakorlati feltételével és következményeivel, Révész gondolkodásának megismerése által.

Ahogy azt már említettük, három fő témakör alapján dolgozzuk fel a révési életművet, hogy teológiai gondolkodását minél jobban megérthessük. Az írásszerűség, a krisztológia és az ekkleziológia területéről kerülnek bemutatásra elsősorban eddig még nem publikált kéziratok. Az óriási mennyiségű írásos anyag megvizsgálása után azért találtuk célszerűbbnek a református dogmatika nagyobb témakörei szerinti feldolgozást, mert témái nem köthe-tőek csupán egy-egy korszakhoz, hanem átívelnek azokon.

A fejezetek felépítésére jellemző, hogy először egy bevezetés keretében közelítjük meg a témakört, kérdéseket teszünk fel, egy sajátos kortörténeti vagy személyes problémákra fordítjuk a figyelmet, majd rövid következtetésekkel zárjuk a szakaszt. Először jellemzően bemutatjuk a publikált művet, majd következnek a publikálatlan források, amelyek segítenek meglátni a gondolkodás fejlődésének határpontjait.

Módszerünk szerint a forrásokat minél alaposabban ismertetjük, logikai kapcsolatukat magyarázzuk, indokolt esetben hosszabb idézeteket is szerepeltetünk, majd ezután bizonyos tagoltságban rövid elemzést végzünk.

A Szentírásra való hivatkozások Révész Imre írásaiban döntő módon a nagybetűs „Ige” kifejezéssel történnek, ezért a későbbiekben mi is ehhez az írásmódhoz ragaszkodunk. Illetve egy hosszabb bekezdésből kiemelve dőlt betővel írunk bizonyos kulcsszavakat, amelyek így kaphatnak hangsúlyt.

V. RÉVÉSZ IMRE ÍRÁSSZERŰSÉGE

– A SZENTÍRÁS HELYE ÉS SZEREPE RÉVÉSZ IGEHIRDETÉSEIBEN ÉS LELKÉSZI MUNKÁSSÁGÁBAN

Révész írásszerűsége elemzésekor előjáróban kijelenthetjük, hogy nála a Biblia, ige, bizonyágtétel és a hitvallás *négyes egysége következetesen és elválaszthatatlanul áll együtt*. Ezt a szemléletet hozta a családjából, és a francia ösztöndíj is ezt a kálvini vonalat erősítette meg benne. De kijelenthető, hogy ennek a négy reformatori elemnek az együttléte a mindenkori lelkipásztori szolgálatban is létszükséglet. Ebben a fejezetben arra teszünk kísérletet, hogy bemutassuk gondolkodásának szentírási alapokra való felépítettségét. Tesszük mindezt egyrészt bizonyos igehirdetési sajátosságainak és homiletikai jellegzetességeinek feltárása, másrészt pedig konkrét egyházi és történelmi események és élethelyzetek elemzése segítségével.

Ezek mellett pedig vázlatosan kerül bemutatásra egy olyan kézirat is, amelyben látható Révész Imrének a bibliai szöveggel való különleges kapcsolata. Ebben az eredeti szöveget vizsgálja meg idegen nyelvű kommentárok segítségével, és a leszűrt értelmezéseiből eljuthatunk rövid vázlatainak a megismeréséig: ez a Róma 9–11. elemzése,¹⁰⁷ amely eközben lehetőséget kínál a predestináció kérdése révészi olvasatának megértésére.

Révész Imre írásszerűsége alatt tehát azt a szentírási megalapozottságot értjük, amely abszolút az ígéhez kötött, és a teljes Biblia összefüggéseibe illeszkedik bele úgy, hogy eközben gyülekezetszerűségével és aktualitásával éri el a hallgatókat.

V.1. Révész írásszerűsége – homiletikai szempontok szerint

Hosszan lehetne sorolni azokat a révészi írásokat, amelyekben a Szentírásra való rámutatás és az abból táplálkozó hitvallásosság kiemelt, mi több, központi helyet foglal el. Az elemzések bemutatása előtt azonban érdemes megnézni, hogy három döntő történelmi és élethelyzetből fakadó kontextusban miként vélekedik Révész a Bibliáról. A hitelesebb megértés érdekében nyo-

107 Révész I.: Róma 9–11. Nyelvi és tárgyi preparáció, a bibliamagyarázatok vázlata. Dátum nélkül. Forrás: Révész Imre bibliatanulmányainak és előadásainak vezérfonalai és jegyzetanyaga. Több különálló füzetben. DRK Kézirattára, R 2623. „*Lelkészevangélizációkon, lelkészi konferenciákon tartott bibliatanulmányok és egyéb előadások vezérfonalai és jegyzetanyaga. Különösen az 1943 óta tartottak a figyelemre s egy darabig megőrzésre méltóak*” – írta Révész Imre az I. füzet címlapjára. Lásd a Mellékletben.

matékosítani kell azt, hogy különböző időben, illetve különböző nyilvánosságának íródtak.

Amikor 1930 novemberében elkészült a debreceni presbitériumtól, akkor féltő szeretettel kérte őket Pál apostollal együtt, hogy a tagok hallják meg a „Gyakorold magadat a kegyességre!” parancsot, s ezzel mutatott rá arra, hogy akik ezt megvetik, azok az „Ige egyháza” mellől ki fognak esni. Majd bátorító szavakkal szól hozzájuk: „Azért, Presbyter urak, kézbe azt a Bibliát! Fel a szivekkel az Isten igéjének örök forrásához, templomban és templomon kívül. [...] Ha ez a presbyterium nem telíti a saját életét és munkáját egyéni tagjai életén és munkáján keresztül – Igével, imádsággal, kegyességgyakorlással: akkor úgy jár, mint a Jézus megrázó példázatának szerencsétlenje, akiből kiment ugyan a gonosz lélek, de csak azért, hogy hét másikkal jöjjön vissza, mert a lélek, amely megszabadult tőle, tiszta volt ugyan, de – üres!”¹⁰⁸

A Szentírással telítődött presbitériumot a homokkővel szemben a kristályhoz hasonlította, amely - ha nagy súly nehezedik rá, s összetörik is - a nagyító alatt ugyanolyan kristály marad; az igaz egyház is, bármilyen terhet is kelljen hordoznia, a bizonyágtevő és kegyességét gyakorló, „kristály-létű” presbiterei által így lesz igazolása az Úr ígéretének: „...ott leszek közöttük”. Az Ige, illetve az Ige olvasójának kapcsolata és az olvasottak alkalmazása egyszerűen elválaszthatatlan az ő számára, de kimondottan csak abban a relációban, ahol a két legfontosabb „tényező” maga az élő Isten és az adott történelmi vagy élethelyzet.

Révész itt sem állt meg a Szentírásnál, sőt nem is csak a presbiterek, hanem elsősorban maga felé mutat, s azt kívánja, hogy „én is ott lehessek mind a százhusz presbyterrel a nagytemplom előtt akkor, amikor a reánk váró, talán minden eddigieknél zivatarosabb napokban bizonysgot kell majd tennünk a hitünkről és annak fejedelméről – életünk árán is, ha kell!”¹⁰⁹

Szinte profetikus látással és alázattal köszönt el a tíz éven keresztül közös úton vele szolgáló presbiterektől, akik felé éppen az együtt eltöltött idő hosszúsága miatt is oly sokféle módon fordulhatott volna, de ő mégis azt az egy megtartó erőt és örök forrást kívánta megnevezni, amely a Biblia. Hiszen az erős és hiteles bizonysgtétel sehonnan máshonnan nem meríthet, csakis Isten Igéjéből.

S lehet, hogy itt éppen a lelkipásztori szolgálattól és a mindennapos gyülekezeti feladatoktól búcsúzott, de a nyolc év múlva megkezdett püspöki ide-

108 Révész Imre búcsúja a debreceni presbitériumtól, Presbiteri jegyzőkönyv, 1930. november 15., TTREL I. 99.

109 Uo.

je alatt ezt a vallomását igehirdetések tucatjaival pecsételte meg. Odáig jutott, hogy a Titusz 1,9 alapján kimondta, hogy a lelkész „*hiába tanít, ha nincs meggyőződve arról, hogy Isten ígéje hűséges: megbízható, és nem csalárd, nem illúziókat, hanem valóságokat mond és ígér; továbbá, ha magának nincs szilárd alapja a maga alapvető és szüntelen tanulásában: elsősorban a hitvallási szilárdságban!*”¹¹⁰

Ugyanakkor a fáradt, kudarcos életű és látásukat veszített lelkipásztoroknak, akiknek szívében nem szól az Úr szava, szintén azt üzent: „*de a Bibliában most is ott az a szó, keresd, megtalálod; táplálkozzál belőle együgyű lélekkel [...] s egyszerre észreveszed, hogy új életerő szállott beléd.*”¹¹¹

1944-ben írt *Vallomásaiban* konkrétan mutatott rá a Szentírás értékelésének szubjektív felismeréseire. Belső világának és személyes tapasztalatainak felfedésével mintegy leleplezően fogalmazta meg, hogy amikor „*a Szentírásban csak magasztos vallástörténeti okmánygyűjteményt látunk s nem adjuk magunkat a hatalma alá, mint Isten írott Igéjének – addig lehetetlenség az »ad personam« szülő rendszeres, komoly bibliatanulmányozás, csendes óra, az imaélet [...] pásztori jellemnek [...] helyesirányú formálódása.*”¹¹²

Soós Béla Révész egyetlen tanulmánykötetének a méltatásakor a következőképpen nyilatkozott: „*...Révész Imre kezdettől fogva a Szentírásból és vele élt, de amint halad túl az élet útjának felén, egyre erősebben szorítja magához a megtartó Igét. Újabb írásai között alig van egy is, ahol szentírásbeli igazolását ne adná gondolatainak, mégpedig az Ige állandó, elmélyedő tanulmányozásáról téve bizonyóságot. Amint felhívja a figyelmet egy-egy szentírási rész igazi értelmére, mindjárt kiderül, hogy nem a Bibliáról beszél csak — hanem belőle meghallott örök beszédeket kíván tolmácsolni.*”¹¹³

Mindezek után, Révész Imre teológiai gondolkodásának vizsgálatakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt az 1965-ben, az íróasztal bezárt-ságába száműzött vallomását sem, amely az írásszerűségének és bizonyos szempontból krisztológiai látásának egyfajta végkicsengése. „*számomra a Krisztus-központiság nem azonos a »bibliaisággal«, mert a bibliából is csak*

110 Révész I.: *Husztizmus, Lelkészevangelizáció*, 1946. október 1–5., in: Révész Imre bibliatanulmányainak és előadásainak vezérfonalai és jegyzetanyaga. Több különálló füzetben. DRK Kézirattára, R 2623. Az 1Tim 3,1–5 és a Tit 1,5–9 alapján tartott sorozatának első részében bevallja, hogy hallgatóinak pásztori tükröként szánta, de magára tekintve „püspöki” tükröként és ítéletként is értelmezte ezeket az ígéket. Az említett tituszi ígét végig (!) görögül írta le a vázlatába, ennek elemzéséből emeltünk ki egy részt.

111 Uő: Mi és atyáink, in: uő: *Az Ige fénye*, Debrecen, 1923, 106–109, 108.

112 Uő: *Vallomások*, 34.

113 Soós B.: „*Tegnap és ma és örökké...*” (Könyvismertetés) in: *Theológiai Szemle* 20 (1944/2), 103–113, 113.

a Krisztus-központú részeket tartom magamra nézve mérvadóknak és egész múltó világunkra nézve örökkévalóknak”.¹¹⁴ A Szentírást „történelmi szempontból” értékeli, és bár Isten adományának, „de nem en bloc Isten kijelentésének” tartja.

Mi történhetett csak az alatt a 21 év alatt? Hogy jutott el Révész az „adjuk magunkat a hatalma alá” önátadástól a „csak a Krisztus-központú részeket” elismerő távolságtartáshoz? Ezek után van-e létjogosultságunk Révész Imre írásszerűségéről beszélni? Ezzel a dilemmával szembenézve, fejezetünk - reménység szerint - válaszokat adhat kérdéseinkre. Konkrét ígéhirdetések, régi teológiai tanítások aktualizálása, illetve egyháztörténelmi és egyházi közéleti események segíthetnek meglátni, hogy gondolkodás- és látásmódjára nemcsak egyetemes kitekintésű teológiai, történelmi és filozófiai tudása, hanem személyesen megélt biblikussága is hatással volt.

Révész Imre szolgálatának történelmi beágyazottsága igazolja, hogy ez az egész emberiség, s benne a keresztyénység és a reformátusság kiütkezésének volt az ideje. Kérdések sokasága szakadt fel az emberekből, hívőkből és hitetlenekből egyaránt, ezért egyenesen életmentő volt a válaszok megtalálása. Az írásszerűség érvényesítése így nála többek között az Ige alkalmazását és megélését jelentette.

Első prédikációskötete *Az Ige fénye* címmel született meg. A válogatás sajátossága a mély igeszerűség. Célja a debreceni gyülekezetek hitvallásos életre segítése.¹¹⁵ Ezen szolgálatok szerkesztett változatainak a homiletikai szempontok szerinti rövid vizsgálatát végezzük el. Kötete a reformátori ígéhirdetés sajátosságait mutatja, hitvallásaink szellemében tanít úgy, hogy Jézus Krisztus, az egyház, a hitvallás és a jövő egységeit és összefüggéseit – gyakran átfedésekkel fejt ki.

V.1.1. Révész Imre ígéhirdetéseinek vizsgálata felépítésük szerint

Révész Imre első és egyetlen prédikációskötete 1923-ban¹¹⁶ jelent meg, amikor már csaknem három esztendeje szolgált Debrecenben. Ezenkívül van egy esketési ígéhirdetéseket tartalmazó kötete is, amit *Mennyei nászdal*¹¹⁷

114 Révész I.: *Vox clamantis*, 76. Majd három kedves ígéjére hívta fel a figyelmet: Az Isten Szellem Jn 4,24; Az Isten Világosság 1Jn 1,5; Az Isten Szeretet 1Jn 4,16.

115 Valamennyi egy kötetben található (uő: *Az Ige fénye*, Debrecen, 1923): Az egyház neve és mivolta, 35–39; Akik előttünk jártak, 54–57; A szólótó s a szólóvesszők, 120–123; Hitvallás, 131–140.

116 Uo.

117 Uő: *Mennyei nászdal*, Debrecen, 1926.

címen adtak ki. Mindezek mellett debreceni lelkeszkedése, illetve egyetemi tanári pályafutása alatt is rendszeresen publikált igehirdetéseket korának legolvasottabb teológiai és egyházközületi kiadványaiban (*Protestáns Szemle, Református Szemle, Vasárnap, Hit és Élet, Debreceni Protestáns Lap, Igazság és Élet, Magyar Presbiter*).

Az *Ige fénye* című kötet bevezetőjében egyértelművé tette, hogy ő nem a „hogyan”, hanem a „mit” kérdéskörben keresi a válaszokat, mely során feltett szándéka „gondolatokat ébreszteni és cselekvésre indítani”.¹¹⁸ Szerinte annyit jelent, hogy az olvasók ne keressék a homiletikai vagy művészi formákat. Úgy válogatta ki a prédikációkat, hogy azokban a legaktuálisabb kérdések jelenjenek meg, melyek egyházi és nemzeti szempontból „egy-egy darab kortörténetet tükröznek”.¹¹⁹ A könyvben a huszonhét igehirdetés mellett még néhány beszéde (halotti, ünnepi, imádság és újságcikk) található. Mi ebben a fejezetben a huszonhét prédikáció összefoglaló elemzésére teszünk kísérletet.

Előszörban sorozatokat és alkalmi prédikációkat találunk a kötetben. Többek között a *lelkipásztor* erősségeiről, az *egyház* megújulásáról, valamint a *zsidókérdésről*.

Alkalmi prédikációi a váratlanul bekövetkező események kapcsán születtek (a meggyalázott Nagytemplom 1921-es újranyitása vagy a Kollégiumért való gyűjtés idején), illetve olyan történések, istentiszteletek üzenetei voltak, amelyek eltértek a szokásos vasárnapi istentiszteletektől (iskolák vasárnapja, új énekeskönyv bemutatása).

Van olyan prédikációja is, amelyet rajta kívülálló okok miatt két alkalommal sem tudott elmondani, pedig már korábban elkészült. Ebbe a kötetbe nem azért került bele, ahogy a szerző írta, „mert »bennem maradt« és kikívánczik, hanem az ügy érdekében”.¹²⁰

V.1.2. Az igehirdetések bevezetése

Az első csoportba azok a prédikációk sorolhatók, amelyek előtt jól átgondolt és szerkesztett bevezetés áll. A *lelkipásztor erősségei* című sorozat esetében

118 Révész I.: *Az Ige fénye*, 5.

119 Uo.

120 Ezt akkor írta, amikor Nyíregyházára készült, hogy a Debreceni Református Kollégium javára adományokat gyűjtsön. Uo., 170. Egyébként máskor is megtörtént vele, hogy akadályoztatva volt, s az előre megírt prédikációt nem mondhatta el, ilyen például az egy karcagi lelkeszertekezletre készült *Igaz és hamis próféták* című írása (DRK Kézirattár, R2633, 216); vagy az *Isten panopliája*, amely eredetileg Hajdúszoboszlón hangzott volna

hamar szembeütünk, hogy szerzője igehirdetésről igehirdetésre építkezik, de előtte összefoglal. A sorozat öt prédikációjának minden bevezetése így kezdődik: „A múlt alkalommal/vasárnapon...”¹²¹ Arra törekszik, hogy hallgatóságát bevonja vagy újra bevonja az előző hét üzenetébe. Röviden felidézi annak főbb mondatait, melyek azután az aktuális istentisztelet prédikációjának alapjai lesznek.

A második nagy sorozatnál a szerkesztés eltérő, a kilenc igehirdetés mégis egymásra épül. Ebben a sorozatban nem találunk összefoglalásokat, mint az előzőekben, témáinak kifejtését a *folymatosság* és az egymástól való *függetlenség* jellemzi. Van, amikor prédikációja egy valós probléma felvetésével, egy provokatív kijelentéssel, esetleg egy eszméltető kérdéssel kezdődik. Egyik igehirdetését Ágoston egyházatya hasonlatával kezdte, mellyel az egyház és a sákramentumok születését vezette be,¹²² a harmadik prédikációban pedig egy tézist állított fel, mely szerint „az anyaszentegyház egy”.¹²³ Ebből indult ki, és tette fel a folytatáshoz szükséges kérdéseket, melyeket bekezdésről bekezdésre válaszolt meg.

Az alkalmi igehirdetések között találhatók olyanok, melyek elején legelőször az alkalom *célját* nevezi meg és fejt ki röviden.¹²⁴ Olyat is találunk, amelyik a *status quo-t* használja ki arra, hogy hidat építsen hallgatói és az Ige közé, ahogy például a *Jog és személyiség* című prédikációját kezdi: „Ítéletek és ítélkezések korát éljük.” Majd a folytatásban a nemzeti és társadalmi meg-rázkódtatások következtében fellángoló forradalmi lázra utalt, amelyeknek természetes következménye az ítéletek „állandósága”. Ezekben a bevezető gondolatokban a friss trianoni seb fájdalma és az országban tapasztalható feszültség ereje uralkodik.¹²⁵

el (uo., R2633, 217). Mindkettő forrása: RÉVÉSZ IMRE: 1944 késő őszétől 1949. április 14-ig Debrecenben és egybeült elhangzott igehirdetéseim, bibliatanulmányaim, beszédeim, előadásaim vázlatai vagy kidolgozott szövegei (természetesen csak azokéi, amelyeket egy vagy más szempontból egy darabig megőrzésre érdemesnek tartottam), uo., 216–217.

121 RÉVÉSZ I.: Az Ige fénye, 9.15.20.25.30.

122 Uő: A köszikla, in: uo., 39–42, 39.

123 Uő: A református egyház lelke, in: uo., 43–46, 43.

124 Az iskolák vasárnapján A bölcsesség címmel a Jób 28,12–28 szerint, az advent igaz lelkéről pedig Új éneket! címmel a Zsolt 40,2–4 alapján prédikált (uo., 88–93, 110–115).

125 Uő: Jog és személyiség, in: uo., 94–100, 94.

V.1.3. Révész írásmagyarázatának alapelvei

a) *Textus- és írásszerűség*

Révész Imre igehirdetéseinek vizsgálatakor lényeges szempont a textus- és írásszerűség érvényesülése. Mindez azért fontos, mert protestáns örökségünk egyik jellegzetes vonása, hogy „a *prédikáció szentírási megalapozottságú*”¹²⁶ legyen. Textusszerűsége sokoldalúan jelenik meg: az „ott és akkor” kifejtésére törekszik, a hallgatóságot szinte azonnal odaemeli, belép az „itt és most”-ba.¹²⁷ S van olyan igehirdetése is, amikor *versenként* olvassa fel a textust és úgy magyarázza.¹²⁸ Előfordul az is, hogy a felolvasott ige után nem magyarázat következik, hanem egy kis történelmi kitérő után azonnal applikál.¹²⁹

Többek között, amikor az áldozat embereiről szól, bemutat néhány, az Isten ügye mellett elkötelezett bibliai személyt, úgymint Mózes, Keresztelő Jánost és János apostolt.¹³⁰ A *református egyház lelke*¹³¹ című prédikációjában, bár a Zsid 5,11–6,3 és a Lk 9,55 volt az alapige, mégis a Jelenések könyvéből hoz két igehelyet is, ahogy Isten Lelke a korai egyházban dolgozik. Amikor pedig az Ámós 9,8–12-t magyarázta, a magyar nép székelyekkel szemben tanúsított testvéri érzésének hiánya kapcsán Ézsau és Jákób példáját említi.¹³²

b) *Illusztrációk, szemléltetések*

Prédikációi többek között azt is igazolják, hogy Révész Imre roppant mennyiségű egyháztörténeti és irodalmi tudásanyaggal rendelkezett. Jól ismerte a régiektől származó bölcsességeket, és kiváló érzékkel találta meg a helyüket az igehirdetésekből úgy, hogy azok nem öncélúak, hanem valódi segítséget adnak a hallgatóságnak Isten Igéjének megértése és elmélyítése felé.¹³³ Tudniillik a lelkipásztor „tartozik” az egyháztörténelemből tanult megfelelő formában történő továbbadásával, hiszen maga „az egyháztörténelem

126 FEKETE K.: A textusválasztás szükségessége és módjai, in: Hanula Gergely (szerk.): *Logos és akeos – Az Ige megszólalása és megszólaltatása. Tanulmányok a 60 éves Vladár Gábor tiszteletére*, Pápa, PRTA, 2012, 151–164, 152.

127 RÉVÉSZ I.: A mindörökre szent ház, in: i. m., 101.

128 A négy versből álló textust három pontban fejt ki, így az áldozat, a kitasíztottság és a jövőbe nézés üzenetekre épít. Uő: A személyes élet, in: i. m., 20–24.

129 Uő: Isten keze múltunkban, in: i. m., 15–19.

130 Uő: A személyes élet, 24.

131 Uő: A református egyház lelke, 43–46.

132 Uő: Ki ne prófétálna?, in: uo., 81–87, 83.

133 RÉVÉSZ I.: A lelkész mint egyháztörténész, in: Vasady: *A lelkész mint*, 24–28.

kifogyhatatlan »illusztrációs anyag«”.¹³⁴ Kiemelt szerepet kapnak az egyházatyák, a reformátorok, egyéb történelmi személyek, illetve bőségesen vannak példák írók vagy költők műveiből is.

Az illusztrációk mellett különböző szemléltetésekkel fejezte ki egy-egy tanítás fontosságát. Egyik-másik mondata komoly irodalmi alkotásnak tekinthető, amelyek megértéséhez a 21. századi embertől nagy koncentrációra van szükség. Többek között a *hasonlatok*, a *párhuzamok* és a *megszemélyesítések* eszközeivel élt. Képes beszédei sorra saját gondolatainak művészi fokú kifejeződései.

A legtöbb illusztrációt Kálvin Jánostól¹³⁵ vette, de az egyházatyákat is idézte, akik között megjelenik Augustinus,¹³⁶ Cyprianus¹³⁷ és Tertullianus¹³⁸. Szépirodalmi szereplők és példák is bekerültek a prédikációkba. Zrínyi Miklós mellett¹³⁹ szót kapott még Madách Imre,¹⁴⁰ a nagyon szeretett Arany János,¹⁴¹ valamint Tompa Mihály¹⁴² is. Találkozhatunk Victor Hugóval,¹⁴³ Dantéval,¹⁴⁴ Geleji Katona Istvánnal,¹⁴⁵ Bucer Mártonnal,¹⁴⁶ valamint Schleiermacherrel¹⁴⁷ is.

A szemléltetései nemcsak lelkileg, hanem szellemileg is hatottak a hallgatókra. Különös tehetséggel és a magyar nyelv szépségeinek sokoldalú bemutatásával írt többek között a lelkipásztor és a gyülekezet egységéről.¹⁴⁸ Az Úr

134 RÉVÉSZ, I.: *A lelkész mint egyháztörténész*, 26.

135 A szent önértetességről, uő: Az Ige, in: *Az Ige fénye*, 9–14, 14. Szerepet kapott az anyaszentegyházban való életcélok és feladatok megfogalmazásában, ld. uő: Az egyház neve és mivolta, in: i. m., 35–38, 36–37. Az egyházfegyelem mélyebb érzékeltetésében, ld. uő: Tisztaság, in: i. m., 65–67, 67. A háláról szóló a tanításban, ld. uő: Új éneket!, in: i. m., 110–115, 111. A bűnbocsánatról szóló cikkely alátámasztásakor, ld. uő: Hit a bűnbocsánatban, in: i. m., 140–145, 141.

136 Uő: A köszikla, 39.

137 Uő: Az egyház neve, 37.

138 Uő: Hitvallás, in: i. m., 131–139, 138.

139 Uő: Isten keze múltunkban, in: i. m., 18.

140 Uő: Ki ne profétálna?, 81.

141 I. m., 102.

142 Uő: Új éneket!, 113.

143 Uő: Az igazi izraelita, in: i. m., 68–73, 68. Victor Hugo *Patria* című művéből a fordította Révészné Váró Margit.

144 Uő: Mi és atyáink, in: i. m., 108.

145 Uő: *Új éneket!*, 112.

146 Uő: Keresztyén unió, in: i. m., 123–130, 129.

147 Uő: A bölcsesség, in: i. m., 88.

148 „Az a lelkipásztor, aki munkája közben megérzi maga körül gyülekezete hívő, imádkozó, erős tagjainak lelke szárnyshogását: az megszázsorozódni érzi a maga erejét, átforródni a maga imádságait, csodatévővé növekedni a maga hitét...”. Uő: A lelkipásztor közössége gyülekezetével, in: i. m., 25–29, 28.

Jézus bizalmát élvező, ezáltal az örökkévalósággal összenőtt Péterhez újabb szívek kapcsolódhatnak, azaz a tanítványi lehetőségeket és méltóságot sajátosan mutatja be.¹⁴⁹ A hitvallásaink mellőzhetetlenségéről és azok történelmi és lelki mélységéről nyilatkozva tanácsolta, hogy azoknak világitaniuk kell az életünkben.¹⁵⁰

Az Isten által megszabadított lélek dicséretének törvényszerűségéről és az éneklés méltóságáról a rózsza és a felhő képének kibontásával írt.¹⁵¹ Szerinte a keresztyén élet is ilyen: nem a „dal” teszi, de mégsem létezik keresztyén élet dicsőítő ének nélkül.

S végül érdemes még megemlíteni az egyik nagycsütörtöki prédikációját, amelyben Révész a Jézus szavaira váró hallgatóságát gyengédséggel hívta a lelki csendbe, amely olyan csend, mintha „*ki akarnónk hallgatni, hogyan szívdívik fel a szőlőtöke rejtett világából s cseppenként hogy hull, hogy csurranik át a gyökök kristálykelyheibe a drága nedű*”.¹⁵²

c) Időszerűség

Czeglédy Sándor figyelmeztetése szerint az időszerűség kérdésének lényege, hogy az igehirdetésnek mindig a ma emberét kell megszólítania úgy, hogy figyelembe kell venni mindazt, ami a gondolkodását meghatározza.¹⁵³ Arra is figyelmeztet, hogy az Igét nem a lelkész teszi időszerűvé, hanem „*az Ige, mely Jézus Krisztusban testté lett, örökkévaló és éppen ezért mindig időszerű*”.¹⁵⁴ Így a Szentlélek vezetése alatt Isten szavának hallhatóvá kell válnia, hogy eljusson az adott kor emberéig.

149 „Emberszív, apostolszív, tanítványi szív, keresztyéni szív – köszikla vagy, mely sziklatestvéreiddel együtt a jövőnek láthatatlan kezek építette palotáját hordozod: az Isten társadalmá, országa, uralma, minden boldog lelkeknek múltat, jelent, jövőt átfogó közössége [...]: az Anyaszentegyház, te rajtad nyugszik, óh, Krisztust megismert, Krisztusnak meghódolt, Krisztussal megteljesedett emberi szív!” RÉVÉSZ I.: A köszikla, in: uő: *Az Ige fénye*, 41.

150 „Minden attól függ, kihűlt és megfeketült lávarétegek lesznek-e ezek a számunkra tovább is, mint eddig azok voltak, sajnos, már 2-3 emberöltő óta, – vagy pedig merész elszántsággal és legyőzhetetlen szeretettel leásunk bennük addig, amíg el nem jutunk az örök, a központi tűzig, [...] amelyből mi is újjászülehetünk...” Uő: *Akik előttünk jártak*, in: i. m., 54–56, 56.

151 A rózsának az életértelme nem az illat, de nem létezik illat nélkül. Az esőfelhőnek nem célja, hogy szivárvány nézzen le belőle, de megteheti-e, hogy „*ne dicsőüljön át az ég megengesztelődésének tarka, tündéri ívévé, amikor belésüt győzelmes, tiszta sugaraival a nap*”? Uő: *Új éneket!*, 111.

152 Uő: *A szőlőtő és szőlővesszők*, in: uo., 120.

153 CZEGLÉDY S.: Időszerű igehirdetés, in: *Igazság és Élet* 3 (1937), 283–287, 283.

154 I. m., 284.

Révész Imre igehirdetései a Szentléleknek engedelmeskedve szólaltak meg. Az időszerűség kategóriájában tehát azokat a tanításokat és üzeneteket érdemes keresni, melyek adott helyzetben, adott hallgatóknak, konkrét aktualitással és korszerűen kínálták Isten jelenlétének és emberre szabott gondolatának valóságát.

A révési igehirdetések időszerű tanításai közül szükséges megemlíteni a két örökké időszerűt, Jézus Krisztust és a hitvallást. Mielőtt az első témánk kifejtésre kerülne, az egyházzal szóló tanításhoz szükséges néhány megjegyzést tenni. Az *Ige fénye* című prédikációskötetben különlegességgnek számít, ahogy a fiatal Révész az egyház kérdéséhez nyúl. Legfőbb célja úgy prédikálni, hogy érezhetővé legyen a Jézus Krisztustól való elválaszthatatlansága, illetve ebből következően hallgatóságában kialakulhasson a Krisztus testének fogalmáról és küldetéséről egy tiszta, biblikus kép.

Újra bebizonyosodik, hogy nem akar elméleti síkon maradni, hiszen az egyház megújításának vágya fűti, amelyhez a gyülekezeti tagokban partnert keres. A következő fejezetünkben végezzük el ennek az összefüggésnek a bemutatását!

c.1) Jézus Krisztus

Révész Imre Jézus Krisztusról többek között úgy ír, mint az emberért bemutatott önfeláldozó szeretet és önátadás isteni tettéről.¹⁵⁵ Ennek a krisztusi mintának meg kell jelennie a keresztyén ember életében is, tehát az emberre nézve ebből következik egyrészt, hogy vállalja a *kitaszíttatást*¹⁵⁶ – ez ugyan emberfeletti, de jövőbe tekintő vállalat. Ehhez tudni kell azt, hogy minden csak átmeneti az örökkévalóság felé. Másrészt vállalja a *küldetést*, azaz „*be-lenőni Krisztus áldozat-életébe, hogy senki le ne birhassa a mi erősségeinket és senki el ne vehesse tőlünk a mi jövődönket*”.¹⁵⁷

De a vele való kapcsolat nemcsak küldetés, hanem létkérdés is az ember számára – így vezeti fel a *megszentelődés* és a *megtartatás* fontosságát. Az előbbi kifejtésénél nagy hangsúlyt kap a megtérés mint a lélek megfordulása végzetes útján.¹⁵⁸ Az így elhívott lelkek részesülnek a Szentlélek ajándékában, a megszentelődésben, melynek hatására a megújult életek hozzá akarnak fogni az egyház megújításához. Ebben a csodás megindulásban a

155 Révész I.: *Az Ige*, in: *Az Ige fénye*, 11.

156 Uő: *A személyes élet*, in: i. m., 22.

157 I. m., 24.

158 Uő: *Mit cselekedjünk?*, in: i. m., 47–50, 49.

tagok „egyszerre csak azon veszik észre magukat, hogy bennük és általuk már tulajdonképpen egyházuk maga is megújodott...”¹⁵⁹

Ezekén túl Révésznek gondja volt a megújult élet védelmére is, ami szintén nem választható el Jézus Krisztustól, aki meg akarja védeni a személyiséget, ami „az a pont a lényünkben, ahonnan megújulhatunk, vagy megrothadhatunk; az a csatatér a lelkünkben, ahol üdvösségünk, vagy kárhozatunk eldől...”¹⁶⁰

A megtartatásról más helyen azt hirdeti, hogy *Krisztus neve* egyszerűen kihagyhatatlan a világ alkotmányából és az emberi lélek szerkezetéből, de ha valaki ki akarja törölni onnan, úgy jár, mint az az ókori szobor, amelyből a belevéselt nevet eltávolítani akaró szándék mindent porrá zúzott. Révész figyelmeztet, hogy Krisztus nevét kitörölni életveszélyes, mert „föltartóztat-hatatlanul összeomlik egész világa”.¹⁶¹

Jézus példázatai közül a szőlőtőről szólót magyarázva hasonló felismerésekre jutott, amikor a vele való közösség és megtartatás pozitív következményeiről beszélt, és eszméltetett arra, hogy „milyen árvák, milyen elszigeteltek, milyen nyomorultak is volnánk külön-külön [...] és mily erősek, boldogok, mily áldásthozók vagyunk, legalábbis lehetünk együtt, így!”¹⁶²

Ebből következően a magyar nép történelmi küldetését sehogyan más-
képpen nem is tudta elképzelni, csak úgy, ha a nemzet megfelel a legböl-
csebb isteni elgondolásnak, tehát hogy „külsőleg és belsőleg szabad, azaz *Krisztusban*”¹⁶³ gyökerezik. És ugyanez az az egyház létalapja is, hiszen „mint »szent hajlék« (egyház) csakis Jézus Krisztus által lesz azzá, ami – az Ő szent-séges élete, halála és örökelete az az »örökkévaló ajtó«, amelyen át az anya-szentegyház eszméje és valósága bevonul a látható világba, az emberéletbe s hatalmát érezteti és gyakorolja ott. Jézus Krisztus nélkül nincs egyház”.¹⁶⁴

Révész egyszerűen nem tudott és nem is akart Jézus Krisztus nélkül az egy-házról gondolkodni, sem prédikálni, tehát ez a kettő – *Jézus Krisztus és az egy-ház* – minden időben elválaszthatatlanok egymástól. Ezért lehetséges, hogy a krisztusi hatalmat folyamatosan hallgatói szeme előtt tartotta: „»Egyház« nem lehetünk újra addig, míg meg nem térünk Istenhez. »Keresztýén«, azaz krisztusi egyház nem lehetünk újra addig, amíg bűnbánó szökött katonákként

159 Révész I.: *Mit cselekedjünk?*, in: uő: *Az Ige fénye*, 49–50.

160 Uő: *Jog és személyiség*, in: i. m., 94–100, 98.

161 Uő: *Az Ige*, in: i. m., 13.

162 Uő: *A szőlőtő és szőlővesszők*, in: i. m., 120.

163 Uő: *Isten keze múltunkban*, in: i. m., 18.

164 Uő: *A kőszikla*, in: i. m., 39–40.

vissza nem térünk újra nagy Királyunk zászlaja alá, harcolni most már híven és mindhalálíg.”¹⁶⁵ Ezt a Jézus Krisztust pedig mindenkinek, a fiataloknak is meg kell hirdetni, mint „a lelki világ mindig kelő és soha le nem nyugvó napját, minden prófécia szent, örök álmát és beteljesült igazságát...”¹⁶⁶

Ez a prédikációskötet igazolja, hogy Révész minden alkalmat megragadott arra, hogy bizonyosságot tegyen Jézus Krisztusról, akiből a gyülekezetek megismerhették az embert megváltó Atyát.

c.2) Hitvallás

A következő időszerű jellemző a hitvallás, mely Révésznél Jézus Krisztussal és a jövővel kapcsolódott össze. A *szőlőtő és szőlővesszők* című prédikációjában Jézus Krisztus szavait és a lábmosás jelentőségét méltatta. Kimondta, hogy a református keresztyén hitvallás felelete egyszerűen szegényes lenne Jézus kínhalálíg lehajló szeretete nélkül. Fejtegetései egy rövid kérdésben koncentrálnak: „mi hasznunk van hát nekünk az egész Jézusból, micsoda ajándék, micsoda jótétemény Ő mireánk nézve?”¹⁶⁷

S meg is válaszolja a feltett kérdést, rámutatva arra, hogy a Jézusban kapott kegyelmi segítség a vele való összenövés, hiszen Ő a mi életforrásunk akar lenni.

A félelmetes jövőre nézve megállapítja, hogy a hitnek megszűnt a világformáló lendülete, s a bátorság addig nem is tér vissza, „amíg el nem jön egy olyan idő, amelyben megint szükség lesz hitvallásra és hitvallókra”.¹⁶⁸ Szinte prófétai önkívületben írja, hogy az egyházra és a hitben járókra a közeljövőben nehéz idők következnek, de ő boldog kilátással van afelől, hogy „a hit, a mi hitünk, újra veszedelmes dolog lesz, tehát újra azzá lesz, aminek lennie kell és ami volt atyáink idejében: valami, amitől a világ fél...”¹⁶⁹ Ez nem más, mint a hitvallás.

Majd bátorságot akar hallgatóinak a szívébe önteni, és kimondja, hogy nem keresztyén az, aki magában ülve tiszta, s télenül nézi a világ tisztátalanságát. Vagy aki belső szobájában lelkesedik az igazságért, de a hazugság ellen semmit sem tesz. Leleplező őszinteséggel jelenti ki, hogy „nem vagy addig keresztyén, míg nem vagy hitvalló keresztyén”.¹⁷⁰ Révész egyébként máshol is

165 Révész I.: *Krisztus, a király*, in: *Az Ige fénye*, 51–53, 52.

166 Uő: A kollégiumért!, in: i. m., 119.

167 Uő: *A szőlőtő és a szőlővesszők*, in: i. m., 121.

168 Uő: *Hitvallás*, in: i. m., 133.

169 Uo.

170 Uő: *Az egyház neve és mivolta*, in: i. m., 36.

hangsúlyozta, hogy ő a hitvalló múltban látja „az örök Jövőt: Jézus Krisztust, aki tegnap és ma és mindörökké ugyanaz”.¹⁷¹

Ehhez a gondolathoz áll közel az elődökre való odafigyelés kötelessége is.¹⁷² Isten őket használta fel arra, hogy a következő nemzedéket a Krisztushoz vezessék. Ezért az egyház életében mérhetetlenül nagy jelentőségük van a hitvallásoknak, melyektől kockázatos elszakadni. Révész le is tisztázza az irányt: „*mi nem tudunk másként, egyénekül és egyházul, megújulni s magunk körül új életet teremteni, csak úgy, hogyha a mi keresztyén hitvallásunk régóta világító nyomai által kijelölt, a mi lelkünkhöz egyedül természetesen hozzászabott úton indulunk meg a jövő felé!*”¹⁷³

V.1.4. Az igehirdetések befejezése

Révész igehirdetési stílusának változatosságát láthatjuk a befejezések esetében is. Van, amikor zárásként egy tanulságokat levonó, összegző formát találunk, például egy Kálvin-idézettel¹⁷⁴ vagy egy Le Bon-tól¹⁷⁵ származó gondolattal. Ez utóbbiban pedig egy közelmúltbeli személyes élményt osztott meg a gyülekezettel, amikor Komáromi Csipkés György bibliafordító lelkipásztornak, illetve a templomalapító Szombathi-Veresmarti házaspárnak a földi maradványait új sírba helyezték. Ezzel kívánja a nagy ősök példájának megszívlelését, és tetteiknek követését.¹⁷⁶

Van olyan igehirdetése is, ahol a gyengéd lelkipásztor hangján felszólítja hallgatóságát a hallott üzenet szerinti élet megcselekvésére.¹⁷⁷ Olyannal is találkozunk, amikor egy fohással zárja gondolatait. „*Oh Véghetetlen Szeretet – hajolj le hozzánk a magasságból és gyűjtsd fel a szívünkben mérhetetlen lángjaid egy parányi mását, hogy élhessünk Teáltalad és erősségünk legyen Tebenned!*”¹⁷⁸

171 Révész I.: *Hitvallás*, in: *Az Ige fénye*, 138.

172 Uő: *Akik előttünk jártak*, in: i. m., 54.

173 I. m., 56.

174 Uő: *Az Ige*, in: i. m., 14.

175 „*Egy nép életében nem az élők, hanem a holtak játsszák a legfontosabb szerepet.*” Uő: *Isten keze múltunkban*, in: i. m., 19. Gustave Le Bon (1841–1931) francia szociológus.

176 Uo.

177 Uő: *A személyes élet*, in: i. m., 24.

178 Uő: *Szeretni az Urat!*, in: i. m., 30–34, 34.

Ritkán fordul elő ebben a kötetben, hogy kérdő mondatokkal fejezze be a prédikációt. Ezek a kérdő mondatok azonban mint szónoki/retorikai elemek a gyülekezeti tagokat egy határozott válasz megfogalmazására segítik. „*Ilyen hazajött, ilyen elhívott, ilyen engedelmes és ilyen bizonyágtévő gyermekek vagyunk-e mi, magyar református »egyháztagok«?*”¹⁷⁹ Egy másik beszédében is találunk hasonlót. Két út felvázolása után azt kérdezi: „*Melyiket válasszuk?*”¹⁸⁰

Szintén ebben a sorozatban található az a beszéd, amelynek végén a megszokott összefoglaló gondolatokat egy exhortációs (buzdító) zárás követ: „*Ilyen tagok kellenek magyar református egyházunkba és akkor nem kell féltelnünk azt a pokolnak minduntalan fel-felnyiladozó torkaitól!*”¹⁸¹

Összességében elmondható tehát, hogy Révész Imre befejező gondolatai is nagy változatosságot mutatnak. Széles skálán mozogtak a gyülekezet megszólítását és mozgósítását célzó zárómondatok. Az atyai hangú kéréstől vagy bizonyos bibliai igék, félmondatok idézésétől kezdve, a bátorító lelkesítésen és a konkrét kérdésfeltevésen keresztül, egészen az Űristen elé emelkedő közbenjáró fohászig, sokfajta zárógondolatokat használ. Nyilván végig arra törekedett, hogy hallgatóit minél közelebb segítse a Szentháromság Istenhez, akivel a személyes kötődés erősítését mindentől fontosabbnak tartotta, mert az ő hittapasztalata alapján csak így élhető meg a hitben való növekedés.

V.1.5. Reflexió és önreflexió

a) Ahogy egy kortárs látta

A már korábban említett, jubileumi konferencián Czeglédý Sándor Révész Imre, az *igehirdető* címmel tartott alapvetően elismerő hangvételű előadást.¹⁸² Szerinte Révész igehirdetéseire jellemző a pietizmus szubjektívizmusa és individualizmusa, ami egy arminianizmus által kissé befolyásolt evangelizáló igehirdetést eredményez.¹⁸³ A személyes élményekből is merítő Czeglédý megállapítja, hogy a prédikációk művészi kiábrázolása magával hozott egy Isten jelenlétéből fakadó ünnepérzést, melyet csak tovább fokozott a nemes veretű, szabatos és precíz stílus. Véleménye szerint Révész nagy komolysággal végezte szószéki szolgálatait, amelyekben nem kapott helyet az egyébként figyelemre méltó humorérzéke.¹⁸⁴

179 Révész I.: *Az egyház neve és mivolta*, in: *Az Ige fénye*, 38.

180 Uő: *Akik előttünk jártak*, in: i. m., 56.

181 Uő: *A kőszikla*, in: i. m., 42.

182 CZEGLÉDY S.: Révész Imre, az igehirdető, 17–25.

183 I. m., 19.

184 I. m., 20.

Az igehirdetésekre gondosan és alaposan készült, fontos szerepet szánva az exegézisnek, az imádságnak és természetesen rendkívüli történelmi tudásának is.

Czeplédy professzor végül azt tanácsolta: *„Dolgoznunk és imádkoznunk kell azért, hogy Révész Imre egész igehirdetése, az a drága örökség, már most is egyházunk és nemzetünk javát és Urunk dicsőségét szolgálja.”*¹⁸⁵

b) Ahogy Révész megélte

Révész Imre az igehirdetéssel kapcsolatos érzéseit egyik 1955-ös kéziratában osztotta meg az utókorral. Ezekben a mondatokban az elfáradt lelkipásztor szavai szólalnak meg. *„Nem kíméltem magamat az igehirdetésben, noha ez mindig nehezemre esett, kegyetlen idegkimerülésekkel és egyéb, fizikai és pszichikai gyötrelmekkel járt.”*¹⁸⁶ Bevallása szerint nyugdíjas éveit sokszor megkérdezte magától, hogy *„nem hiányzik-e neked az igehirdetés, az egyházi munka, a palást és hasonlók? Az eredmény mindig ugyanez volt, folyvást fokozódó erősséggel: nem és ezerszer nem!”*¹⁸⁷

Mindezt megerősíti 1966-ban egy volt tanítványának, Költő Gyulának írt levele, melyben ezt írta: *„...engem hányszor félreértettek, mint igehirdetőt is, nemcsak szimbolikus, de gyülekezeti istentiszteleteken is. De én mindig megérdemeltem, mert nem tudtam magamat evangéliumi egyszerűséggel és világossággal kifejezni és nem volt elég sok és elég mély pásztori tapasztalatom 70-80.000 úgynevezett református között...”*¹⁸⁸

Már szinte kishitűségbe, vagy túlzott szigorúságba hajló önkritikája elgondolkodtató, de mindezek ellenére megállapíthatjuk, hogy Révész Imre lelkipásztori szolgálatának az igehirdetés a legfontosabb részét képezte. Hogy hogyan összegezhető az ő igehirdetési habitusa és a korai években művelt homiletikai sajátosságai? Sommásan azt mondhatjuk, hogy aranyalmát tett ezüsttálcán a gyülekezetek elé, mert szívvel-lélekkel és értelemmel végezte

185 CZEGLÉDY S.: Révész Imre, az igehirdető, 25.

186 RÉVÉSZ I.: *Vallás? Egyház?*, Részlet a kéziratot kötetből, DRK Kézirattár R7550, 3.

187 I. m., 3.

188 Révész Imre levele Költő Gyulának, Budapest, 1966. augusztus 21. Kézirat a Révész család tulajdonában. Költő Gyula (1918–1996) református lelkipásztor, aki a bihari térségben szolgált többek között Biharkeresztesen, Nagyváradon, Nagykerekiben, Hajdúszovátton, Derecskén és parókus lelkészként a leghosszabb ideig Váncsodon. Gyakorlati teológiával foglalkozott, több prédikációskötete jelent meg. A 70-es években a bibliafordítás kezdeti munkálataiban is részt vett. 1991-ben védte meg *A XIX. század magyar református káteirodalma* címmel írt doktori dolgozatát. A Költő család írásos közlése alapján.

szószéki szolgálatait. Igényesen, aktuálisan és gyülekezetszerűen fogalmazta meg gondolatait, amelyeket a Szentlélek ereje járt át.

Egy lelkiismeretes igehirdető áll előttünk, aki a legszentebb küldetesként tekintett minden igehirdetési lehetőségre, és a lélekmentés felelőssége érezhető minden szavában. Stílusára elmondható, hogy gondolatait a hosszú, sajátos megfogalmazású mondatok jellemzik, amelyeknek megértése nagyobb odafigyelést igényel. Az is az ő sajátossága, hogy a szerkesztett igehirdetése nehezebben áttekinthetők, mivel egy-egy bekezdése kevesebb tagolással készült. Mindezek semmit sem vesznek el az átadásra szánt üzenetek értékéből.

Révész Imre ezen kötetben megjelent igehirdetéseinek a megvizsgálása, és sajátosságainak bemutatása éles képet ad koráról, egyházáról és az ő sajátos látásmódjáról. Figyelemreméltó valamennyi. Különösen akkor, ha nagyvonalakban is, de látjuk azt a korszakot, amely olykor tudott önmagával szemben kritikus is lenni. „*A magyar református templomi igehirdetés szomorú elhanyaglásának, siralmas eredménytelenségének legfőbb oka, hogy általánosságban mozog, a lelkeket közönyösen hagyó, vértelen kifejezéseket, üressé vált frázisokat görget, a keresztyénség nagy realitásai helyén csak nagy szavak maradtak.*”¹⁸⁹ Ezen általános, tehát Révészre nem jellemző véleménynel ellentétben *Az Ige fénye* című kötet alapján megállapítható, hogy az ő igehirdetéseiben viszont benne volt a lelkeket megrendítő erő, mely konkrét megfogalmazásokban, mély érzésekben és valós válaszok felmutatásában igyekezett a hitbeli épülést szolgálni.

Megismerhetünk egy önmagával szemben kritikus és folyamatos küzdelmeket folytató lelkipásztort, aki számára semmi sem volt fontosabb, mint hogy a református egyház megújulását munkálja a Krisztus népének hitvallásos megerősítésével, a Szentírás tanításainak a fegyelmében. Végző célja mozgásba hozni, küldetésre bírni őket, és a megújulás igényét felkelteni bennük.

Akik pedig csak mint érdeklődők fogják kézbe venni Révésznek ezt a kötetét, felismerhetik egy letűnt kor és az akkori Debrecen életén át azokat a helyi, osztársadalmi és nemzeti kihívásokat, amelyekben különösen is a református egyháznak tisztán, érthetően és biblikus mélységgel kellett megnyilatkoznia. Mintha már ez a prédikációskötet is előre sejtetné, hogy Révész Imre 1920-as évekbeli gyülekezeti szolgálata egy nagyobb távlatú és szélesebb felelősségű küldetés része, amiben később a Tiszántúli Református Egyházkerület reformátusait kell majd pásztorolnia.

189 Név nélkül. Könyvek rovatban. in: *Igazság és Élet* 9 (1928. február), 2.

Összefoglalásként álljon itt Révész egyetlen mondata, mely homiletikát, küldetésstudatot, ars poeticát, azaz tudományt és gyakorlatot, gondolkodást és cselekedetet a lehető legtömörebben összefoglalhat: „Nevezzék bár a bölcsek egészségtelen rajongásnak s a csúfolódók kegyeskedő szemforgatásnak: én tisztában vagyok vele s hitet teszek nektek róla, testvéreim, hogy az én számomra és a mi számunkra a nagy, az alapvető sziklafundamentum, az erősségek erőssége, a négytornyú lelkipásztori és gyülekezeti bástya talpköve csak egy hatalmas szenvedély lehet: Szeretni Istent, mint atyát és mint barátot; szeretni, mint a lélek hitvesét és mint egy győzelmi álmot; szeretni őt, mint a termékeny életet és mint a szabadító halált; szeretni Őt forrón, az emberi élet legnagyobb mélységeiből fölszakadó, s azokat átdicsőítő, besugárzó szeretettel; szeretni Őt egyszerűen a Jézus Krisztus arcára nézve s a Jézus Krisztus szívére omolva: ez a szeretet kell nekünk, kell úgy, mint az éhenhalónak a falat kenyér, kell úgy, mint a magános őrszemnek a fegyver, kell úgy, mint a tengeren bolygó hajónak a delejtű, a vitorla, a szél, a rév.”¹⁹⁰

V.2. Révész Imre írásszerűsége – exegetikai szempontok szerint

(A predestináció révészi megközelítései)

V.2.1. Exegetikai és írásmagyarázati formák között – A Róma 9–11. magyarázata

A homiletikai szempontok alapján bemutatott írásszerűségének másik sajátossága, hogy egy olyan konkrét, de sok buktatót rejtő témával is szembe mer nézni, mint a predestináció. Ennek kapcsán kiderül, hogy ő itt a predestinációval nem mint egy dogmával vagy mint egy kálvini tannal foglalkozik, hanem mint egy reformátori szellemmel átitatott bibliai igazsággal, amit igyekezett a gyakorlatba átültetni. Azt vizsgáljuk meg, hogy kiállja-e az írásszerűség próbáját.

Ezt a törekvését, még ha vázlatosan is, egy különleges kézirat – a Róma 9-11. elemzése és magyarázata - bemutatásával ismerhetjük meg. Hogy ez mennyire nem csak elméleti munka volt, az igazolja, hogy Révész Imre az ebben található verselemzések eredményeinek részleges felhasználása alapján készítette el a barátkai lelkésztalálkozón elmondott prédikációt.¹⁹¹ Az elem-

190 Révész I.: Szeretni az Urat!, in: *Az Ige fénye*, 34.

191 „A felejthetetlen barátkai lelkési csendes napokon adtam elő.” Révész I.: *Róm. 9–11. magyarázata*. Egy a Révész család tulajdonában lévő fénykép megörökítette ezt az al-

zések forrásállománya nagyon gazdag, hiszen német, latin és francia nyelven íródtak.¹⁹² Ebből kiderül, hogy mielőtt egy rövid igehirdetési vázlata vagy annak egy bővebb változata elkészült, az eredeti szöveg alapos elemzését, majd idegen nyelvű kommentárok hozzáolvasását végezte el. Ennek a konkrét kéziratnak a bemutatása az eredeti görög szöveg feldolgozása mellett lehetőséget kínál arra is, hogy a predestináció kérdésével foglalkozzunk.

Czeplédy Sándor korábban már említett centenáriumi beszédében szintén megemlékezett erről a barátkai lelkészkonferenciáról. Elismeréssel értékelte a „bátor és mélyen járó” exegézist, amelyben Révész „világosan látta és láttatta az apostol Lélek-ihlette gondolatainak hegycsúcsait”.¹⁹³

Arányait megvizsgálva ennek az alapvetően két nagyobb részre osztható anyagnak az első 43 oldala exegetikai mű, míg az utolsó hat és fél oldal a vázlatokat teszi ki. Ugyanakkor Révésznel a predestináció témájára nézve is általában elmondható, hogy nem írt róla rendszerezett összefoglalást, de munkássága során számtalan esetben vállalta – elsősorban egyháztörténeti-tudományos karakterű műveiben – az erről az összetett bibliai és reformátori igazságról való tanítást, amelynek minden része az írásszerűség érvényesítésének a szolgálatában állt. A következő elemzésekben először a kéziratát, majd a nyomtatásban megjelent tudományos írásait mutatjuk be. Annak érdekében, hogy ez a révészai értelmezés még világosabb legyen, bizonyos igeverseket és fogalmakat, ahol releváns, Karl Barth 1936-os magyarországi előadás-sorozatának egyes üzeneteivel állítunk párhuzamba.¹⁹⁴

V.2.1.1. A Róma 9,1–5 üzenete

A barátkai lelkésztalálkozón öt bibliamagyarázatot tartott, s ebben a sorozatban az öt alkalom alatt négy fő pontot mintegy tételszerűen kiemelt, s ezeket további alpontokkal tagolta. Nem könnyű követni a módszerét, mert nem mindig versenként halad, illetve kissé csapongónak hatnak a feljegyzései, azaz bizonyos szavakat, verseket a tárgyalás után elenged, de később újra visszatér hozzájuk. Mindezek ellenére mégis érdemes megküzdeni mind az eredeti, mind Révész Imre szövegeivel, mert sokkal árnyaltabbá teszik az igeszakasz jelentését.

kalmat. A kép hátoldalára ez van írva: Barátka, 1943. ld. Mellékletek.

192 Menge, Lietzmann, Althaus, Brunner, Kálvin, Luther és Bengel, illetve Karner Károly műveit használta fel Révész.

193 CZEGLÉDY S.: Révész Imre, az igehirdető, 22.

194 BARTH K.: *Isten kegyelmi kiválasztása. Négy előadás az eleveelrendelésről*, ford. Vasady Béla, Nagy Barna (Igazság és Élet füzetek 8), Debrecen, 1937.

A Róma 9–11. bibliamagyarázatainak felosztása Révész szerint:

- I. nap 1. Róm 9,1–5 („Az apostol fájdalomja népének az üdvösségből való kizáratása miatt”)
- 2. Róm 9,6–29 („Isten igazolása a zsidók elvetése miatt”)
- II. nap 3. Róm 9,30–10,21 („Izráel a saját vétke miatt vettetett el”)
- 4. Az ítélet a végén mégis Izráel üdvösségére fordul (Róm 11)
- III. nap 4.a Róm 11,1–10 („A megkeményedett és elvetett nagyobb rész mellett egy kisebb rész az üdvösségre kegyelmileg kiválasztatott”)
- IV. nap 4.b Róm 11,11–24 („Isten az Izráelt a pogányokkal fel akarja ingeregni, mert elvetetése nem végleges”)
- V. nap 4.c Róm 11,25–36 („Izráel a végén egészben megtér s akkor Isten mindenben igazoltatik és megdicsőíttetik”)

A megértést nagyban segíti a párhuzamos igehelyek feltüntetése, hiszen ez is azt erősíti, hogy az igehirdető az egész Szentírásban gondolkodott és kínált tájékozási lehetőségeket.

Az első szakasz, tehát a 9. rész 1–5. verseinek részletes elemzése jól mutatja a révészi módszer lényegét. A könnyebb követhetőség érdekében először kiemeljük az általa hangsúlyosnak tartott eredeti görög szavakat, majd röviden vázoljuk az idegen nyelvű írásmagyarázók vonatkozó véleményét, és végül - mint végeredményt - bemutatjuk a vázlatot.

a) A Róma 9,1–5. nyelvi elemzése

Révész Imre ebből a szakaszból a következő görög szavakat tekintette hangsúlyosnak: *en Kriszto* (1), *anathema* (3) – ezzel a kettővel lentebb részletesebben foglalkozunk –, továbbá *hiotészia* ’fiúság’ (4), *diatékai* ’szövetségek’ (4), *epangeliai* ’ígéreték’ (4). Az első két esetben részletesebben elemzett, az utolsó három szó esetében elsősorban a párhuzamos igehelyeket sorolta föl, azaz a *hiotészia* mellett az Ex 4,22; Deut 14,1; Jer 31,9 és 20; a *diatékai* mellett a Gen 6,18; 9,9kk; 15,18; 17,2kk; Ex 19,5; 31,6; 34,10; Lev 26,42 szerepel, az *epangeliai* mellett nem található igehely.¹⁹⁵

195 RÉVÉSZ I.: Róma 9–11. magyarázata, 2.

b) A Róma 9,1–5 írásmagyarázata

A „Krisztusban” való nyomatékositást – Menge alapján – a benne való élet felől közelítette meg.¹⁹⁶ Majd az 5. vers fordításának lehetőségeit vizsgálta, szintén Mengének és egy 1611-es jelzésű angol nyelvű magyarázatnak a segítségével. Mindkettő kétfajta fordítás közül keresi a legmegfelelebbet, azaz, hogy Krisztus, „aki Isten mindenek felett, áldott örökkön-örökké” vagy Krisztus, „aki mindenek felett uralkodik, Isten, áldott örökkön-örökké”. Révész Lietzmann véleményével összegzett: „*Sprachlich wie sachlich sind beide Erklärungen möglich!*”¹⁹⁷ Ám Lietzmann – Althauszal ellentétben – nem Krisztusra vonatkoztatta ezt.

Az „*anathema*” szónak hellenisztikus (*Weichgeschenk*) és a Septuagintában található (*Verfluchtes, Gebanntes*) formáját különbözteti meg, amelyek teljesen ellentétes jelentést hordoznak.¹⁹⁸ De bizonyos rabbinikus használat szerint „*der Sinn ist, dass der Redende die Vergeltungsqualen im Jenseits für den Betreffenden übernehmen will*”.¹⁹⁹ Ez pedig az erős szeretet kifejezése.

Ennek az ígerésnek a megértésében jelentős szerepet kapott Kálvin Római levél-magyarázata.²⁰⁰ Egy oldalon keresztül németül idézi a 9,1–3 versek szerinte legjellemzőbb értelmezési lehetőségeit. Ezek közül kiemelkedő az 1. versben az Isten nevére való esküben Isten tanúként való meghívása, a kétséges dolgokban (*Zweifel*) való hit megerősítésére, ezzel mintegy vállalva a valótlanágba esés – a hazugság (*für den Fall der Unwahrheit*) – esetén az Ő ítélete alá való helyezkedést (*unterwerfen*). A 2. versben az ember szívében lévő kettős lelkiállapotról (*doppelte Stimmung*) ír: Istenre nézve bele kell törődni (*fügen*), hogy elvesznek, akiket erre rendelt (*verhängen*), de az emberekre figyelve panaszkodnak azok nyomorúságaik (*über ihr Elend*) miatt. Kálvin nagy igazságtalanságnak (*Unrecht*) tartaná a kegyesektől megkövetelni az Isten rendjével szemben való közömbösséget (*teilnahmlös*).

A 3. versben Révész arról ír, hogy bár Pál tudta, hogy Isten kegyelméből nem eshet ki, „*de népe iránti szeretete elfelejtetett vele minden egyebet*”. Ezt hívja Kálvin az „*Istenben való szeretetnek*”,²⁰¹ s ehhez köti oda az emberekhez való szeretetét. Mert az emberek iránti szeretet és az Isten dicsőségére való buzgóság (*der Eifer für Gottes Ehre*) összetartoznak.

196 „*ich, der ich in Christus lebe*”, RÉVÉSZ I.: Róma 9–11, 1.

197 I. m., 1.

198 A „fogadalmi felajánlás” és az „átkozott, száműzött” jelentésekben tárgyalja.

199 Uő: Róma 9–11, 2.

200 I. m., 3.

201 Kálvin szerint „*Lieben wir in Gott u. nicht neben Gott, so wird unsere Liebe niemals zu gross sein*”. I. m., 3.

c) A Róma 9,1–5 vázlata

Bengelre utalva a hit legmélyebb megnyilatkozásából érkezik meg a szeretet legmélyebb megnyilatkozásához, amelynek az isteni szeretet a forrása. Luther itt mint a szentek közösségének legmagasabb megnyilatkozását emeli ki, amelyet viszont Benghel nem érez ennyire hangsúlyosnak. Kálvin pedig megkülönbözteti az Istenben való szeretetet az „Isten melletti” szeretettől.

Végül Révész valószínűsíti Pál zsidók általi kiátkozását, és említést tesz az 5. vers doxológiájáról is, amelynek ugyan két értelmezése is lehet, de a fordítása így is megfelelő.

V.2.1.2. A további biblíamagyarázatok vázlatai

Hasznos dolog a további vázlatokat is megvizsgálni, hiszen Révész még azokban is gyakran görögül és németül írta le a kifejezéseket. Ebből következően némelyik vázlata olyan, mint egy exegetikai „piszkozat”, és jól tükrözi sajátos és mélyen látni akaró gondolkodását. Az általa kiemelt szavak közül nem mindegyiket, csak a fordításokhoz szükséges legjellegzetesebbeket emeltük ki.

a) Róma 9,6–29

„Isten ígérete nem szól Ábrahám minden testi leszármazottjának (9,6–13).” Révész megállapítja, hogy Isten népe nem támaszthat igényt Istennel szemben, mégis Althauszal megerősíti, hogy „*das Israel Gottes bleibt doch immer das Israel Gottes*”.²⁰² Kálvin szerint az Isten ígérete Ábrahám minden testi ivadéka vonatkozik (lásd körülmetélkedés), ugyanakkor „*az ígéret gyermekei csak azok, akikben az ígéretnek valami ereje és hatása megnyilatkozik*”.²⁰³ Révész itt külön felhívta a figyelmet arra, amire „*állandóan gondolni kell*”, ez a Gal 4,21–31.²⁰⁴ Majd a nép és az egyén kiválasztásának kérdését emelte ki, amelyek nem zárják ki egymást.

Az exegetikai írások között Kálvin alapján azt is tisztázza, hogy az isteni kiválasztás nem kiváltság vagy megkülönböztetett helyzet, hanem megbízás, hiszen így lesz Izráel Isten tanújává a népek között.²⁰⁵ Ezt az Ézs 43,10 alapján támasztja alá.

„*Az üdvösségre kiválasztás Isten szabad kegyelmi ténye; Ővele nem lehet pörölni (9,14–29)*”.²⁰⁶ A predestináció egy labirintus, amelyből ésszel sehogyan

202 Révész I.: *Róma 9–11. magyarázata*, [44].

203 I. m., [44–45].

204 I. m., [45].

205 I. m., 8.

206 I. m., [45].

nem lehet kijutni. De akkor nem is szabad beszélni róla? – kérdezi Révész, s válaszában hangsúlyozza, hogy „kétség nélkül hasznos lesz ránk nézve ennek az ismerete is, csak éppen ennek az ismeretnek az Isten ígéje alá kell magát vetnie.”²⁰⁷ Mindezeket a gondolatokat Kálvintól vette át. A reformátor szerint Isten igazságosságát imádni kell, és nem „áttekinteni próbálni”. A Róm 9,28 kapcsán újra Althaus idézi: „Isten nemsokára véget vet, ítéletet és idvességet hoz elő és így tölti be szavát!”²⁰⁸

Az exegetikai részben a szabad kegyelmi tényről így elmélkedik: Isten irgalma a hangsúlyos, szemben az ember erőlködésével. Althaus szerint Pál rámutat, és nem indokolja (*begründet*), hogy Isten soha nem cselekedett másképpen. Karner pedig Isten kegyelmének az emberi feltételektől való szabadságát emeli ki, például a fáraó példáján keresztül.²⁰⁹ A fazekas hasonlat kapcsán Bengelt idézi: „Isten joga az ember felett nagyobb, mint a fazekas joga az agyag felett.”²¹⁰ Maga Barth sorozatának már a legelején – a Róma 9–11. alapján – hangsúlyossá teszi azt, hogy a központi téma itt „az ítéletes s egyúttal könyörülő isteni akaratnak Izrael népével szemben lépésről lépésre tanúsított szabad ténykedése”²¹¹

Az is előjön Karner alapján, hogy Isten az embert nem „harag edénynek” teremtette, hanem a „hitetlensége következtében [...] ilyenné lett”.²¹²

b) Róma 9,30–10,21

„A vétke abban állott, hogy elvetette a hitből való igazságot és a törvény igazságosságára törekedett (9,30–10,8).” Lietzmann látását emeli ki, ami szerint a „dikaiozsün” ugyan isteni tulajdonság, de amit Isten kegyelemből a hívó embernek kölcsönöz. Isten kegyelmének ezt a munkáját emeli ki Barth is, amikor az emberekkel megtörténő isteni kiválasztást és döntést megokolja. Tehát az ember önmagában sem alkalmas, sem méltó nem lehet, de saját elhatározása sem elég az isteni kegyelem elnyeréséhez.²¹³ Brunner szerint ez az Istentől jövő állapot, „Ő létesíti a helyes viszonyt közte s az emberek közt [...] az embereket igazaknak tartja.”²¹⁴ Azt emeli ki Révész tőle, hogy hit által lesz az emberé ez az igazságosság, az elfogadás, azaz az „ajándékozni hagyás”

207 RÉVÉSZ I.: *Róma 9–11. magyarázata*, [45].

208 I. m., [45].

209 I. m., 12.

210 I. m., 16.

211 BARTH, K.: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 7.

212 RÉVÉSZ I.: *Róma 9–11. magyarázata*, 16.

213 BARTH, K.: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 8.

214 RÉVÉSZ I.: *Róma 9–11. magyarázata*, [46].

által (Fil 3,9). Az elfogadásra hívja fel a figyelmet Barth is, a fent említett kegyelem elnyerésének feltételeként. Hiszen az isteni kegyelem azonos magával Istennel, tehát azt „*csakis Isten ajándékának tekinthetjük*”.²¹⁵ Althaus az ember „ős-titkát” hangsúlyozza – a felelősségteljes létezés értelmében (*verantwortliches Dasein*).

„*Izráel vétke annál súlyosabb, mert Isten folyton hívogatta a hitből való igazságosságra (10,4–15).*” Az exegetikai munkálatok alapján a hitvallás (*confessio*) kérdését is tisztázza, s Augustinus *Vallomásaiból* idézi latinul majdnem az egész I. fejezetet: „*Te ébresztetd fel bennünk magasztalásod örömet, mert magadért teremtettél bennünket és nyugtalan a szívünk, míg meg nem nyugszik benned.*”²¹⁶ Augustinus tehát a cselekvő, ébresztő Istent mutatja be, aki nélkül az ember semmit sem tudna cselekedni. Ezért nem lehet véletlen Barth kijelentése sem, miszerint a predestináció magyarázó jellegének fő feladata megértetni velünk, „*hogy a »kegyelem elfogadását egyedül a kegyelem teszi lehetővé«*”, amit Jézus Krisztus valóságos istenember volta hozott magával.²¹⁷

Kálvintól latinul és német fordításból idéz az elemzésekben, s a vázlatában mintegy csattanószerűen azzal fejezi be, hogy „*túl abszurd azt állítani, hogy ott van tűz, ahol nincs se láng, se hő*”.²¹⁸

„*A hitetlen Izráel menthetetlen, mert visszautasította az üdvösséget (10,16–21).*” Az „*ákoé*” ’élő, hallható szó’ jelentését Bengel (*sermo*), Menge és Lietzmann (*Predigt*) értelmezéseivel járja körbe, s végül Brunner azon megállapításával zárja, hogy a hit kettős értelemben származik a hallásból.

Továbbá a „*rémá Krisztou*” ’Krisztus szava (által)’ kifejezések kerültek kiemelésre, amelyben mintegy kijavítja Pált.²¹⁹

c) Róma 11

c.1) Róma 11,1–10

Menge, Lietzmann és Althaus tulajdonképpen Kálvin véleményét hangsúlyozzák a „*proginoszko*” (2) értelmezésekor, ami nemcsak előre tudást jelent, hanem Isten szilárd elhatározása, hogy gyermekeivé fogadja azokat is, akik

215 BARTH, K.: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 11.

216 AUGUSTINUS, A.: *Vallomások* (ered. *Confessiones*), ford. Városi I., Budapest, Gondolat Kiadó, 1982, 23–24.

217 BARTH, K.: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 9.

218 RÉVÉSZ I.: *Róma 9–11. magyarázata*, [47].

219 A 17. versben „*rémátosz Krisztou*” helyett javasolja a „*rémá Krisztou*” kifejezést, és odaírta, hogy az a „helyes szöveg”. Uo., [47].

még meg sem születtek. A „poróó” (7) a megkeményedés mellett vakká létet is jelent; a szakaszhoz tartozó igék a Zsolt 94,14; 1Sám 12,22; Jer 31,37.

Kálvint idézve kijelenti, hogy Isten titkos gondviselése melengeti az egyházat akkor is, amikor az emberi szem nem látja, mert ő „*elrejtett mértékkel dolgozik*”.²²⁰ Még a predestináció ellen lévő Brunner is azt mondja, hogy „*ott is, ahol az emberek Istennek hátat fordítanak, Isten nem hagyta el a harcteret, ott is benne van keze a játékban!*”

c.2) Róma 11,11–24

Révész itt a „*héttémá*”²²¹ (12) ’leapadás’ szót emelte ki, ami jelentheti „*a követelmények mögött maradást*” is. A „*plérómá*” (12) ’teljesség’ ezzel szemben lehet „*Isten akaratának teljesedése*” vagy a „*zsidó megtértek számának teljessége*”.²²²

Az olajfa hasonlat pedig talán azt jelenti, hogy minden „normális” gondolkodás ellenére következik be mindaz, ami következik. Így lehet „*Israels »Geschichte mit Gott ist das schlagende Herz der Menschheitsgeschichte«*” – idézi Althaus.²²³ Ugyanakkor az exegetikai anyagban Barth álláspontját is bemutatja, miszerint „*az a megfoghatatlanság, amiről itt szó van, minden lehetséges hasonlatot kizár*”.²²⁴ Úgy folytatja, hogy Isten a fa szent gyökere, amelyről a nemes gally levágatva nem növekszik, de beoltva a vad gallynak is van élete. Althaus szerint minden Isten jóságán és nem az ember „*Glaubensleistung*”-ján múlik.²²⁵

Végül a „*hitbizonyosság és félelem*” feszültsége következik, amely az Istentől meghatározott emberi lét titkára utal, s ezt csak Isten oldhatja fel. Althaus ebben egyetért Kálvinnal. A genfi reformátor szerint a testi gőg Isten gyermekeinél is gyakran előfordul.

c.3) Róma 11,25–36

A „*müisztérion*” (25) ’titok’ Istennek az ember által nem ismert *végzése*. Révész úgy gondolja, hogy a pogányok teljessége és az egész Izráel az utolsó generációt jelenti a vég előtt. Althaus összefoglalását kiemelten is fontosnak tartja,

220 Révész I.: *Róma 9–11. magyarázata*, [47.]

221 Károli „veszteségnek” fordítja.

222 Révész I.: *Róma 9–11*, 48.

223 Uo.

224 I. m., 30.

225 Uo.

ami szerint:²²⁶ (1) „Izráel sorsát a népek közt Istenhez való viszonya határozza meg.” (2) „Izráel Gottesgeschichte-jében a Krisztussal találkozás volt a döntő pillanat.” Hiszen a zsidó ember meghatározó jellemzője a Jézussal való titkos vagy nyílt szembenézés. (3) Izráel sorsának eszkatológiai utalásai vannak. Továbbá ők egy csoda a népek között; eredeti kiválasztásukból fakad a jelenlegi átkuknak a súlya. Ez pedig vajon nem azt jelenti – kérdezi –, hogy Isten őrzi az ő népét „für eine endgültige Geschichte mit Christus?”

Izráel alatt Kálvin szerint a 26. versben Isten népét kell érteni, mert zsidókból és pogányokból gyűjti össze a maga Izráelét.

A vázlat végén a 32. vers értelmezésében tisztázódik, hogy ez nem jelent „apokatasztázist”, azaz nem kerül tagadásba a kárhozat örökkévalósága. Ezt maga Kálvin is bolondságnak tartja. Brunner pedig azt mondja, hogy Pál itt olyan közel jár az „apokatasztázishoz”, mint a „predestinációhoz”.

Utolsó mondata, hogy Isten ide egy olyan tőkét fektetett be, amelyet a zsidók még a hírhedt gengszterek miatt sem veszíthetnek el. Az Isten-, a jövő- és a zsidókérdés egy és ugyanazon kérdés – mondja R. L. Schmidt,²²⁷ aki 1943-ban azt is írta, hogy predestináció egyáltalán nem létezne, ha Pál nem beszélt volna a zsidókérdésről a Róm 9-ben.²²⁸

V.2.2. Predestináció narratív formák között

Révésznél jelen vannak bizonyos narratológikus és kommunikatív formákban színes szövegek is, amelyekben úgy beszél történelmi eseményekről és személyekről, hogy a Szentírás folyamatosan visszatükröződik belőlük.

Ugyanakkor a predestináció kérdése megvizsgálható további rövidebb tudományos művei alapján is, amikor bizonyos évfordulókhoz (gályarabokra való emlékezés) vagy személyekre való megemlékezésekhez köti gondolatait (Alexander Claparède és Megyericsy Béla halálakor), de a Bethlen Gábor életművének elemzése is figyelemre méltó.

A predestinációról szóló művei alapján megállapítható, hogy a legjellemzőbb stílusjegyei a sajátos és konkrét megközelítések és a gyakorlatias előremutatások az érvényesíthetőség érdekében. Mert itt sem csak elméleti síkon mozgott Révész, hanem plasztikus és kézzelfogható formában akarta megvilágosítani a nehezen érthető hittitkokat, s ami tipikusan révészi elem, hogy nem is csak a múlt részletes ismertetésére, hanem a konkrét és aktuális

226 RÉVÉSZ I.: *Róma 9–11. magyarázata*, 35.

227 I. m., [50.]

228 I. m., 39.

üzenetek átadására törekedett. Egyetlen szóval ez a fajta gondolkodás nevezhető korszerűnek, amelyet a tudományos elmélyültség, a kritikus analízis és az előremutató használhatóság alkot.

Témánk szempontjából kevésbé releváns, de dogma- és teológiatörténeti oldalról jelentős értékű Méliusz és Kálvin gondolkodásának 1936-ban írt sokoldalú összehasonlítása.²²⁹ Egyedülálló rálátással emelte bele a kötetbe a debreceni reformátort, s munkássága értékelése kapcsán időtálló felismerésekre jutott. Ugyanakkor a legkiemelkedőbb külföldi és hazai reformátorok is megszólalnak elemzéseiben. A 12 pontba szerkesztett elemzést nem mutathatjuk be, azonban az kiemelendő, hogy a kettős predestináció Méliusz tanítása szerint sem lehet ok a választottságban való kételkedésre, mert az Írás erről teljes bizalomra tanít.²³⁰ Isten gondolkodása a Szentlélek segítségével hit által innen felismerhető. A próféták, apostolok és doktorok Isten küldötteiként teszik felismerhetővé a kiválasztottság tényét.²³¹

Konklúzióinak egyik fontos pontja, hogy Méliusz ugyanazt akarta, mint a francia reformátor, azaz az emberi lelkeket „csak Krisztus tulajdonává tenni örök eleve elrendeltetésük felismertetése útján...”²³² Barth ezt a „tulajdonlást” szintén kiemelten kezeli, amikor Jézus Krisztus feltámadásával kapcsolatban annak értelmét úgy fogalmazza meg, hogy abban a keresztre feszített „kijelentett és megbékítő dicsősége valósult itt meg, mégpedig miérettünk és mirajtunk”, így mi már nem lehetünk a magunkéi, „hanem kifejezetten Neki mint győztesnek a tulajdonai vagyunk s így a számunkra »eleve« elrendelt életnek is osztályosaivá lehetünk”.²³³ A másik pedig az, hogy Méliusz predestinációs tanának szerkezete alapvetően más, mint Kálviné, de a tan „szelleme” egészen megegyezik.²³⁴

a) Predestináció az események tanulságaiban

A szenvedések és próbatételek gondolatkör jelenik meg a francia protestánsokkal szemben elkövetett üldözésekről írottak kapcsán is,²³⁵ amikor Révész

229 Itt a két reformátor eleve elrendelés tanának Révész külön fejezetet szentelt. Révész I.: Méliusz és Kálvin, in: *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négy századik évfordulójára*, Debrecen, 1936, 295–338, az eleve elrendelésről: 304–321.

230 I. m., 319.

231 I. m., 319–320.

232 I. m., 296.

233 BARTH, K.: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 19.

234 RÉVÉSZ I.: Méliusz és Kálvin, 321.

235 Uő: A nantes-i edictum visszavonása. 1635–1935. október 17., in: uő (szerk.): *„Tegnap és ma és örökké...”*, 169–173.

arról emlékezik meg, hogy 1685. október 17-én XIV. Lajos, a Napkirály visszavonta a nagyapja, IV. Henrik által szentesített nantes-i edictumot. Ezzel újabb szenvedések, üldözés, börtön, gályarabság és halál várt az otthon maradt hugenottákra. Révész Imre párhuzamot állított a francia és a magyar hitvallók sorsa közé. Ugyan a predestináció szó konkrétan nem olvasható ebben a tanulmányban, de a hugenotta karaktert bemutató megállapítás mégis egyértelműen igazolja annak jelenlétét: „A szabály a mártírium hallatlan készsége volt, a lelki és erkölcsi értékek mindenek fölé helyezése, a Krisztust és az ő Evangéliumát a kínhalál arca előtt sem szégyellő hitvallás”,²³⁶ illetve „aki nem szégyenli a Krisztust, azt Krisztus sem szégyenli; aki bizonytságot tesz Őróla, arról Ő is bizonytságot tesz nemcsak a végítéletkor, de már azelőtt is, a nyomorúság tüzes kemencéjében”.²³⁷

Mindezt igazolja egy másik beszéde, amelyet egy kettős jubileumon mondott Révész, ahol kiemelte, hogy hitvallóink számára az *Institutióban* megszólaló predestináció tana „volt emberi részről a legnagyobb segítségük abban, hogy mindvégig megállhattak és megtartattak.”²³⁸ Pedig a protestáns gályarabok embertelen zaklatásoknak voltak kitéve, aminek legfőbb oka a predestináció tanának katolikusok általi becsmérlése.²³⁹

Révész tisztázta, hogy illet csak az mond, aki „rajta kívül” van, mert a „benne álló ember” tudja Kálvintól, hogy „Jézus Krisztus a tükre a mi predestinációnknak”.²⁴⁰ Az ilyen ember ezt mindig úgy érti, hogy „Istennek a Jézus Krisztusban megjelent örök és elveszíthetetlen kegyelme az egyedüli és kizárólagos oka annak, hogy én a bűnnel szemben [...] meg tudok állni”.²⁴¹ Ez mindenkor, mindenkinek azt jelenti, hogy „tudom, hogy Ő előbb szeretett engem és tudom, hogy ez az Ő hozzám való szerelme ott gyökerezik a Békességnek öröktitkú, felséges tanácsában, ahol az Atya a Fiúval és a Szentlélekkel öröktől

236 Révész I.: A nantes-i edictum visszavonása., 172.

237 I. m., 173.

238 Az *Institutio* első kiadásának 400. és a gályarabok kiszabadításának 260. éves évfordulóján, 1936. május 6-án volt az ünnepség. Uő: Kálvin és a gályarabok, in: uő (szerk.): „Tegnap és ma és örökké...”, 123–126, 124.

239 „...hiszen a ti mesteretek szerint Isten a bűnnek is oka!” I. m., 123.

240 I. m., 124. Barth Isten kegyelmi kiválasztását kijelentett, sőt Jézus Krisztusban megjelent igazságnak mondja, amelynek megismerése a Jézus Krisztus ismeretével van egybekötve. Az igei igazolások után Jézus Krisztusra mint „kiválasztottságunk tükörére” mutat. BARTH, K.: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 16.

241 RÉVÉSZ I.: *Kálvin és a gályarabok*, 124. Ez a „kizárólagosság” Barthenál is jelen van, hiszen annak a forrása, hogy kegyelemből élünk, „semmi esetre sem önmagunkban keresendő”. Rajtunk kívül álló döntés, igazság és üdv táplálja az embert, „tehát nem a magunk nevében, hanem egyedül a Jézus Krisztus nevében lehetünk elfogadói az »igazságnak« és az »üdvösségnek«...” BARTH, K.: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 17.

mindörökre, eleve elvégezte minden Ő választottainak üdvösségét, az enyémet is: öröktől mindörökre, eleve megformálta szívöket a Krisztus számára – az enyémet is.²⁴²

A szenvedés és a hitvallás egységéről írt Émile Doumergue is, amikor Kálvin kortársaira utalt, a gályarabokra, a németalföldi „geusökre”, valamint a skót és angol puritánokra, illetve mindazokra, akik hitük miatt üldöztetést szenvedtek el. Tudniillik a 16. századi emberben ott volt az a bizonyosság, hogy Isten jelen van, uralkodik, és választottait megtartja; tehát „*ide hősök kellett: tüzelekkü és érckaru hősök. Hősök, akik [...] képtelenek voltak kételkedni a győzelemben. [...] a predestinált, aki öröktől fogva és mindörökre ki van választva [...] Néki bizonyosága van*”,²⁴³ s ennek a látásmódnak az alapja Isten és az ember helyes ismerete.²⁴⁴

Ez a révészi megközelítés közvetve azt a *predestinációs* tanítást erősíti meg, amely a kiválasztást, az üdvösség elnyerését és a hétköznapi szenvedéseiben is megtapasztalt megtartatást adja a hitvallók szívébe.

b) Predestináció – életutak tanulságaiban

Révész Krisztus királyi uralmát és a predestinációt éles vonalvezetéssel kötötte össze a kálvinista fejedelem, Bethlen Gábor életművének értékelésében.²⁴⁵ A fejedelem vallásos meggyőződésének alapjaként Isten szent akaratát nevezte meg, amelynek legnagyobb értéke, hogy az „*ő kiválasztott szolgálja*”.²⁴⁶ Ezt erősíti meg végrendeletének hitvallásszerű bevezetésében a Krisztusban való kiválasztás örömeinek bizonyossága.²⁴⁷

Felismerhető az alázatos uralkodó Isten-tudatossága és az az erő, amely őt minden körülmények között mintegy a szent „*kell*” isteni végzés alatt harcra,

242 RÉVÉSZ I.: *Kálvin és a gályarabok*, 124. Barth az önmagából kiinduló Istenre mutat fel, aki úgy döntött, hogy Jézus Krisztus a Szentlélek által foganva emberré legyen, a Fia és az Ige legyen. Ez a kiválasztás a mi kiválasztásunkat is jelenti, hiszen Jézus születése pillanatában felvettünk az örökkévaló Istennel való létegyesébe, „*így minden emberi hozzájárulás nélkül eleve arra formáltattunk és rendeltettünk, hogy hinni fogunk, és hit által a kegyelem elfogadására képesekké tétettünk*.” BARTH, K.: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 18.

243 Sem a pápa, sem a császár, sem semmilyen inkvizítor és semmilyen földi erő nem képes „megrepsztetni mellvértjét” annak, aki Isten kezében van. DOUMERGUE, É.: *Kálvin jelleme* (Ered. Caractère du Calvin), ford. Révész Imre, Budapest, 1922, 84.

244 Kálvin kiindulási pontja ugyanis Isten szuverenitása, amit semmi nem tud elfedni, ez pedig az ember felelősségének a tényét nem fedheti el. Ezek elválaszthatatlan kölcsönhatásban állnak egymással. I. m., 82–83.

245 RÉVÉSZ I.: Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem, in: *Protestáns Szemle* 26 (1914/6), 339–358.

246 I. m., 345.

247 „Az mindenható Felséges Istennek bölcsessége, hatalmassága, [...] e napig, énnekem érdemem szerint nem fizetett, a bűnnek sárjában nem hagyott, ellenségem kezében nem

uralkodásra és a protestantizmus építésére hívta el. Predestinációs hitének két fontos csomópontja van: az Isten igaz tisztelete és az ezt a tiszteletet gyakorló szent nép jelenléte, azaz élet Isten nagy dicsőségére, amely „nem teljes azért az olyan nép kebelében, amelynek egész élete mindenestől át nem alakult a »Krisztus földi királyságává«”.²⁴⁸

Bethlennél ennek a Krisztus-királyságnak a helyesen és törvényesen működő egyházi és polgári alkotmány és kormányzat, valamint a tiszta közerkölcs egyaránt a jellegzetessége. Mert Révész szerint – véleményét Troeltsch szavaival alátámasztva – az evangélium a benne hívők üdvözítő ereje, de az általános és nyilvános bajok orvossága is, amely a nagyobb közösségek számára a megújulást munkálhatja; azaz a predestináció az, ami a kiválasztásban elszigetelt egyént „újra” beleállítja a közösségbe.²⁴⁹

Véleményem szerint tehát éppen ez az egyik legfontosabb következménye a predestináció tanításának: az embernek felismernie úgy a helyét Isten akaratában, hogy sohasem csak magában értelmezze önmagát, hanem a közösségben és a kölcsönösség jegyében. A predestinált ember élete tehát soha nem lehet pusztán öncél, hanem egy nagyobb összefüggésben, Isten mesteri tervében kell helyet foglalnia. Így jelennek meg jellemzően a nemzet, a vallás, a politika, később a több árnyalatú szabadság, amelyeket mondhatunk a kálvinizmus felismeréseinek és évszázadokon keresztül vallott és gyakorolt célkitűzéseinek.

Ennek a révész felismerésnek távlatos megerősítése mindaz, amit Barth a neki feltett egyik kérdésre válaszolva kifejtett, azaz ha jó teológus valaki, és ismeri a Bibliáját, és még a dogmatikához is ért, józanul gondolkodik, mint a jó katonák és a jó tanítók, akkor ő jó hazafi is. „Népének Jézus Krisztust fogja hirdetni, s ezzel a bűnök bocsánatát és az örök élet reménységét, s éppen ezáltal fogja népe javát munkálni.”²⁵⁰ A kérdés, amit Barth kapott: „Milyen

adott, hanem véghetetlen irgalmasságából, örök időknél előtte az én idvezítő Jézus Krisztusomban az örök életre elválasztott, keresztyén atyától és anyától való születésemet bénaság nélkül engedte volt, azótától fogva tartott, táplált, éltetett, sok rendbeli áldását fejemre kiárasztotta.” Révész I.: Bethlen Gábor, 345–346.

248 I. m., 349. A Krisztus királysága kérdéskör újra előjön Bethlen háborúival, a fegyveres ellenállással és a „szent” hadsereggel kapcsolatban. Sikerei által talán tovább emelkedhetett volna az ő dicsősége és pozíciója, de ezen az úton „minden további lépés bűnös kockázat” lett volna – állapítja meg Révész. Mindent elkövetett a szent békesség érdekében, amely jelenti „a háborúval, mint szükséges rosszal szemben igazi, normális állapotát a Krisztus királyságának”. I. m., 350–351.

249 I. m., 349. Később látni fogjuk, ahogy Émile Doumergue értelmezi a kálvini predestinációt, kiemelve az „egyén elszigetelésének” kérdését/vádját is.

250 BARTH, K.: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 42.

viszonyban van egymással gondviselés és predestináció?” Ezzel kapcsolatban a kérdezők felvetették az evangélium és nemzetiség, illetve az evangélium és nacionalizmus kérdéseit is, amelyek során Barth kategorikusan kijelentette, hogy egyrészt a Biblia nem engedi meg azt, hogy Izrael népén kívül más választott népekről is lehessen beszélni, másrészt azt is, hogy a Szentírás „csak az »egyház« minden népekből kiválasztott közösségét ismeri”.²⁵¹

Az Isten dicsőségére való élet értékét mutatta be, amikor a már említett francia kálvinista – Alexander Claparède²⁵² – halálára írt egy megemlékezést. A magyar kálvinizmus egyik legnagyobb külföldi barátját köszöntötte benne, aki „Kálvinnak a lelkéből lelkezett”, s akinek az egész életéből Isten dicsősége tűnt ki, ahogy Révész summázta: „...egy ilyen hatalmas »kell« a Claparède élete is – a választott lélek, a praedestinált egyén nagy kálvini »kellje«”.²⁵³ A memoár igazolja az isteni kiválasztottság és a gondviselés erejének hatalmát életútja konkrét történései között.²⁵⁴ Továbbá nagy értéket képviselnek a definíciószerű mondatok is, amelyek a kálvinizmus örök igazságaira hívják fel a figyelmet.²⁵⁵

A Megyericsy Bélára való emlékezéseiben (1935)²⁵⁶ egy utolsó beszélgetésüket idézte fel, melynek egyik megállapítása az volt a gyengélkedő lelkipásztorról, hogy „nagy dolog, hallod, a predestináció, a legnagyobb a világon”.²⁵⁷ Fáradt volt, egy kicsi parókiára vágyott, de Isten keze alóli kibújásnak tartotta volna az elmenetelét. Megyericsy a szenvedésekben és a próbatételekben is és azok esetleges halálos kimenetelében is felülről való rendelést látott, amit Révész mint életeszményt így sommázott: „Az Úr igájában való kidőlés a legkisebb ár, amit hálaáldozatul fizethetünk azért a kegyelemért, hogy tulajdonai

251 BARTH, K.: *Isten kegyelmi kiválasztása*, 37.

252 Claparède-ről a kolozsvári teológus ifjúság előtt emlékezett meg 1914. május 1-jén. Eredetileg: Révész I.: *Egy kálvinista élet*, in: *Egyházi Újság* (Kolozsvár) 5 (1914/6), 113–117; forrás: Révész I.: *Vegyes dolgozatok*, 36–40.

253 Révész I.: *Egy kálvinista élet*, 114.

254 Az isteni vezetés jelei is kiolvashatók, többek között a „gondviselés nem engedte”, a „belső kényszer” vagy az „érezte, hogy tartozik [...] Istennek és az ő országának” stílusos megjegyzések az Istenhez kötöttséget hivatottak erősíteni. I. m., 114–115.

255 „Emberi szívek és emberi energiák, Isten titkos, egyéni, csálthatatlan ujjmutatásaira figyelve építik a nemzetet, fejlesztik a szellemi és az anyagi műveltséget, irányítják a politikát, viszik diadalra a vallás igazságait, emelik trónra a Krisztust; csak meg kell látni és meg kell érteni ezeket az ujjmutatásokat kinek-kinek a maga életében. Ennyi az egész, de ez minden. Ez a kálvinizmus legmélyebb, örök igazsága s ez volt Claparède életének az igazsága is.” Uo.

256 Révész I.: *Emlékezés Megyericsy Bélára*, in: uő (szerk): *Tegnap és ma és örökké...*, 235–237.

257 I. m., 236.

vagyunk Őneki és eszközök lehetünk az Ő kezében.”²⁵⁸ Ez egy Istennek átadott és a szolgálatban elégetett élet volt.

V.2.3. Barth első magyarországi látogatásának háttere

Révész Imre predestinációról alkotott gondolataihoz a kor legszélesebb nemzetközi teológiai forrásanyagaiból merített. A Róma 9–11. magyarázatainak az exegetikai elemzések adják meg a különlegességüket, amelyek során Kálvint idézte a leggyakrabban. Ha a verselemzések részletes tárgyalásától tartózkodunk, és az összefüggéseket, jellemzőbb gondolatköröket, az „ott és akkor” és az „itt és most” üzeneteit vizsgáljuk, akkor egy Kálvin–Barth–Révész beszélgetés tanúi lehetünk. Ők hárman, ha nem is szó szerinti egyezéssel, de egy irányba nézve gondolkodtak.

Karl Barthot 1935 nyarán Vasady Béla személyesen hívta meg Magyarországra, egy előadás-sorozat megtartására. Erről és a sorozat tematikájáról maga Vasady ír teológiai önéletrajzában. Az eleve elrendelés és az egyház szabadsága kérdéseiben állapodtak meg, de Barth az előbbi okára külön is rákérdezett. Meghívója megvilágosította előtte a magyar történelem egyes mélypontjait a török hódoltságtól kezdődően, ami hozzájárult ahhoz, hogy a világhírű teológus számára is világossá váljon: a predestinációs hitnek a fatalizmussal való azonosítása ma is valós veszélyt jelent.²⁵⁹

Csonka-Magyarországon általánosan kimondható, hogy 1920 után mindennapos volt a revíziós gondolat felszínén tartása. A különböző gyűlésektől kezdve a használati tárgyakon át az oktatás színtereiig ez volt az egyik legnépszerűbb és legerősebb rendezőelv, amely majd minden korcsoport életét meghatározta. Ablonczy Balázs eszméltetően írja, hogy a lakosság Trianonhoz való viszonyulását nem az „önvizsgáló magatartás jellemezte”. Az „egytényezős magyarázatok terjedtek annak okairól, amelyek erősen folklorizálódtak”.²⁶⁰

A Trianon utáni néplelékeknek nem kellett sok ahhoz, hogy múltjának feldolgozhatatlan tragédiái felé forduljon. Mohács bizonyult az egyik legkézenfekvőbb analógiának, amely nemcsak pusztá emlékezhellyé, hanem a regeneráció és a rekonstrukció kiindulópontjává is vált, s ez adhatta meg a feltámadás reményét a trianoni „gyászhegyen” állónak. Az a gyászhegy egy

258 RÉVÉSZ I.: Emlékezés Megyericsy Bélára, 236

259 VASADY B.: *Az Ige útján sántikálva (teológiai önéletrajz)*, Debrecen, 1993, 83–84.

260 ABLONCZY B.: Trianon-legendák, in: Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon* (Nemzet és emlékezet), Budapest, Osiris Kiadó, 2008, 892–908, 893.

megalázott nemzet sírja felett emelkedett, ahonnan nyomorúságból nyomorúságba tekinthetett az ember.²⁶¹

1926-ban lassan megkezdődött az elszigeteltségből való kitörés, a szövetségesek keresése és Trianon revíziója.²⁶² Horthy Miklósnak Mohács 400. évfordulóján elmondott beszéde már hangsúlyozta: „*okulva a múltakon, a késő utódok mégiscsak megélték azt, hogy még egy ilyen nagy bukás után is feltámadás követte a vigasztalan reménytelenséget*”.²⁶³ Ez a konkrét példa igazolja, hogy a magyar nemzet nagy mélységek és magasságok között járt ebben az időben, s küldetése, léte értelme komoly szélsőségek mentén kereste a kapaszkodókat. Így lett hazánk s benne társadalmunk - és az egyházak is - az esetleges revizionizmus, irredentizmus, az „ősmagyarkodás” és a propaganda színterévé.²⁶⁴

Kiszélesítve és összetettebben nézve ezt a veszélyt, Bibó Istvánnal (1948) együtt állapíthatjuk meg, hogy hazánk „*történetének legújabb kori szakaszában, különösen pedig a 19. század végétől kezdve, döntő történeti pillanatokban, mindenekfelett 1914–1920 között és 1938–1944 között végzetes módon képtelennek bizonyult arra, hogy saját helyzetének valóságos adottságait és az ebből adódó feladatokat meglássa*”.²⁶⁵

A kötet későbbi fejezeteiben szerepel néhány eset, amelyekben a Bibó által említett „saját helyzetek” és az ezekből következő „feladatok” Révész Imre által bizonyos kritika alá esnek, és korrigálásra kerülnek (VI.3.3. hadúr, a halhatatlan isten, VI.4.1. a Magyar Hiszekegy, VII.4.3. zsidóság és nemzeti élet, illetve a zsidóság mint bűnbak).

V.3. Révész Imre írásszerűsége – az érvényesítés elve szerint

Révésznek vannak olyan írásai is, amelyek nem fából készült szószékekről vagy pulpitusokról és nem is klasszikusnak mondható alkalmakon hangzottak el, mert ezeknek maga az élet és a történelem volt a rendezője. Neki

261 KEREPESZKI R.: Horthy Miklós mohácsi beszéde 1926, in: S. Varga Pál – Száraz Orsolya – Takács Miklós (szerk.): *Loci Memoriae Hungaricae II.*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 313–324, 313.

262 I. m., 314.

263 I. m., 316.

264 Ennek irodalmát lásd részletesen: Szakirodalmi feldolgozások: revizionizmus és irredentizmus – propaganda és közvélemény. in: ZEIDLER (szerk.): *Trianon*, 929–930.

265 BIBÓ I.: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem, in: *Bibó István összegyűjtött munkái I. kötet*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981, 255–286, 256.

pedig mindig megvolt az a kellő bátorsággal párosuló különös figyelme és érzékenysége, amely a körülötte zajló eseményekről hasznosan formált véleményt, és tisztán nyújtott tanítást. Véleményem szerint ez a mindenkori teológus mindenkori feladata, azaz az írásszerűség érvényesítése.

Ezért vizsgáljuk meg 1921-ből a *Baltazár Dezső hitvallására* (1920) írt megjegyzéseit. Az akkori püspök művére annyira részletesen, és konkrétan reflektál, hogy nem szükséges külön bemutatása. De előtte Baltazár püspök sajátos lelki vallomásainak az 1921. március 9-i újra köztudatba kerülésével foglalkozunk.

Majd következik a Révész által szerkesztett *Káténak* a bemutatása, amely éppen az előző megjegyzés kérdésfelvetései miatt indokolt. Tudniillik a Baltazár-irat elemzése, mi több kritikus vizsgálata után figyelemre méltó az, ahogy az ott említett szempontok szerint saját „hitvallást” ír, és példát mutat arra, hogy az írásszerűség érvényesítése mekkora körültekintést igényel.

Végül eléink kerül az 1945-ben született *Bizalmas utasítása* is, amely biblikus, hitvallási és lelkigondozói sajátosságokat képvisel. A Vörös Hadsereg bevonulásának legtragikusabb szakaszában – amikor asszonyok és lányok megbecstelenítése történt – szólította meg közvetlenül a lelkipásztorokat és közvetve a gyülekezetek érintett tagjait mély empátiával és a Szentírásban található életerő felmutatásával.

S hogy mi köti össze ezeket a merőben különböző témaköröket? Mi lehet a közös nevező az egészen más időszak, eltérő történelmi helyzet és Révész Imre személyes életének érintettsége között? A Szentírás. Isten ígéjét tekinthetjük ugyanis a sokfajta kihívás, a teológiai útkeresés, az egyházi helyzetek s a nemzeti, egyházi és egyéni tragédiák, valamint próbatételek kiegyenlítőjének, illetve ezekben a bizonytalanságokban a kizárólagos útmutatónak.

Ebben a fejezetben olyan fontos források szerepelnek, melyek tematikájuk, összefüggéseik és nem mellékesen a teológiai mellett irodalmi értékük miatt indokolttá teszik, hogy helyenként hosszú mondatok, esetleg bekezdések kerüljenek ismertetésre.

V.3.1. Baltazár Dezső hitvallása

a) Az előzmények

Mi történt Debrecenben 1921. március 9-én, azaz hogyan és miért született meg a *Néhány megjegyzés Dr. Baltazár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére* című kézirat? Révész Imre kéziratosságaiban található ez az említett

irat, amely az ő feljegyzése szerint 1921 tavaszán készült.²⁶⁶ A jegyzetből az is kiderül, hogy mindez valóban 1921. március 9-hez köthető. A napilapok tudósításai szerint ekkor nyílt meg újra a debreceni Nagytemplom,²⁶⁷ miután az év elején ismeretlen tettesek összefirkálták és meggyalázták a falait, a bútorzatát és Baltázár püspök énekeskönyvét is. Mai napig nem tisztázódott egyértelműen a meggyalázás indítéka és elkövetőinek a kiléte, de Szász Lajos történész-lelkipásztor széleskörű tájékozottsággal segít mindezek továbbgondolásában.²⁶⁸ Tény, hogy a pár hetes bezárást követően hatalmas várakozás előzte meg a Nagytemplom megnyitását, amellyel a különböző újságok is részletesen foglalkoztak.²⁶⁹

A hatalmas várakozás ténye tehát szinte magától értetődő volt, hiszen egy „megtépett ország” „igaz” és „magyar” ünnepe érkezett el. Egy néhány gon-

266 RÉVÉSZ I.: *Néhány megjegyzés Dr. Baltázár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére*, forrás: RÉVÉSZ IMRE: *Egy vagy más korjellemző szempontból megőrzésre érdemes, kiadatlan, vagy csak egy részben kiadott (vagy idegen nyelven megjelent) dolgozataim. Esetleges publikálásuk életemben hozzájárulásom nélkül nem történhetik meg. Holtom után is jobb, ha feledésbe merülnek.* DRK Kézirattár, R 2651.

267 „Január 21–22 éjjelén meggyalázták a debreceni Nagytemplomot. Kilenc helyen fölírták festékekkel a falára: Űsd a reformátust! S a papi szék ülőjére emberi excrementumot kentek; a pap zsoldárát is besározták vele. Nesze neked, Debrecen! Vagy ahogy hívatni szeretted magadat: Kálvinista Róma! Ez a barbárság, több mint bizonyos, katolikusoktól ered. Az oka első sorban: Baltázár Dezső püspök, akire halálosan fenik a fogukat a pápisták, különösen a szekularizáció miatt” – írta Oláh Gábor debreceni költő és író 1921-ben a naplójában. Forrás: <https://mek.oszk.hu/01300/01327/html/> (Letöltés: 2022. január 18.). Révész az említett prédikációját március 9-én mondta el a Nagytemplom előtti téren álló tömegnek. Révész I.: *A mindörökre szent ház*, in uő (szerk.): *Az Ige fénye*, 101–[105] [téves számozás a kötetben]. Meg is említi *Az Ige fénye* című kötetének magyarázó jegyzeteiben, hiszen ő is prédikált ezen a napon. I. m., 170.

268 Szász L.: „Az erős fegyveres” – Baltázár Dezső, *Egy református püspök politikai pályája a 20. század első felében*, Budapest, Kálvin Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2025, 216–220.

269 „Debrecen felé fordult ma egész Magyarország tekintete, az ősi református Nagytemplom felé, amelynek ünnepélyes megnyitása [...] az egész magyar nemzetnek ünnepe lett.” Az ország valamennyi presbitériuma találkozott ezen a napon. „A felekezeti béke helyreállítása és fenntartása mellett tett hitet az országos presbitéri gyűlés, hangos szóval figyelmeztetve mindenkit, hogy nem lehet magyar ember, aki nem a szeretet parancsainak jegyében él és tevékenykedik...” Ebből a cikkből az is kiderül, hogy jelen volt többek között Nagyatádi Szabó István földművelésügyi miniszter, Pekár Gyula, a kultuszminiszter képviselője, Szomjas Gusztáv főispán, Bénárd Ágost népjóléti miniszter, Bottlik József, a Ház alelnöke s a Nemzetgyűlés tucatnyi tagja. *Debreceni Független Újság* (politikai napilap), 1921. március 10. S végül az egyik legkülönlegesebb megemlékezés az Egyetértés című lapból: „Az evangéliumi világosság ünnepe volt a tegnapi nap! Együtt voltak a kálvinizmus magyar apostolai, a megtépett ország választott törvényhozói, Debreczen puritán polgárai. [...] Soha nem volt egyszerűbb, de igazabb és magyarabb ünnepe Debreczennek és ennek a sokat szenvedett s a meghasonlás útjait oly gyakran járó szerencsétlen országnak.” *Egyetértés* (politikai napilap). 1921. március 10.

dolat erejéig tanulságos megvizsgálni, hogy vajon Révész Imre számára mit jelentett Trianon, s hogyan jelent meg nála eme érzékeny téma kapcsán az írásszerűség érvényesítése.

Ő felismerte, hogy nemcsak a konkrét trianoni események, hanem az 1919 és 1922 közötti időszak is különösen megviselte nemzetünket, ezért nagy bölcsességgel szólalt meg, hogy abból vigasztalódás és élő reménység fakadjon. Nyilván szükség volt szembenézésre, bűnvallásra és Istenhez fordulásra az életben maradáshoz.

Révész legtöbbször közvetve utalt azokra a nyomorúságokra, amelyeket a trianoni diktátummal kezdődő történelmi események okoztak. Prédikációskötetének legelső igehirdetésében írja, hogy *„ugy-e, milyen sok szép gondolat kelt már szárnyra a világbékéről? [...] Most aztán látjuk ezeknek a gondolatoknak valódi, kendőzetlen arcát, – a kielégíthetetlenül falánk nemzeti hatalomvágyat, a szemérmetlen osztályönzést, az embert, mint embernek farkasát – és látjuk valódi útjukat is: a háborút, a vérben gázoló önkényt, a rablást, az erősebb jogát.”*²⁷⁰ Az Isten gondolatát állítja ezzel szembe, mely a Golgotán van megírva. Mert az Ő lényének legmélyebb vonása az önátadás és az önfeláldozó szeretet.

A folytatásban lelepleződik az emberi gondolat minden bűnös következményével és tragédiáival a külföldi és hazai történelmi események között. *„Abban a helyzetben vagyunk, hogy ebben a vitában szinte szemünk láttára történt meg a döntés. [...] Melyik az igazi álmítás vagy az igazi illúzió: a vörös eszmény-e, ez az isteni trónusra emelt emberi gondolat, vagy a Golgotha áldozata, ez az emberré lett isteni gondolat?”*²⁷¹

Amikor Révész Imre egy székely egyetemi diáknapon prédikált 1920. augusztus 1-jén,²⁷² a legelején tisztázta az alkalom célját, miszerint ők most nem bölcsekedni vagy bűnbakot keresni jöttek össze, nem is azért, hogy *„szétfejtsék”* a *„drámai bonyodalom szálait”*.²⁷³ A „mában” félelmetes időket rajzolt meg, *„ahol az oltár fölött újra meg újra megjelenik, lényének egész rettenetességében, Ő maga is és szól...”*²⁷⁴ mindezért ma prófétálni kell.

270 Az Ige, in: uő (szerk.): *Az Ige fénye*, 11.

271 I. m., 12.

272 Uő: *Az Ige fénye*, in: i. m., 170.

273 Uő: *Ki ne prófétálna?*, in: i. m., 82.

274 Uo.

Kíméletlen őszinteséggel emelte ki a magyarság bűnét, ami a testvéri érzés hiánya.²⁷⁵ Ezek után a büntetést fogalmazta meg, ami a prófétai ige beteljesedéséről szól: „szétrázom Izráel házát minden népek között, amint rostával rázogatnak...”²⁷⁶ Innen vezeti el hallgatóit az Isten szerinti cél meglátásához, hiszen Isten a bűzát nem tönkretenni akarja, hanem „hogy megszabadítsa az értéktelen, könnyű polyvától és visszaadja önmagának s hozzá hasonló tiszta szemtestvéreinek”.²⁷⁷

A *Jog és személyiség* című igehirdetés²⁷⁸ pedig a következő sorokkal kezdődik: „Ítéletek és ítélkezések korát éljük. [...] Az ellen a forradalmi láz ellen, amely, talán jobb meggyőződéseink ellenére is, még mindig ott nyargal az idegeinkben, ítélkezéssel, abszolút megállapításokkal, kérlelhetetlen felelősségre vonásokkal és kíméletlen megtorlásokkal keres önvédelmet az egyén is, a nemzet is, az egyház is, a társadalom is.”²⁷⁹

A trianoni trauma mellett a forradalmi események is figyelmeztetnek, hogy „megtévedt embertársaink” felett sem polgári, sem egyházi vonalon nem helyes pálcát törni, mert soha senki nem léphet Isten helyébe.²⁸⁰ Tehát a Jézusban megjelent kegyelmes ítéletét hangsúlyozva a „Szeretteim, szeressük egymást!”²⁸¹ megoldást javasolja a gyülekezetnek.

Mondhatjuk, hogy a szeretet jele alatt érkeztek a tömegek Debrecenbe március 9-én is. A zsúfolásig megtelt Nagytemplomban Baltazár Dezső püspök prédikált, s mivel sokan a lépcsőkön és a templom előtti téren voltak kénytelenek megállni, ők itt Révész Imre igehirdetését hallgatták.²⁸²

Ezt az istentiszteletet 11 órakor az országos presbiteri értekezlet követte a Kistemplomban, amit Baltazár Dezső és Márk Endre helyettes főgondnok vezettek. Többek között Kovács J. István és Nagyatádi Szabó István is szó-nokolt a felekezeti békéről, a protestantizmus erejéről és a magyarság egységeről, majd ezután történt egy – Révész szemszögéből különösen – érdekes mozzanat, amelyet az *Egyetértés* című politikai napilap így örökített meg: „Nagy éljenzés közt állott fel Baltazár Dezső dr., akit a gyűlés ezernyi tagja

275 RÉVÉSZ I.: *Ki ne prófétálna?*, in: uő: *Az Ige fénye*, 84.

276 Uo.

277 I. m., 85.

278 Uő: *Jog és személyiség*, in: i. m., 94–100.

279 I. m., 94.

280 I. m., 99.

281 I. m., 100.

282 Uő: *A mindörökké szent ház*, in: uő: *Az Ige fénye*, 101.

*többször lelkesen ünnepelt és néhány szót mondott, majd Juhász László lelkész fölolvasta Baltazár Dezső hitvallását, amelyet a gyűlés magáévá tett.*²⁸³

Ez a történet késztette Révész Imrét arra, hogy Baltazár hitvallásával kapcsolatban elmondja a véleményét.²⁸⁴ Szükséges hangsúlyoznunk, hogy ennek a révészí kéziratra nyomtatott, ezáltal a nyilvánosság előtt is ismert változatát eddig nem sikerült megtalálni, ami azt jelentheti, hogy nem is jelenhetett meg, tehát ebbe más eddig nem nyerhetett betekintést. Azt sem lehet tudni, hogy az érintett püspök bármilyen formában tudomást szerzett-e erről a sajtós révészí megjegyzésről.

Az mindenesetre tény, hogy Révész ezen baltazári hitvallást a nyilvánosság előtt elismeréssel fogadta: „Minél több, bármi tekintetben vezető állásban levő, öntudatos szellemi és e névre érdemes vallási életet élő ref. magyar embernek meg kellene próbálkoznia a maga ref. világ- és életnézetének olyanforma fixirozásával, mint aminő az említett füzet.”²⁸⁵ Ugyanakkor itt azt is leírta, hogy bizonyára Baltazár sem kívánta volna, hogy ez kanonizálásra kerüljön néhány „túlbuzgó tiszántúli egyházmegye részéről”. De szolgálhat előmunkálatul a 20. század konfesszió alkotásának,²⁸⁶ mert már ő is várja, hogy egy olyan hitnyilatkozat forrja ki magát egyházunkban, amely nem kizorítani, hanem folytatni akarja a régieket. Szerinte olyan konfesszióra van szükség, amely „elég »tág« lesz ahhoz, hogy valamennyi, a ref. keresztyénség vallásos értékelésének és világnézeti orientálódásának nagy világtalaján »ma« lehetséges theologiai irány és kegyességi typus beleférjen...”²⁸⁷ Ugyanakkor szabatosnak is kell lennie, hogy az egyház és az iskolák „bokraiból” kiugrasszon minden antireformátus és antikeresztyén szellemet. Mintha már előre látta volna 1921 márciusának eseményeit.

283 Nagyatádi Szabó István a kálvinisták elleni támadásokról, in: Egyetértés (politikai napilap), 1921. március 10., 3.

284 Révész I.: *Néhány megjegyzés Dr. Baltazár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére.* DRK Kézitattár, R 2651

285 Uő: Zsinat és hitvallás, in: Németh Pál (szerk.): *Magyar Református Önismereti Olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából,* Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 13–16, 16. Eredetileg: *Kálvinista Szemle*, 1920. szeptember 26.; október 3.

286 I. m., 16.

287 Uo.

Az előzmények vázlatos áttekintése segít belátni, hogy bármennyire is „titokban” készült ez az elemzés, az utókor számára nagyon fontos, hogy ezáltal Révész írásszerűsége érvényesítésének hangsúlyait megismerje, és eljusson egy sokszor feledésbe merült, ugyanakkor már az egyházatyák és a reformátorok által felmutatott szellemi és lelki magaslatra, amelynek következményeként foghatjuk kezünkbe gondolkodásuknak összefoglalásait, a hitvallásokat. Véleményem szerint ez a magaslat az igény.

Révész Imre írásait tanulmányozva megállapítható, hogy különösen is a francia hugenotta és a magyar református ortodoxia talaján álló teológiai látása és kegyességi élete hihetetlen igénnyel párosulva mélyedt el ama szellemi kincsek között, hogy ugyanezzel az igénnyel reflektálhasson a református egyházban zajló eseményekre.

Ennek az említett napnak volt még egy másik története. Szomjas Gusztáv Alsószabolcs-hajdúvidéki egyházmegyei gondnok és főispán egy előre meghirdetett fórumot hívott össze, amelynek célja az volt, hogy hogyan lehet ennek az ünnepnapnak a lelki megmozdulását állandó energiává tenni, vagyis hogyan lehet *„maradandóan helyreállítani a magyar kálvinizmus megbomlott lelki egységét”*.²⁸⁸ Mindez többek között azért fontos, mert a tisztántúli és a máshol élő reformátusok kölcsönösen szélsőséges bizalmatlansággal vesznek körbe minden gondolatot, tervet vagy mozgalmat, amelyek a Tisza másik partjáról érkeznek. *„Ha ez tovább is így tart, egyházunk a léthez és a megbecsültetéshez való minden jogát elfogja játszani.”*²⁸⁹

Révész Imre zárásként 1921. március 9-ét lelki ajándéknak tekintette, és sokakkal együtt várta az egyházi közszellem egységének alakulását.

Röviden sommázva az ekkor történt eseményeket, megállapítható, hogy a korábban említett „igeny” nemcsak egyetlen embernek, nem is csak a

288 Révész I.: *Az őrtoronyban*, in: *Hit és Élet* 1 (1921/2), 1–3, 1.

289 Többnyire olyan lelkészek gyűltek össze a Vármegyei házában, akik részt vettek az ünnepségen. Volt köztük teológiai tanár, esperes, gondnok, levéltáros, egyetemi tanár, és többen voltak olyanok is, akik nem tudtak jelen lenni, de teljes együttérzéssel voltak a találkozó iránt. Ahogy Révész nevezi, az „érdekes kis társaságban” megtaláljuk többek között Forgács Gyula, Muraközy Gyula, Uray Sándor, ifj. Victor János, Szabó Imre, dr. Pokoly József, Megyericsy Béla, Enyedy Andor, ifj. Szabó Aladár és Pongrácz József, illetve dr. Sebestyén Jenő nevét is. Az imádságot követően mind a négy egyházkerület képviselői között kimondásra került a magyar kálvinizmus „egységhiányának” oka. Ez pedig az, hogy *„meglazult, elvászott, megbízhatatlanná lett az egyetlen természetes összekötő kapocs, a hitélet”*. Továbbá az is, hogy *„abban az egyházban, ahol époly mély, mint amennyire modernül életerős hit nem forrong, nem feszít, nem dolgozik: abban az egyházban sem a legszebb eszméknek, sem a legidősebb jelszavaknak, sem a legvezéribb személyiségeknek nem lehet egységesítő erejük”*. Ezért szükségszerű kimondani, hogy jobbat és többet tenni ezért nem lehet, csak *„hittel hitet ébreszteni”*. Elhangzott,

Tiszántúli Református Egyházkerületnek, hanem az egész magyar református egyház elöljáróinak, neveseknek és névteleneknek is belső mércéjévé lett.

b) Révész kéziratának alapvetése²⁹⁰

Révész Imre a *Néhány megjegyzés Dr. Baltazár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére* 1921 tavaszán készült kézírata tehát az előzőekben ismertetett körülmények között született.

A bevezetésében definíciószerűen megtalálható a hitvallás fogalma, szerzője, oka és ideje. Ez alapján a hitvallás Révész olvasatában jelenti a keresztyén hit és élet dolgairól való fölfogás rendszeres és tételezett, bármely öntudatos keresztyén ember általi előadását, amely belső szükségérzetből vagy bizonyos külső körülményekből bármikor megszülethet. Ez a *II. Helvét Hitvallás előszava* alapján egyenesen kíváncsú törekvés,²⁹¹ amelyből a „részletesebb kifejtés” és a „jobbra tanítás” kettősségének a hangsúlyozása a lényeg.

„E megnyilatkozások között – kivált a mai nagy lelki zűrzavarban – nagy gondolatébresztő, tisztázó és kristályosító hatásuk lehet az ilyen hitvallásszerű iratoknak” – véli Révész, kívánva, hogy minden gondolkodó református ember legalább magának vagy a rokonérzésű testvéreinek leírnia, hogy mit „hiszen és hite alapján tud, gondol és vall Istenről, lélekről, világról, jóról és rendről, végességről és örökkévalóságról”.²⁹² Ebből a szempontból Baltazár Dezső hitvallási munkáját „csak helyesléssel és örömmel lehet fogadni”.

Mindezek fényében az átgondoltság ragyog át ezen a kézíraton. A belülről fakadó igény felismerte azt a szükségletet, amely a korszerűség és az élıhetőség

hogy amíg egyházunk mindennel és mindenkivel szövetségre lép, csak a saját arculatú keresztyénsége és öntudata hiányzik, addig egységről még csak beszélni is kár. Ébredés kell, amit nagyban segíthet a szeretet radikalizmusa. Érdekes, hogy ez az értekezlet személyi kérdéseknek nem tulajdonított különlegesebb jelentőséget. Tisztán látták, hogy az egyház életében éppen az elmúlt 2-3 évben a pangó hitélet miatt történt ezeknek a kérdéseknek az „elhatalmasodása”. Ezek után a fölébredt hitet nevezik meg alapfeltételként, mely minden ilyenfajta torzulásnak és támadásnak gátat szabhat. „Ha ellenben egyszer élő hitünk lesz; akkor meg lesz az egyetlen igazi és helyes mértékünk a személyi kérdések értékelésére is, amennyiben akkor egyházunk minden kis és nagy helyet betöltő szolgáját aszerint fogjuk első renden megítélni, vajjon mennyi élő és karakteres hitet bír árasztani és ébreszteni. Egyéb mértékekkel csak fejbeverni vagy föllobogózni lehet bárkit is: csak ezzel az eggyel lehet az Isten dicsőségét egyházunk épülésére szolgálni.” Révész I.: *Az őrtoronyban*, 2-3.

290 A kézirat tagolását részben Révész számozását, részben a magunk belátását követve végeztük el. A könnyebb átláthatóság kedvéért szükségesnek találtam a tagolásoknak rövid címetek is adni.

291 ...készek vagyunk bármikor, ha valaki kívánja, részletesebben kifejteni, sőt azoknak, akik az Isten beszédéből jobbakra tanítanak, köszönet kifejezésével engedünk is az Úrnak, akinek dicséret és dicsőség.” Idézi: Révész I.: *Néhány megjegyzés*, 1.

292 Uo.

jegyében a református egyházat a helyére akarta segíteni. Azzal, hogy a keresztyén hit alapjaira mutat, megerősíti az örök isteni értékek és a Szentírás fundamentum jellegének létjogosultságát, azzal pedig, hogy az élet dolgainak szükségszerűségét emeli ki, elismeri az élhető hitgyakorlat isteni követelményét. Ennek a kettőnek minden körülmények között adottnak kell lennie, ha nem akarjuk, hogy száraz dogmatizmussá merevedjen, vagy múltó rajongássá silányuljon belső életünk világa.

Ennek az írásnak tipikusan „révész” a felépítése, ami azt jelenti, hogy súlypontosítottan kiválasztott és különösen megvilágított fogalmakkal, valamint egymás után fűzött logikus gondolatmenetekkel dolgozik úgy, hogy valamennyi mondatát kimagasló stilisztikai színvonalon formálja meg. Rendszerben gondolkodik, céltudatosan halad, s nagy igényességgel ügyel arra, hogy elkerülje a csapongás veszélyeit.

Még csak véletlenül sem szabad, mert nem lehet Révészt elfogult kritikusként kezelni, hiszen mielőtt részletesen és nem utolsósorban reálisan leírnia véleményét az adott témában, azelőtt megkeresi és felmutatja belőle a pozitív tartalmakat, a valós értékeket és az előbbre segítő gondolatokat, majd határozottan megdicséri a jóra való törekvést. Ez a hozzáállás és technika figyelhető meg többek között az 1910-es években írt recenzióiban is, például amikor Hans Preusst és Abraham Kuypert elemzi, és véleményét ír róluk.²⁹³

A Baltazár Dezső szándékát elismerő szavak után azonban Révész határozottan figyelmeztet arra, hogy a református egyháznak fel kell emelnie a tiltakozó hangját eme „*munkálatnak olyan értékelése [...] ellen, aminővel [...] legaggályosabb formában a márc. 9-i debreczeni orsz. ref. »presbyteri értekezlet« alkalmával – találkoztunk*”.²⁹⁴

Majd egy hitvallásismereti alapvetésbe kezd, amelyben hazai és külföldi kitekintésben sorolja fel a keresztyénség hitvallásait. Fölteszi a kérdést: vajon mindez azt jelenti, hogy a református ember a vallás és erkölcs tárgyában „*Istennek önlelkéhez és a világhoz való viszonyáról sem nem gondolkozhatik, sem nem beszélhet más formában, mint amilyenben ezeknek a munkálatoknak szerzői és első vallói...*”²⁹⁵ Választ is ad rá: szabad, de ezt csak azok végezhe-

293 RÉVÉSZ I.: Lutheri és kálvini vallásosság, in: *Református Szemle* 7 (1914. április 3.), 222–224; (április 10.), 237–240; (április 17.), 246–251; Uő: A kálvinizmus lényege, in: *Református Szemle* 8 (1915. március 19.), 188–191; (1915. április 2.), 216–218; (1915. április 9.), 233–235; (1915. április 16.), 252–254; (1915. április 30.), 275–277; (1915. május 14.), 310–312; (1915. május 21.), 327–329; (1915. május 28.), 341–344; (1915. június 4.), 361–363; 9 (1916. június 4.), 188–363.

294 Uő: *Néhány megjegyzés*, 1.

295 I. m., 2.

tik el, akik „végérvényesen és mindörökre épen egyedül csak az »Isten beszédét« ismerik el vallásos hitük és gondolkodásuk kötelező normájának”.²⁹⁶

Isten beszédének újabb kiemelésével találunk rá ennek a révészi megjegyzésnek a központi elemére. Nála tehát az írásszerűség érvényesítése a reformatori tanítások alkalmazását jelenti. Ez az abszolút hittani alap, amely nem maradhat pusztán a maga objektivitásában, hanem meg kell találni hozzá az utat, hogy az ember megérkezzen annak a lényegéhez, és itt, a felismerésen túl eljusson a szubjektív és megélt kegyességhez, amely szüntelenül (hit)valást akar tenni. A legutóbb feltett kérdéséhez csatlakozva, mintha Isten önelkének megismerése és a világhoz való helyes viszonyulásának feszültsége csak az ember biztos hitbeli meggyőződésével és hiteles önkifejeződésével lenne feloldható. Mindez Isten beszéde segítségével abszolút realitás.

c) A kézirat irányvonalai

Révész ettől kezdve olyan fogalmi tisztázásba kezd, ami kétoldalúan, azaz definíciószerűen (objektíven) és személyesen (szubjektíven) mutat rá az Ige jelentésére.²⁹⁷ „Reformátusnak lenni tehát annyit tesz, mint református szellemenben hinni, érteni és vallani Isten megváltó és üdvözítő gondolatait és akaratát.”²⁹⁸

Ezek után a másik tisztázott fogalmi kör a református szellem, amely „nem más, mint a keresztyén vallásos gondolkodásnak és életnek, a hit lelki mozdulatainak és az erkölcsi elveknek és életgyakorlatnak egy olyan jellegzetes alakulata, amelyet a svájci reformáció keresztyéniségének, első renden és döntő méretben a Kálvin vallásának és theológiájának Istenconceptiója és Krisztus-élménye formált meg és irányít maradandóan, mint a történelemben felfakadt teremő és rendező erő”.²⁹⁹ A kálvinizmus minden más keresztyén gondolattól és élettípustól megkülönböztethető irányvonalai:

Isten szuverén fenség (a kegyelem abszolútsága, predestináció); Krisztus egyedüli király (az egyháznak látható feje nincs, az államtól is teljesen független; az ember mint Krisztus alattvalója szabadságban való szolgálatra és hadakozásra tartozik berendezni az egész életét); a Krisztusban lévő Isten a Szentlélek által szüntelenül és egyetemesen munkás (a sákramentumoknál ki-

296 RÉVÉSZ I.: Néhány megjegyzés, 2.

297 Amely ige „Istennek az őszövétségi törvényben és próféciában földeregett, majd a Jézus Krisztus életében tanításában, tetteiben, halálában és föltámadásában tökéletes és mindörökre elégséges világossággal kijelentett, megváltó és idvezítő Gondolatát és Akaratát” tükrözi. Uo.

298 Uo.

299 I. m., 2–3.

zárólag lelki folyamat megy végbe; a Szentlélek műve a világi kultúra éppúgy, mint az üdvözülés; a Szentlélek ott van, ahol henylés nincs, azaz lázas és puritán munka folyik az Isten igazi dicsőítésére). Ebből az következik, hogy „minden református hitvallás annyiban értékes, amennyiben híveiben, az alapján szervezkedett és rája hivatkozó történelmi egyházközösségben ezt a református szellemet, mint Isten szellemvilágának egy elpusztíthatatlanul drága és önjogú darabját maradandóan ápolni és fenntartani képes”.³⁰⁰

Mindez arra figyelmeztet, hogy a református egyháznak lehetősége és szabadsága van arra, hogy régi hitvallását – ilyen szempontból – revízió alá vegye. Egyrészt formailag, amikor az egyház a gondolati és kifejezési formákat, azaz a teológiai és filozófiai megfogalmazásokat idegenszerűnek és elavultnak érzi, tehát amikor azok inkább gátjai annak, hogy „a református keresztyén szellem belőle továbbra is hatni, terjedni tudjon”.³⁰¹ Másrészt tartalmilag, amikor a társadalmi élet és a tudományos gondolkodás körében felmerülő problémákra megoldásokat, a kérdésekre feleletet várnak, de az „ősi hitvallásainkban nemcsak hogy megoldásra nem találunk, de még érintve sincsenek”.³⁰² Tehát a régi hitvallások átdolgozása, újakkal helyettesítése bármely kor, bármely egyháza számára lehetséges. Sőt, a nagy belső válságok és szakadások is indokolhatják ezeket a folyamatokat.³⁰³ Mindezen törekvések azonban – ahogy Révész Imre példája is mutatja – csak az Ige, a reformátusság, és a kálvinizmus fogalmainak mély ismeretében lehetnek eredményesek. Ekkor Révész még a debreceni szolgálata elején járt, amikor a szászéki megszólalásai mellett egyéb teológiai és közegyházi feladatokat is kapott.³⁰⁴ S mindezek mellett - vagy éppen ezért - folyamatos publikálással tartotta ébren a református egyház hivatalos és közéletének figyelmét.

A Baltazár hitvallására írt megjegyzéseinek éppen az az egyik legnagyobb tanulsága, hogy szolgálatának már a korai időszakában kirajzolódott az egyik legkarakteresebb tulajdonsága: Révész figyelt, és reformátori vénával, ugyanakkor alázattal jelezte, hogy az írás alapján ezt senki se öncélnak, se

300 Révész I.: *Néhány megjegyzés*, 3.

301 Uo.

302 I. m., 3–4.

303 A francia reformátusok a szakadásokat előidéző belső válságaik idején a régi hitvallásokat újakkal és rövidebbekkel pótolták, például a 19. században vagy a 20. sz. elején. I. m., 4.

304 Többek között a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzője (1923. május – 1929. május), a Konvent első ciklusában (1925–1929) konventi tag, illetve az 1928-ban megnyílt budapesti negyedik zsinaton tag volt, de egyházmegyei és egyházkerületi tanácsbíróként és könyvtári bizottsági elnökként, sőt az egyházfegyelmi bizottságban is kapott feladatokat. Kovács I. G.–TAKÁCS Á.: *Révész Imre*, 103–119.

magamutogatásnak ne vegye, hanem tekintse a hitvalló habitusból fakadó, a jobbra tanítás reményében kifejeződő kötelességnek. Egyértelműsítve beszélt, szavakat magyarázott, s mintha azt kérdezné: amikor azt a szót használjuk, hogy Ige vagy református szellem, esetleg kálvinizmus, akkor vajon ugyanarra gondolunk-e mindannyian?

Joggal mondhatná bárki, hogy mivel Révész ezt a véleményét mintegy az „asztalfóknak” írta, nagy kockázatot nem vállalt, hiszen ezzel senkinek a gondolkodását és látásmódját nem zavarta meg, esetleges felkészületlenségében nem okozott neki kellemetlenségeket. Erre viszont éppen a tárgyalt bekezdéshez kapcsolódóan azt a választ adhatjuk, hogy ha valaki, akkor éppen ő volt az, aki a lehető legnagyobb bátorsággal állt ki korának teológusai és az egyház tagjai elé, amikor 1921-ben elindította a *Hit és Élet*³⁰⁵ című folyóiratát, majd 1929-ben kiadta az *Öntudatos Hit*³⁰⁶ című kátéját. Révész tehát élt a fent említett szabadsággal és lehetőséggel, hiszen ezekkel a műveivel is a jobbra tanításra törekedett, és az örök reformátor szolgálatát végezte. Mindkét kezdeményezése meghatározó jelentőségű volt, ezért a későbbi fejezetekben még ismertetésre kerülnek.

d) A kritikátlan köztudat

A reformátori szolgálat az egyik legnehezebb feladat. Véleménykülönbséget ébresztést és több oldalról való ütközést jelent. Révész szerint az 1920-as évek magyar társadalmi, valamint lelki viszonyai és forrongásai méretükben és hatásukban nem kisebbek, mint a reformáció vagy a francia forradalom idejének történései. Ezért indokolt, *„hogy a magyar református keresztyénség eleven és szerető érdeklődéssel kezdjen foglalkozni a saját hitvallásának kérdésével”*.³⁰⁷ Megerőtlenedett öntudatában szükséges revideálnia a régieket, mert *„csakis ezen az úton lesz képes arra, hogy [...] újra átélhesse azoknak a confessioknak egyedül maradandó értékű élettartalmát a mai emberi elme megvilágosítására és a mai emberi szív megszentelésére is oly hatalmasan képes református szellemet”*.³⁰⁸ Ezt a munkát akár egy teológus vagy laikus ember is jól előkészítheti, *„azonban semmiesetre sem szolgálhatnak minden további gondolkozás nélkül személyek, irányok, vagy pártok iránti túlhajtott*

305 A *Hit és Élet* című folyóirat 1921 és 1923 között jelent meg.

306 Révész I.: *Öntudatos Hit: Káté a református egyházba belépni óhajtok számára, valamint a gyülekezeti hitvédelem céljaira*, Debrecen, ³1929. Ez a hitvédelmi irata összesen három kiadást ért meg, az első tízezer példányban kelt el.

307 Uő: *Néhány megjegyzés*, 4.

308 Uo.

*tiszteletből [egy új hitvallás] vakon elfogadott alapjaiúl. Az alap csak egy lehet: a régi hitvallás...*³⁰⁹

Ebből következően „egy bármely tiszteletreméltó magánvállalkozásból eredő kísérletet semmiféle címen, formában és alkalomból nem szabad a közösség egy részének úgy kiemelnie és fölmagasztalnia, hogy ezzel már mintegy a későbbi hitvallásépítő munkálatokat is befejezett tények elé akarja állítani”.³¹⁰ Itt teológusok és laikus gondolkodók érlelő munkájára van szükség. Baltazár hitvallásával kapcsolatban ez nem történt meg, sőt, találkozott benne a személyi kultusz, a teológiai műveletlenség és az elvi, világnézeti tanácstalanság, „...a jelenlegi egyházi közéletünknek ez a három a leggonoszabb szelleme”³¹¹ – állapította meg Révész, aki értesült arról, hogy néhány egyházmegye, korábbi határozataik és a március 9-i események történései hatására „minden előkészítés, megfontolás és bírálat nélkül, egy pusztán lelkesedés és hódolat fűtötte hangulatban, olyan méltánylásban részesítette, amelytől a közhitvallási rangra emelés [...] már csak egy nagyon rövid lépés”.³¹² Látja a jövőbe mutató veszélyt, amit elsősorban a kritikátlan köztudat és a „személyi orientáció” okozhat. Ez egyenértékű „egyházunk szellemének halálveszedelmével”. Az ilyen egyház, ha ily könnyelműen intézi hitvallásának revíziós életkérdését, „a saját fejlődésének logikáját tagadja meg, önlényegét és hivatását veri arcúl és súlyosan kompromittálja magát a történelem ítélőszéke előtt”.³¹³

Elgondolkodtató, ahogy Révész őszinte és leleplező véleményével bemutatja a közegyház fokozatos testületeinek a működését – a túlhajtott tiszteletet vagy a „vakon” elfogadott határozatokat –, kiemelve a tiszántúli egyházmegyeék szerepét és felelősségét. Ezt már olyan jelenségnek tartja, ami mellett nem szabad szó nélkül elmenni. Ez tehát nem csupán lelkiismereti kérdés, hanem ez az a belülről fakadó igény, amely ki meri, mert ki kell mondania, hogy az írás szentségéhez és tanításához – azaz az írásszerűség alapelveihez – egyszerűen nem méltó mindaz, amit Baltazár hitvallásával kapcsolatban tapasztalt.

A korábban már idézett cikkében hasonló problémákkal kellett szembenéznie.³¹⁴ Akkor a hitvallásalkotással kapcsolatban a Zsinat szerepének tisztázása érdekében jelentette ki, hogy az nem egy egyszerű „egyházi parla-

309 RÉVÉSZ I.: *Néhány megjegyzés*, 4.

310 I. m., 5.

311 Uo.

312 Uo.

313 Uo.

314 RÉVÉSZ I.: *Zsinat és hitvallás*, in: Németh P. (szerk.): *Önismereti olvasókönyv*, 13–16.

ment”, amely a politikai demokratikus analógia szerint működik, „egyszerű szótöbbséges döntéssel. Hanem az egyház élő lelkiismeretének megnyilatkozásai, amelyeken át Krisztusnak [...] szelleme szól [...] emberi érdekek és gondolatok lehető legteljesebb távoltartásával.”³¹⁵

Ez komoly felismerés, tudva azt, hogy az emberi érdekek az egyházban hihetetlen erőt képviselnek. Magától értetődő dolog tehát, hogy Révész is úgy tekintett az említett kérdés tisztázására, mintha egyenesen – az ő szavaival élve – kígyófészket bolygatna meg. De mivel felismerte, hogy „református lelki életünk és közösségi öntudatunk rettenetes ziláltsága elérte a végső határt”, kimondta, hogy a Zsinatnak meg kell ragadnia a kezdeményezést, mégpedig úgy, „ahogyan az a Krisztus teste élő lelkiismeretéhez illik...”³¹⁶

A személyi orientáció és a személyi kultusz kérdéseinek helyesen való értelmezésénél pedig álljon előttünk Révész életpéldája, amely a leghitelesebben igazolja, hogy ez az 1921-es kritikus hang nem kimondottan Baltazár Dezső püspök és az őt körbevevő közeg ellen szólalt meg, hanem kortól és személytől függetlenül mindenféle olyan túlzásba eső indulat ellen, amely egy személy vagy egy tisztség jelentőségét akár indokkal vagy indok nélkül, de abszolút mértéknek tartja, és mindenképp fölé emeli.

Magát sohasem tartotta központi figurának, minden kiállás³¹⁷ és leginkább az ünneplés óriási teher volt a számára. 1938. július 22-én a püspökjelölésre készülve egy zártkörű tanácskozáson Révész egy több pontból álló nyilatkozatot³¹⁸ olvasott fel az egyházkerület előljárói előtt,³¹⁹ s a 2. pontban ezt kérte: „minden szokványos ünnepélyesség mellőzésével óhajtok püspöki tisztembe beiktattatni. [...] És óhajtom, hogy a beiktatás a lehető legnagyobb csöndben és a képzelhető legegyszerűbben menjen végbe legfőképpen azért, hogy ez alkalommal minden földi fény négyszázados Kollégiumunkra essék...”³²⁰

Nyilatkozatának a végén, mintegy a révész gondolkodás egyik sajátosságaként szólalt meg az az előremutató megjegyzés, hogy „ezzel is ki legyen hangsúlyozva a Soli Deo Gloria kálvini életelve: mindig csak az Ügy a fontos,

315 Révész I.: *Zsinat és hitvallás*, in: Németh P. (szerk.): *Önismereti olvasókönyv*, 13–14.

316 I. m., 14.

317 A *Vallomások* című, 1944-ben írt visszatekintésében számtalan alkalommal említette a maga lelkipásztorságra alkalmatlan voltát, de az egyik legbeszédesebb szakaszt akkor jegyezte fel, amikor a kolozsvári teológián töltött harmadik tanévét (1909–1910) értékelte. Uő: *Vallomások*, 35–37.

318 Révész Imre nyilatkozata, 1938. július 22., *TTREL*, Személyi Adattár, I.8.d., Ifj. Révész Imre iratai.

319 Főgondnoka, esperesei, gondnokai, tanácsbírái és jegyzői előtt történt ez a nyilatkozat. I. m., 1–2.

320 Uo.

sohasem a személy, de még az Ügy is csak akkor fontos, ha valóban az Isten ügye! [...] ezt az elvet – minden emberkultuszban a ridegségig szigorú kizárását – nemcsak esetleges püspöki működésem e legelső aktusánál [...] nemcsak én magammal szemben óhajtom érvényesíteni.”³²¹ Ennek jegyében már október 3-án a püspöki székhelyében azt kérte, hogy „amíg itt leszek, én folyton szálljak alább és Krisztus folyvást növekedjék; amikor pedig innen elmegyek, még eltűnő árnyékom se zavarja többé az Ő királyi arcának akkor majd bizonyára még teljesebben felragyogó fényét”.³²²

S végül egykori tanítványának, Szabó Gábornak³²³ a püspök halála után készített visszaemlékezése szerint „nem birta az akkori korban is szokásos »személyi kultuszt«. Mindig csak egy lelkész kísérhette be a templomba, de annak a templomba menetel előtt imádkoznia kellett az igehirdetés áldásaiért. Ez így volt püspök korában is. A fényes papi kíséretet palástban nem birta, nem engedte meg. [...] Nem voltak rajongói, kevesen csodálói. De ő egyiket sem szerette és nem termelt ki ilyeneket maga körül.”³²⁴

e) Révész kritikája Baltazár hitvallásával kapcsolatban

Ezután a hitvallás születésének szükségességére, indítékaira és kritériumaira mutat rá Révész, és így hívja fel a figyelmet az örökösre, mivel Baltazár hitvallása a formai előnyei ellenére tartalmilag erős kritika alá esik. Ezért szerinte az újabb ilyen jellegű kísérletek megítélésénél a következő szempontokat kell figyelembe venni:

1. „Híven és tisztán tükrözteti-e változott időkben és változott formák között is az igazi ref. keresztyén szellemet?”
2. „E szellemnek a multtal összekapcsoló közössége mellett is meg tudja-e találni az elavult theol. és philos. gondolatformák helyett az újakat, amelyek a mai ember számára könnyebbé teszik az e szellemközösségbe való bensőséges, lélekszerinti bekapcsolódást?”
3. „A régi hitvallások korában még föl nem vetődött hatalmas új társadalmi és tudományos problémákra tud-e adni megnyugtató, az egységes

321 Révész Imre nyilatkozata, 1938. július 22., 2.

322 A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről, TTREL Személyi adattár, I.8.d. Ifj. Révész Imre iratai, III., 36.

323 Szabóval való kapcsolata az 1930-as évek második felétől egyre erősödött. Levelezéseik még akkor is folyamatosan zajlottak, amikor németországi ösztöndíját töltötte Halléban. Egymással az utolsó időkig levelezésben álltak.

324 SZABÓ G.: Révész Imre élete, 1889–1967, 1–2. Ez a 19 oldalas gépelt anyag Szabó Gábor hagyatékából került a Szabó- és Dani-családok tulajdonába.

*képbe szervesen beleillő és a református keresztyénség megkülönböztető, individuális lelki bélyegét magán viselő feleletet?*³²⁵

Ezeket a szempontokat nézve Baltazár Dezső hitvallási iratáról Révész a következőket állapította meg:

1. Hosszú indoklása röviden sommázható az ő szavaival: „*nem sugároz jellegzetes református szellemet*”. Ugyanis a korábban már lefektetett tételeket, a kálvinizmus és a református szellem bensőségességét és egyetemességét keresi a sorok között, de a testi föl-támadás és mennybemenetel tanának aránytalan részletezését és „*a Krisztus-tannak, Krisztus-élmény nélkül való ridegen száraz, masszív fölvázolását...*”³²⁶ is kritika alá veszi. Egyszerűen Baltazár gondolatainak nagy részét túl általánosnak érzi, ezeknek helyük volna „*bármely keresztyén confessióban*”, sőt a feltámadásról szóló tanítása „*legjobban valamelyik keleti eretnek szekta gondolatvilágába volna beilleszthető*”.³²⁷ Azt is megállapítja róla, hogy a bibliai kenet és a vallási gondolkozás „massivitása” még nem kálvinizmus.
2. Az irat teológiai és filozófiai készlete hiányos és hagyományos, ami azért baj, mert így akadályai a református szellem megélésének, hiszen éppen a lelki megtapasztalás „közvetetlensége”³²⁸ hiányzik belőlük.

Révész nem kételkedik a püspök személyes hitében, de ha erről a nyilvánosság előtt kíván építő módon bizonytságot tenni, „*föl kellene mutatnia azt a lelki folyamatot, amellyel ő magáévá tette...*”³²⁹ Ezt Baltazár Krisztus-tanára³³⁰ is értette, hiszen mivel objektív-dogmatikus akar lenni, éppen a lélektani elemzést és szubjektív nézőpontot zárja ki. Krisztus váltságának személyes átélése a benne lévő isteni szeretethatalommal végtelenül megrendítő, vigasztaló és ezért egy másoknak továbbadható valóság.

325 RÉVÉSZ I.: *Néhány megjegyzés*, 6.

326 I. m., 6.

327 Uo.

328 Konkrét példát is említ itt Révész: a keresztyén istenfogalom és istenélmény nem közvetíthető úgy, hogy „*lényegében egy, személyében hármas*”, mert már a régi dogmaformában is a „három” személy áll. I. m., 7.

329 Ezen a ponton magára utalva zárójelben megjegyzi, hogy „*nekem is az*”. Uo.

330 BALTAZÁR D.: *Az én hitvallásom*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1920, 18–19.

A bűnnek a szabad akarattal való összekapcsolása a „legsikertelenebb” dolog,³³¹ mert a református keresztyénség „az eredendő romlottságunkra teszi a fő hangsúlyt”.³³² Ebből az következik, hogy „sohasem vagyunk képesek szabad akarattunkat a tökéletesség parancsa szerint igazítani”. A régi tanítás fölötté van ennek.³³³

3. Az újonnan felvetődő problémákra vonatkozó elvárásnak aránylag megfelelt a szerző, amikor belevágott a „reformáció kora óta fölmerült új társadalmi és tudományos problémák taglalásának”.³³⁴ Ugyanakkor a szociális kérdés, a haza- és nemzetszeretet, illetve a tudományos szabadság dolgát nézve Révész több különlegesebb kálvini jellegzetességet várt volna.

Új problémaként, de indokoltan jelenik meg itt a felekezeti kérdés is³³⁵, ami Baltazárnál elsősorban a zsidókérdést jelentette. Továbbá a keresztyén egység kérdése is, amelyben „a »személyes egy Isten hitének vallóival« való »általános valláserkölcsei érdekközösségét« siet leszögezni”.³³⁶ Révész átlátja, hogy ez nem az istentelenség és az erkölcstelenség elleni harcra hív, hanem „»közös küzdelemre akár haladás, akár visszafejlesztés jegyében támadt mindennemű romboló irányzatok ellen«”. Az a véleménye, hogy ennek a beszédnek a „politikai opportunizmus világában” van a helye, nem pedig a keresztyén vallástételben.³³⁷

A zsidókérdésre csak egyetlen megoldása van, „olyan zsidóknak kell lenni [...] akiknek életeszményük az Ézsaiás 40–66 fejezeteiben van megírva, és akiket Jézus meglátna a fügefá alatt, mint Natánáélt, akiben hamisság nincsen (Ján. ev. 1,48–49). Az ilyen zsidók a testvéreink...”³³⁸ Akik a formális keresztségben egyelőre nem részesültek, de nemzetünk életében eszményi célokért kézfogásra készek. De a zsidóknak fenntartás nélküli „kedve kereséséből sem a keresztyén egység, sem a nemzeti erő érdekeit háttérbe állíttatni vagy elhomályosíttatni, nem engedhetjük”.³³⁹

331 BALTAZÁR D.: *Az én hitvallásom*, 17.

332 RÉVÉSZ I.: *Néhány megjegyzés*, 8.

333 Uo.

334 BALTAZÁR D.: *Az én hitvallásom*, 20–22.

335 I. m., 21.

336 RÉVÉSZ I.: *Néhány megjegyzés*, 9.

337 Uo.

338 Uo.

339 Mondja mindezt Révész a Baltazár hitvallását megelőző eszmeifuttatása kapcsán, ami alapján ismeretes, hogy a zsidókkal való 350 éves egyházi múlt igazolja, hogy „mindig

Végül Révész valószínűleg későbbi bejegyzéssel tájékoztat arról, hogy ennek a március 9-i értekezletnek a jegyzőkönyvében az ott felolvasott hitvallás tartalma a határozat tárgyát nem képezte.³⁴⁰

Mindezeket az elemző megjegyzéseket figyelembe véve elmondható, hogy egy hitvallás megírása nagyon összetett, talán úgy is mondhatjuk, hogy interdiszciplináris feladat, hiszen a teológiai, filozófiai, társadalmi és a tudományos területek alapos ismeretét feltételezi.

A révészi gondolkodás sorrendben első és legfontosabb szempontja annak az igaz református szellemnek a felmutatása, amely járatos a kálvini tanításokban, ez pedig, mint ismert, abszolút biblikus, azaz Szentírás-alapú gondolatrendszer. Ki is emelte azt a néhány konkrét tanítást, amely a kálvinizmus sommájaként elengedhetetlen alapot képez egy új hitvallás megírásához, mégpedig személyesen megélt, „szubjektív” formában.

Bemutatózó prédikációjában, 1920. június 27-én³⁴¹ a szubjektivitás jegyében megállapította, hogy a dicsőség keresése az ember életének kényszerűsége, mivel az ember alapvetően magasság felé törő életet él. Különbé akar lenni, mert a dicsőség a „*magasabb Énünk*”, tehát ennek a létparancsnak kell engedelmeskedni. Hitvallásnak és lelki önarcképnek tekinti ezt az igehirdetést, amely az ő holnapi Énjéről szól. Nem arról, hogy most milyen, mert azt a gyülekezet jól látja, hanem hogy milyen lelkész kíván lenni, miben látja élete szolgálatának „megteljesedését”, ahogyan ő fogalmaz: „*Tiértetek, – »de nem titőletek«!*”³⁴²

Személyes hangon jelenti ki a gyülekezetnek, hogy nála a „megteljesedés” Krisztus királyságáért dolgozni, életét és szenvedéseit élni, ami együtt jár azzal is, hogy igazmondással meg kell őket „búsítani”, és rá kell mutatnia bizonyos „*párt-, osztály-, vagy személyi érdekek és érdekharcok merőben istenellenes voltára [...]* sokszor nem leszek majd kedves ember és talán még kevesebbszer leszek majd hasznos ember, – *de Uram és Mesterem mondja és én őneki tartozom engedelmességgel: »Dicsőséget embertől nem nyerek«*”.³⁴³

A meghívó gyülekezetet külön említi, akik neki a legnagyobbat, a bizalmukat adták, s ezután is mindent adhatnak neki, amire Isten Lelke indítja őket, „*csak a dicsőségemet, az életem megteljesedését, magasságát, méltóságát*

egységben éltünk, szemléltünk és védelmeztük a nemzeti és az evangéliumi (tehát igazán keresztyén) gondolatot.” Révész I.: *Néhány megjegyzés*, 9.

340 Uo.

341 Révész I.: *A lelkipásztor dicsősége. Beköszöntő egyházi beszéd...*, alapigéje: „*Dicsőséget emberektől nem nyerek...*” (János 5,41), Debrecen, 1922.

342 I. m., 8.

343 I. m., 14–15.

– *oh, csak ezt az egyet akarom egyedül és kizárólag az ő kezében tudni s az ő kezéből várni*”.³⁴⁴

A Baltazár Dezső hitvallásával kapcsolatos utolsó gondolataival, ha nem is tökéletes, de jelentős átfedésben készült el a *Kátéja*.³⁴⁵

V.3.2. Révész Imre Kátéja (1929, 1937, 1944)³⁴⁶

a) A Káté születésének körülményei

Révész a debreceni lelkészkedése idején megtapasztalt szükségek kielégítése végett állította össze Kátéját. Az volt a célja, hogy összképet adjon a református keresztyén hit- és életfelfogásról, és bemutassa azoknak a más felekezetekben található ellentétes tanításokat, amelyek segítik egyházunk tagjait egy sokirányú hitbeli öntudat kiépítésében.³⁴⁷ A gyülekezetbe belépőknek felmutatta azt „*a minimumot, amelyet a református hitbeli öntudatban [...] föltétlenül meg kell követelnie egyházunknak*”.³⁴⁸ De a gyülekezet tagjaitól is a mélyebb gondolkodást, tudást és azok továbbadását várta el.³⁴⁹

Az első kiadás előszavából kiderül, hogy ilyen jellegű traktátus sem a hazai, sem a külföldi teológiai irodalomban nem lévén, ő maga „fundálta ki” a könyv egész rendszerét, mely sem vallástani kézikönyvet, sem konfirmációs kátét nem akart pótolni. Itt is tetten érhető a teológiai tudományosságának, a liberalizmus korának kiváló felkészültsége és az a kegyességi indíttatás, melyet feltehetően Révész francia ösztöndíjas éve alatt megtapasztalt élményei érleltek ki. Sokkal inkább a missziói öntudat erősítését és lendületének fokozását várta a szerző ettől a Kátétól.

A református közélet pozitív fogadtatásban részesítette, hiszen 8 év alatt 10 ezer példány fogyott el belőle.³⁵⁰ A második kiadást folyamatos teológiai kutatás, gyülekezeti tapasztalatok, illetve elismert teológusok szakmai véleménye segítette. „Több lett”, ahogy írta, és remélte, hogy „*jobb is lett*”. Révész

344 Révész I.: *A lelkipásztor dicsősége*, 18.

345 Révész I.: *Öntudatos hit*.

346 A három évszám a kiadásainak éveit jelenti.

347 Ez a kicsi könyv 104 oldalon, A/6-os méretben készült el. Révész nem véletlenül jegyezte meg, hogy „*a könyv tehát inkább csak rövidség okából viseli a káté nevet...*” I. m., 3.

348 I. m., 4. A kötet alcíme: „*A református egyházba belépni óhajtok számára, valamint a gyülekezeti hitvédelem céljaira.*”

349 I. m., 5.

350 I. m., 7.

elvárása az volt, hogy hamar elfogyjanak, illetve hogy valaki megírjon helyettük egy jobbat.

Az utolsó, harmadik kiadás előszavában már megemlítette az információkkal és tanácsokkal segítő Ravasz Lászlót, Vasady Bélát és Török Istvánt.³⁵¹ A Káté vezérelve a „*legyünk erősek a célratörésben, de szelídek a kivitelezésben*” (*fortiter in re, suaviter in modo*) igazsága.³⁵² Az előszó záró sorai így foglalják össze a szerző – 1929 elején megkezdett, 1937 őszén pontosított és 1944 tavaszán végleg lekerékített – művének megírasi szándékát: „Az Úr könyörüljön viharba jutott egyházán, oltalmazza Igéje igazságának tiszta és teljes hirdetését és tegye mindvégig megállásra képesekké az Ő gyarló szolgálait!”³⁵³

b) A Káté felépítése és felosztása

Erényei között tarthatjuk számon azt az igényességet és ételszerűséget, amely Révészt vezette, amikor a harmadik kiadásban – a korábbiakhoz képest újabb – aktuális kérdéseket hozott. Tudniillik az öntudatra való nevelés jegyében nemcsak a biblikus-reformátori tanításokat ismerteti meg olvasóival, hanem az *Ellenkezések* rovatban őszintén, de tárgyilagos stílusban mutat rá akár a történelmi egyházak, akár a szekták rovására írható félreértelmezésekre.

Többek között a római katolikus látásmóddal szemben bekerült az, hogy a templom nem az Isten lakóhelye, hanem az őt imádó gyülekezet lelki otthona (9. kérdés),³⁵⁴ vagy hogy a keresztnak mint jelvénynek a használata kapcsán – bár mélységes megbecsülés övezi a reformátusoknál is – a múlt és a jelen számos példát adott arra, hogy hatalmi jelvényként tekintettek rá (8. kérdés).³⁵⁵ Továbbá egyes református gyülekezetek „külön kelyhes” úrvacsorázását is kritika alá veszi, ugyan nem tiltja, de egyértelműen kijelenti, hogy a közös kehely szebben és erősebben fejezi ki az egységet (47. kérdés),³⁵⁶ s végül az adventisták és a pünkösdisták utolsó kenetre és az orvosi beteglátogatásra vonatkozó tévtanításait leplezi le, és adja meg a helyes értelmezési kereteit azzal, hogy beteg mellé szabad orvost hívni (54. kérdés).³⁵⁷

351 A Ravasz-, Vasady- és Török-levelek eredetiben olvashatók: DRK Kézirattár, R 2637, 2–4. Ugyanakkor tudunk olyan lelkipásztorról is, aki tapasztalatairól tájékoztatta Révészt. Ilyen volt például Farkas Ignác, aki egykor Ibrányban szolgált, és a „spiritiszta szektákról” írta le személyes élményeit. I. m., R 2637, 1.

352 Révész I.: Öntudatos hit, 9.

353 I. m., 10.

354 I. m., 27.

355 I. m., 24–25.

356 I. m., 74–75.

357 I. m., 85–86.

Összességében nem véletlenül írta a Káté első kiadásának recenziójához Patay Pál, hogy „a lényeges dolgokban egység, a kétesekben szabadság, mindenekben szeretet elve ott van Révész könyvében kemény ítéletei dacára is”.³⁵⁸

Az első oldalakon, mintegy a keresztyén egységet erősítő alaptörvények közlésével az „Isten tíz parancsolata”, „Az apostoli hitvallás” és „A niceai hitvallás” olvasható. A felosztását megvizsgálva a tizenháromból nyolc fejezet krisztológiai tematika szerint épül fel a következő sorrendben:

- I. Az igazság megismeréséről
- II. Istenről és az Ő tiszteletéről
- III. Az emberről és bűnéről
- IV. Jézus Krisztusról
- V. A megigazulásról
- VI. Az Istennek eleve elvégzéséről (A predestinációról)
- VII. A keresztyén életéről
- VIII. Az anyaszentegyházról
- IX. A sákramentomokról általában
- X. A szent keresztségről
- XI. Az úri szent vacsoráról
- XII. A hamis sákramentomokról
- XIII. A végső dolgokról

Látható, hogy Révész a Szentírás tanításainak legnagyobb csoportjait vo-
nultatja fel, amelyekből az öntudatos hívő és hitvalló református keresztyén
ember tanulhat. Ez a traktátus méltó igazolása Révész írásszerűségének,
mert a fejezetek széles körű tematika szerint kerülnek tárgyalásra. Stílusára
és kifejezéstárára jellemző, hogy jóllehet részletesen tárgyalja a különböző
egyházak adott témában elfogadott álláspontját, de mindezt hátsó és bán-
tó szándék nélkül teszi. Röviden szólva ő egy összkép kialakításában kíván
segítséget adni az érdeklődőknek, s arra törekszik, hogy az esetleges kontro-
verz felfogások a megfelelő helyre kerüljenek. Mindezeket elismerést érdem-
lő tömörséggel és lényeglátással fogalmazta meg.

358 PATAY P.: Révész Imre: Öntudatos hit. (Kritika) in: *Protestáns Szemle* 38 (1929/7),
488–489, 489.

V.3.3. A „Bizalmas utasítás”³⁵⁹ – A lelkigondozó püspök

a) A Bizalmas utasítás születése

1944 elejétől kezdve a keleti frontvonal egyre közelebb húzódott Magyarországhoz, végül belépett a határokon belülre, s attól kezdve borzalommal torzult az élet. Szárazföldön német, román, szovjet és olykor még magyar katonával is lehetett találkozni. Mindenki győzni akart, de előtte és közben enni, inni és magát jól érezni. Ez pedig egy újfajta hadviselésnek lett a melegágya, amit leányok, illetve fiatal és idős asszonyok ellen követtek el a megszálló csapatok. Tömegek estek áldozatul a lealjasodott és ösztönvezérelt katonák kedvének. De sokan voltak azok is, akik leányaikat, asszonyaikat féltve, gondolkodás nélkül léptek akár golyó elé, csakhogy védeni tudják övéiket. A hajdúsámsoni gyülekezet akkori lelkipásztorának tudósítása így szólt a szovjetek bevonulásakor történetekről: „...mintegy 10-12 hittestvérünket, akik otthonukat, testvérüket vagy feleségüket igyekeztek az ő barbarizmusoktól megmenteni, szintén lelőtték vagy meggyilkolták.”³⁶⁰ Ez nem volt egyedi eset. Szinte nem volt település, és alig volt család, ahol ezek a borzasztó dolgok meg nem estek volna.

Ebben a helyzetben vált szükségessé, hogy a református egyház is mondjon és tegyen valamit. Nemcsak az átélt szörnyűségek, hanem a lelkekben megmaradt fájdalmak és a testeken lévő sebek, valamint mindezek utóhatásai is hatalmas feladat elé állították a segíteni akarókat. Ezért született meg a Bizalmas utasítás.

Megvizsgálva a Tiszántúli s még közelebből Révész Imre püspök életének – a szovjet hadsereg által okozott szenvedések miatt – egyik legnehezebb időszakát,³⁶¹ kiábrázolódik előttünk egy olyan emberi jellem, amely lelkipásztori küldetését a vele folyamatosan beszélő Istennel óvatos, de bátor felelősségvállalással teljesíti. Egy kolozsvári teológus – Imre Lajos – azt írta,

359 RÉVÉSZ I.: Bizalmas utasítás lelkipásztorok számára. A Tiszántúli Református Egyházkerület Püspökétől 60/1945. szám, in: *Református Tiszántúl* 2 (1993/2), 4–5.

360 Kiss János hajdúsámsoni ref. lelkész levele, 1946. március 18., in: Szabadi István (szerk.): *Krisztusban nyert erő. A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945)*, I. kötet, Debrecen, TTRE Levéltára, 2016, 296–297, 297. A filmiparban is megjelent két alaplátéknak tekinthető alkotás, Sára Sándor *A vád* (1996) és Skrabski Fruzsina *Elhallgatott gyalázat* (2011) című filmje.

361 „Az azóta (jún. 14.) eltelt több mint félszáz év olyan mély barázdát szántott hazánk, nemzetünk és egyházunk életében, amelynek jelentőségét, bár már most is mindnyájan ösztönös élességgel érezzük, teljes valójára szerint csak későbbi nemzedékek történelmi távlatából lehet majd fölmérni.” Az 1944. december 19-i egyházkerületi tanácsülés 83. sz. határozata, TTREL, I.1.a.76.

amikor a lelkipásztor életének és szolgálatának általános összegzését adta, hogy „a lelkésznek széttépett és zilált élete van, ezerféle szempont, feladat, kérdés kívánja nemcsak a munkáját és irányítását, hanem kívánja az e kérdésekbe való belehelyezkedést, azok helyes látását s mindegyiknek az Ige világosságában való mérlegelését”.³⁶²

A *Bizalmas utasítás* eredeti bekezdései mentén igyekszünk haladni, hogy minél pontosabban feltárhassuk a tartalmát és célját, illetve azt, ami mögötte van.

b) A *Bizalmas utasítás* felosztása

Az utasítás öt pontban foglal állást, és mutat előre az orosz katonák által megérőszakolt leányok és nők helyzetével kapcsolatban. Ezeket azonban megelőzi négy olyan „bevezetésszerű” bekezdés, amelyek mégsem nevezhetők egyszerű bevezetéseknek, mivel komoly érzelmi és biblikus mélységük van.

Az öt pont elemzése során arra törekszem, hogy minél tisztábban megismerhető legyen belőle a lelkigondozó püspök, aki *Isten akaratának* (1) világossá tétele az Ám 3,6 és a Heidelbergi Káté 26–27. kérdés-felelete, az ítékezés (2) kísértésének elkerülését a Mt 7,1–5 és a „*költött esetekkel*” (5) szembeni óvatosságot az 1Jn 4,1; az 5Móz 22,25–27; a Jn 8,1–11 és a Jn 9,1–3 bibliai tanításokkal támasztja alá.

Az *abortusz* (3) kérdésének tisztázása és az áldozatokat érintő *joghátrány* (4) elkerülésének figyelembe ajánlása konkrét ígék felsorolása nélkül kerül tisztázásra, jóllehet mindkettőt a Szentírás szellemében közelítette meg, az emberölés tilalma és a szociális érzékenység felől.

c) A *Bizalmas utasítás* tartalmi elemzése

c.1) „...nem közölhető a nyilvánossággal...”

Az első bekezdésből kiderül, hogy ez kizárólag lelkipásztoroknak szól, akik biztonsági okokból csak kézről kézbe adhatják lelkésztestársaiknak ezt az írást. Az idézett figyelmeztetés hűségesen tükrözi azokat a viszonyokat, amelyeket ott és akkor kellett elszenvednie a magyar népnek, s legelőször is a tisztántúliaknak. Ez nemcsak egy nehéz kérdés, sokkal inkább „a” legfontosabb kérdés, amiről már akkor sem beszélhettek nyíltan az emberek. Ez a tény akkor nehezítette a tisztánlátást, ma pedig a téma bármilyen jellegű kutatását.³⁶³

A sok szörnyűségről való beszámolókat először az adott történelmi helyzet akadályozta, hiszen nem lehetett rosszat mondani a „felszabadítóról”,

362 IMRE L.: A lelkész mint pásztor, in: Vasady: *A lelkész mint...*, 140–150, 141.

363 Pető Andrea 2018-ban egyértelműen kijelentette, hogy „mivel a téma intim és szemé-

majd pedig eljött az az idő is, amikor ugyanazon okokból, de belpolitikai erőknek engedve nem lehetett kimondani az igazságot. Alapvetően sem az anyagi, sem az életellenes károkról nem lehetett tiszta képet kapni, nem is szólva a lelkekben maradt sebekről.

A tiszántúli reformátusoknak mindezen nehézségek ellenére egy nagyon komoly segítsége van ennek a kornak a tisztánlátásához. Ez pedig egy szintén Révész Imréhez fűződő – 1944. december 5-én keltezett – körlevél, amely az eredeti tervek szerint a Tiszántúli Református Egyházkerület összes gyülekezetének szólt.³⁶⁴ Mint püspök ebben kért tájékoztatást a gyülekezetek és az egyházi ingatlanok, ingóságok állapotáról, emberáldozatokról és minden, a településeken történt hadi eseményről. A visszaérkezett 358 beszámoló³⁶⁵ felbecsülhetetlen értéket képviselő dokumentációs anyag. Ezek a lelkipásztori jelentések különböző okok miatt csak részben érkeztek meg a püspöki hivatalba, de még így is azt igazolják, hogy a püspök és a gyülekezetek szoros kapcsolatban álltak egymással.

c.2) „Ama szerencsétlenségek ... szakadtak ránk...”

A második bekezdés egyértelműen mutatja, hogy ez nem pusztán egy hivatalos levél, hanem egy érintett személy gondolatsora, amelyben érezhető a tapasztalat és az előremutatás. A már említett 1944. decemberi körlevelében a következőt olvashatjuk: „Minthogy a közös szenvedésekből – Istené a dicsőség értük! – mind anyagi vonatkozásban, mind egyéb tekintetben nekem is, családomnak is bőven kijutott, s részben még most is kijut...”³⁶⁶

Megható az az őszinteség, amellyel szolgálati naplóját írja. Tudvalevő, hogy a szovjetek Debrecen felé való vonulásakor Révész a feleségével Hajdúszoboszlóra költözött, és magukkal vitték a püspöki hivatal legfon-

lyes, az elkövetők, és az erőszakot elszenvedők és a tanúk más és más okból, de egyaránt érdekelték, hogy ne beszéljünk az eseményről”. PETŐ A.: *Elmondani az elmondhatatlant*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2018, 10. Ő a szégyenérzetet, a hiányzó szókimondást, a környezet meg nem értését vagy az áldozat azonnali megölését tekinti a legnagyobb akadállyal, mely tovább növeli a források hiányát. S mindezek mellett még az is komoly tény, hogy a Vörös Hadsereg vonatkozó iratai – amelyeket esetleg meghamisítottak – zárt és kutathatatlan, sokszor ismeretlen levéltárakban vannak. I. m., 11.17. A mindezek ellenére rendelkezésre álló források nemzetközi kutatása az 1970-es, míg hazánkban az 1990-es években kezdődhetett meg. I. m., 32–34.

364 RÉVÉSZ I.: *Körlevél a tiszántúli református egyházkerület gyülekezeteihez, pásztoraihoz és egyéb egyházi tisztviselőihez*. A Tiszántúli Református Egyházkerület Püspökétől 4300/1944. sz., Debrecen, 1944. december 5., in SZABADI I. (szerk.): *Krisztusban nyert erő*, I., 12–14.

365 I. m., 11.

366 I. m., 12.

tosabb iratait is. A leghevesebb debreceni küzdelmeket szerették volna ki-kerülni, de Hajdúszoboszló sem tudta biztosítani számukra a megfelelő ol-talmat. Szolgálati naplójának 1944. október 8-i bejegyzésében a következőket olvashatjuk: „Megkezdődtek a végső nyomorúságok, melyeket magán naplóm-ban jegyeztem föl. Ide csak annyit, hogy szakadatlan életveszedelemben vagyunk feleségemmel, amelyhez még erkölcsileg nyomasztó dolgok is járulnak – pl. az a miatt való gyötrő lelkiismeret-furdalás, hogy ez az Isten büntetése azért, hogy Debrecenből kijöttem, ahol talán emberileg szólva ilyen borzalmas helyzetbe (pl. teljes, utolsó ruhadarabig kiraboltatás veszélye stb. stb.) nem kerültem volna.”³⁶⁷

Révész Imre megtépzott lelkivilága arról üzen, hogy a másik életébe való belehelyezkedés az, amit minden körülmények között vállalnia kell. Ő ezt a Szentlélek „belé-helyezkedésének” csodájában éli, így válhatott lelkigondo-zó püspökké, aki „utasítását” mély empátiával írta meg. Ez azt jelenti, hogy tisztában volt a megerőszakolt nőket ért tragédiákkal és az összetett megráz-kódásokkal, úgymint a lelki és erkölcsi összeomlás, teherbeesés és fertőzés. Mindezekkel együtt különös folyamatok jelentek meg a lakosság körében: a tehetetlenségből fakadó részvétlenség.³⁶⁸ A nőknek teljes kiszolgáltatottság-ban volt részük.

Erről több visszaemlékezés is született, többek között a Polcz Elaine-é.³⁶⁹ Megrázó, ahogy általa megelevenednek a történetek, s ahogy a tehetetlenség, illetve a részvétlenség mellett megjelent a megbélyegzés is.³⁷⁰ Talán így már érthetőbb az, hogy ő is meghalni vágyott. Az pedig csak rontott a helyzetén, hogy saját édesanyja sem látta reálsan az eseményeket, hiszen azt hitte, hogy az oroszok csak az „olyanokon” tesznek erőszakot.³⁷¹

Szintén szomorú és tanulságos az a vallomás, amely Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni *Naplójában* olvasható. Budapest ostromakor háromszor akar-ták megerőszakolni, ezek közül az első kettő nem sikerült. A harmadik esetben

367 Révész Imre 1944. október 8-i bejegyzése (vasárnap) szolgálati naplójába. *TTREL*, I.8.d. Ifj. Révész Imre iratai.

368 PETŐ: *Elmondani az elmondhatatlant*, 24.

369 Polcz Elaine *Asszony a fronton* című regénye az ő személyes tragédiájáról szól. A sok eset közül az egyik legreálisabb feljegyzésének a végén azt írta, hogy „nem azt éreztem, hogy megerőszakoltak, hanem azt, hogy testileg bántalmaztak. Ennek semmi köze nem volt az öléshez, sem a szexushoz. Semmihez sem volt köze.” POLCZ A.: *Asszony a fronton*, Budapest, Jelenkor, 2013, 109.

370 „...az őt felismerő szakácsnő pillantásán látszott, mit gondol. Kurva vagyok. Tulajdonképpen a szó szoros értelmében az voltam. [...] Elviselhetetlennek éreztem, nem ezt, hanem mindent, az egészet. [...] Mi volt ez a szürke reggel? Az ember megalázásának mélypontja.” I. m., 136–137.

371 I. m., 155.

azonban nemcsak megverte őt az orosz katona, hanem a megbecstelenítés miatt abortuszt kellett elvégezni nála.³⁷² S igaz, hogy többen voltak a helyiségben, de ekkor, a „*borzalmak borzalmakor*” senki sem tehetett semmit.³⁷³

Mind Polcz Alaine, mind pedig Radnóti Miklósné esete a Révész által felismert, összetett megrázkódtatásokat igazolja, amelyekben alig számíthattak segítségre. A püspök körlevele tehát veszélyes, de lélekmentő utat hivatott bejárni, hiszen a tabuizálás ellenére nagyon sokan eljuthattak a lelkipásztorokhoz, akik lelkigondozóként fordultak a teljesen összetört nők és ezáltal családjaik felé.

c.3) „...szembe merünk-e nézni az ilyen kérdésekkel...”

A harmadik bekezdésben a püspök – többek között – a nyomasztó valósággal való szembesülésre figyelmeztet, sőt úgy is értelmezhetjük, hogy provokatívan kérdez. Körültekintést, bátorságot és felkészültséget vár el lelkészeitől, tudva, hogy ez egy „próbatétel”.

Révész Imre 1945. január 15-én írta meg „utasítását”, amelynek egyrészt a személyes tapasztalatok miatt, másrészt pedig azért kellett megszületnie – ahogy ő írja –, mert az „*egyik legderekből s őrhelyén leghivebben álló vidéki lelkipásztorunktól*” levelet kapott.³⁷⁴ Ez a levél jelenleg nincs meg, de a püspök szinte szó szerint idéz belőle, amikor Ferenczy Károly egyházkerületi lelkészi főjegyző tanácsát és véleményét kéri e témában 1945. január 6-án. A főjegyző 1945. január 12-én meg is írta válaszát, amit Révész az „utasítás” megírásakor kiegészítve felhasznált. Vélhetően Pap Béla³⁷⁵, illetve Ferenczy

372 RADNÓTI MIKLÓSNÉ Gyarmati Fanni: *Napló 1935–1946 II.*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2014, 663.

373 I. m., 384.

374 TTRE Püspöki Hivatal iratai, *TTREL*, I. 1. e) 90/a d. elnöki iratok 1945. Révész Imre levele Ferenczy Károlyhoz. Révész Imrétől konkrét hivatkozást nem találunk ennek a derék lelkipásztornak a kilétére, de az elnöki levelezés iktatókönyvében a 14/1945. eln. szám. alatt a Pap Béla név szerepel. Ez alatt az iktatószám alatt egy Révész-levél található, de név nélküli megszólítással. A Pap Béla neve alatt (Uo., I.8.d.) jegyzett levéltári anyagot átvizsgálva sincs meg az a bizonyos önálló levél, de benne van Révész Imre Ferenczy Károlynak és Ferenczy Károly Révész Imrének írt levele. Joggal feltételezhetjük tehát, hogy ez a lelkész Pap Béla. Sikerült kapcsolatba lépni Ruzicska Ferenczel, aki Karcagon a mai napig gondozza Pap Béla lelkipásztor hagyatékát, de ő erről a levélről nem is hallott. Pap Béla ezután bekövetkezett szerepvállalása miatt azonban nem tartja kizártnak, hogy egy későbbi, tudatos „beavatkozás” miatt tűnhetett el mind az elnöki levelezésből, mind pedig a Karcagi Református Egyházközség irattárából.

375 Pap Béla személye mellett szól még egy kisebb méretű papír is, amely a 14/1945. eln. szám. alatt található „Révész-levél” mellett van. Ebben a következő sorok olvashatók: „*Főtiszteletű Uram! a gyors és sok új szempontot felvető választ nagyon köszönöm. Igaz tisztelettel és szeretettel: Karcag 1945 jan 11. PB*”.

Károly segítettek a legtöbbet a probléma felderítésében és a megoldások felismerésében, de jogász és orvos véleménye is beillesztésre került. Tény, hogy a velük folytatott levelezés lendületet adott Révésznek arra nézve, hogy mielőbb megírja tanácsait a lelkészeknek ebben a kérdésben. Bölcskei Gusztáv nem véletlenül emelte ki ezzel kapcsolatban, hogy „a szempontok kialakítása valóban közösségi, a felelősség vállalása – és ez így etikus – egyéni”.³⁷⁶

De az is nyilvánvaló, hogy Révész már korábban komoly lépéseket tett a szovjet túlkapások jelzése és bizonyos személyek megmentése érdekében. Ezt igazolja az a levele, amelyet a Debrecenben állomásozó orosz katonák parancsnokának írt, amikor a diakonisszák védelmét kérte. „Tegnap Viktória nővér egy őt megbecsteleníteni akaró orosz katona elől menekülve a III. emeleti ablakból kiugrott és szörnyet halt. Erre az esetre tekintettel könyörögve megújítom azt a kérésemet, méltóztassék az egyházi személyek és intézmények erkölcsi védelméről hathatósan gondoskodni.”³⁷⁷

Ezután 1944. december 19-én az egyházkerületi tanácsülésen tette szóvá a szovjetek erőszakosságait, de azt is, hogy náluk „...sok tiszteletet, figyelmet, előzékenységet, de több-kevesebb pozitív védelmet és segítséget tapasztaltam”.³⁷⁸

Révész ezekben a helyzetekben nemcsak a szószékeken igyekezett helyt állni, hanem azon túl is meghirdette a krisztusi vigasztalást. Pásztori szavak hallatszottak tőle, amelyeket Eduard Thurneysennek, a kor egyik leghíresebb teológusának látásmódja szerint világosítunk meg és értelmezzünk. Révész és Thurneysen kortársak voltak, ezáltal nem zárhatjuk ki azt, hogy ha Karl Barth művei ismertek voltak előtte, akkor éppen Thurneysennek, Barth legjobb barátjának a tanításai is hatással voltak rá.

Az *Utasítást* olvasva érződik rajta az Isten szavát életerőként elkérő és az Isten fegyverzetét magára öltő lelkipásztor teljes odaadása, és látható az imádságos légköréből a nyilvánosság elé bátran kilépő, komoly kockázatot vállaló előljáró is. Mindezek ellenére ez a kockáztatás megszűnik kockázatnak lenni, amikor Révész Imre püspök magában eldönti, majd papírra veti, hogy a nehéz sorsot cipelni kényszerülő nőtestvéreket pásztori tanácsadással segíteni nemcsak elkerülhetetlen, hanem egyenesen létszükséglet.

376 BÖLCSKEI G.: Pásztori szó. Bizalmas utasítás a nemi erőszakáldozatainak ügyében 1945-ből, in: *Református Tiszántúl* 2 (1993/2), 4–5, 4.

377 Révész Imre levele a Debrecenben állomásozó orosz katonák parancsnokának, 1944. november 2. *TTREL*, I.1.c) 464. d. Igazgatási iratok 1944, 4268.

378 Az 1944. december 19-i egyházkerületi tanácsülés jegyzőkönyve, 83. sz. *TTREL* I. 1. a) 76. k.

c.4) „A bizalmas pásztori tanácsadás viszont éppen ebben a kérdésben és éppen most a legmellőzhetetlenebb.”

Szintén a harmadik bekezdésben olvasható ez a gondolat, amely azért jelentős, mert akkor senkihez sem mertek fordulni tanácsért az áldozatok. Révész Imre tehát tisztában volt azzal, hogy ez az a status quo, amit kizárólag a „pásztori tanácsadás” tehet egy kicsit is kibíráhatóvá, ahol a lelkipásztor támogató jelenléte és reményelti hitvallása kimozdíthatja a reménytelenségből a segítségre szorulókat. Ez óriási kihívás volt a lelkipásztorok számára.

Thurneysentől megtudhatjuk, hogy a modern lélekápolás ebben az időben nem létezett. Olyan társadalom képét festi meg, „amely egyáltalában mindenféle fajta lelkigondozásnak többé-kevésbé híjával van”.³⁷⁹ Ebből következően „a lelkigondozás vágya megújult erővel kiáltó szükségként hangzik fel”.³⁸⁰ Tudniillik a lelkigondozói beszélgetés lényege éppen abban van, hogy a segítő – ez esetben a lelkipásztor – a másik élethelyzetét igazán meg akarja érteni, ami annyit jelent, hogy „megvalósítjuk a felebarátunk helyébe való odalépést...”³⁸¹ Elfogadjuk őt az ő sajátos élethelyzetében, „de ugyanakkor teljesen magunkkal visszük annak a másik helynek a fényébe, amelyből magunk is származunk”.³⁸² A „magunk helyén” a segítségre szorulóval szemben megállva egy isteni előzményt semmiképpen sem szabad elfelejteni – a Krisztus keresztjét.³⁸³ Mert ha ez megtörténik, „mi már akkor az egész embert a maga egész életproblémáikával együtt olyannak fogjuk látni, aki egy nagy reménység fényében áll. [...] Ezért az emberért is meghalt és feltámadott Jézus Krisztus.”³⁸⁴

Tehát „... van-e ... az Igéből ... üzenetünk”?³⁸⁵ felvetés alapján a püspök egyértelművé teszi, hogy a szégyenkezés, a tabuizálás és a reménytelenség helyzetében mégis van valami a lelkipásztor kezében. Ez pedig az Ige. Különös találkozás ez tehát először is a lelkipásztorral, majd pedig az Igével, amely nyilvánvalóan Istenhez hivatott kapcsolni a reménytelenül bánkódót.

Thurneysen máshonnan kiindulva mutat rá erre az igazságra, amikor az ember lelkének aktivizálásáról beszél. Ő is érinti a reménytelenség helyzetét, mint az Istentől való elszakítottságot, ahonnan nincs képességünk vagy kap-

379 THURNEISEN, E.: *A lelkigondozás tana*, Budapest, Ref. Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1950, 60.

380 Uo.

381 I. m., 95.

382 Uo.

383 I. m., 116.

384 I. m., 117.

385 RÉVÉSZ I.: *Bizalmas utasítás*, 4. (3. bekezdés).

csolatunk Istenhez. „Itt már csak egy segíthet: Isten Igéje, amely az embert felmentheti...”³⁸⁶ Az erre az Igére épülő lelkigondozásban pedig csak arról lehet szó, „hogy az embernek Istenével a maga egészében való, Istentől magától kiinduló és újra meg újra ajándékozott találkozását idézzük elő”.³⁸⁷ Ezáltal az is nyilvánvaló Thurneysen számára, hogy az a tény, „hogy Isten szól hozzánk, az már magában véve is, bármi legyen is a tartalma, a kegyelem ténye, egy lehajlásnak a története, amelyben ő pártfogásába vesz bennünket”.³⁸⁸ Ugyanakkor ebből a találkozásból és az Isten igéjének érvényesüléséből többek között az is következik, hogy „ítélni és kegyelmesen átfogni...” a funkciója az Igének a lelkigondozói beszélgetésben.³⁸⁹ Ez azért fontos, mert Isten Igéje elvégzi a maga szuverén munkáját, mind az ítélet, mind pedig a kegyelem tekintetében.³⁹⁰ Az Isten Igéjének hatalma tehát mellőzhetetlen a lelkigondozói beszélgetésekben is.

Amikor Thurneysen visszaemlékezik ifjú korából a fiatalabb Blumhardttal való lelkigondozói beszélgetéseire, amelyek „különlegessége pedig abban volt, hogy Blumhardt a kérdezőket és kérdéseiket mindet rendkívül komolyan vette, a beszélgetést viszont aztán egészen keresetlen módon nagy magasságban és szélességben *sub specie aeternitatis*, vagyis – ez nála egyértelmű volt – *sub specie verbi divini* folytatta. Az emberi életet terítették ki...”³⁹¹ Az emberi élethelyzet megragadása csak Isten Igéjéből kiindulva és Isten igéjére nézve történhet.³⁹² Thurneysen azonban hangsúlyozza, hogy mind a lelkigondozó, mind pedig a lelkigondozott felett ott áll Isten Igéje, mindkettőt megszólítja és „mindkettőt foglyul akarja ejteni”.³⁹³

Révész szintén tisztán látta az Ige erejét, és ennek megfelelően nevezi a belőle hallható tanítást zengő üzenetnek.³⁹⁴ Isten Igéje nem is lehet más, mert ez teszi nyilvánvalóvá a lelkipásztori tanácsadás formáját és tartalmát. Szerinte ennek határozottnak és mindennél egyértelműbbnek kell lennie, mert az emberi lélek szorongatott helyzetben van, körülötte minden megrendült, tehát valaminek nagyon biztosan és zengően kell hangoznia. Az *Utasítás* felépí-

386 THURNEYSEN, E.: *A lelkigondozás tana*, 57–58.

387 I. m., 65.

388 I. m., 116.

389 I. m., 87.

390 I. m., 88.a

391 I. m., 88–89.

392 I. m., 90.

393 I. m., 84.

394 RÉVÉSZ I.: *Bizalmas utasítás*, 4. (3. bekezdés).

tése és figyelmeztetése közvetve azt üzeni, hogy minden vád és önvád belső, emésztő küzdelmét fel kell váltania – az Ige által – a bűnbocsánatnak.

Mintha Thurneysen azon gondolatát foglalta volna így össze, mely szerint ebben a sok mindent üzenő világban a lelkipásztorral való találkozásnak különleges és kizárólagos tartalma van. Nem is lehet más, hiszen „*a lelkigondozás az egyházban az Ige és sákramentum útján folyó igehirdetésnek a beszélgetés eszköze révén történő kiszélesítése és meghosszabbítása*”.³⁹⁵ Ez a tartalom pedig a bűnbocsánat, hiszen „*az evangéliumi egyház talaján általában elismerik minden lelkigondozás céljának és tartalmának a bűnök bocsánatát*”,³⁹⁶ aminek megélési helyeként az egyházat nevezi meg.³⁹⁷

Mindezek tudatosítják, hogy van az Ige mint isteni feltétel, ami mellett feltétlenül szükséges az emberi feltétel, azaz a lelkipásztornak a megjelenése, aki - mivel szintén törekeny ember -, minden lelkigondozást nehezen visel. A Révész által a lelkészekről kért szolgálat így lesz próbatétellé, de nem szabad elfelejteni azt a nagy kiváltságot és valóságos segítséget, amelyet Isten igéje jelenthet a számukra. Határozottan mutat rá arra, hogy ha ez az Ige a kézben van, akkor ott erők mozdulnak meg, tehát valami megmagyarázhatatlan történés várható. Így lehet kiváltság és felelősség ez a lelkipásztori, lelkigondozói küldetés, mégpedig a törekenység és a támadhatóság feszültségében.

Thurneysen mindezt úgy ábrázolja, hogy a lelkigondozó – ahogy az igehirdető is – Isten Igéjéhez van kötve. Mert az Ige „*az a hely, ahonnan – mint Schleiermacher mondja – kiindul egy örök mozgásra való ösztönzés. Ez a mozgás az emberben magában tör fel s Isten Szentírásban foglalt Igéjének kell kiváltania*”.³⁹⁸ Ennek az Igének tehát hatalma van, amit akkor tart meg igazán, amikor „*emberi formába öltözik*”, vagyis amikor többek között egy prédikátor vagy lelkigondozó szavaként hangzik el. Így lesz és lehet az igehirdető és a lelkigondozó beszéde szerszám, amely mindig kész arra, hogy az Isten rendelkezésére álljon.³⁹⁹

Révész Imre egyik igetanulmánya (Ef 6,10–24) bemutatja, hogyan kell a nyomás alatt álló lelkészeket lelkesíteni, illetve tanítani arra, hogy készen álljanak az ilyen és hasonló feladatokra.⁴⁰⁰ Az „*erősnek lenni ma parancs*” –

395 THURNEYSEN, E.: *A lelkigondozás tana*, 107.

396 Uo.

397 I. m., 110.

398 I. m., 75.

399 I. m., 75–76.

400 RÉVÉSZ I.: *Isten panopliája*, DRK Kézirattára, R 2633/217. Érdekes, hogy piros színű ceruzával a következő sorokat fűzte hozzá (véleményem szerint egy későbbi időpontban,

gondolatkört járja körbe, s tisztázza, hogy ez mindenkinek teljesíthetetlen. Mégis azt igazolja, hogy az Úrra támaszkodó keresztyén ember lehet erős, hiszen Isten az övéinek fegyvereket, „*panopliát*” ad.⁴⁰¹ Ami egy egész életre szóló és a leghatékonyabb segítség az ördög egyébként tökéletes módszerei ellen.⁴⁰²

A püspök itt egy szűk fél oldalban fejt ki a fegyverzet részleteit, majd mindenhol kiírja a görög szót és vázolja a jelentéseit, és kimondja, hogy csak a kitartóan imádkozni tudó keresztyén ember kapja meg Istentől ezt a fegyverzetet.⁴⁰³ Illetve azt is, hogy csak az ilyen ember élheti át, „*hogy Krisztusomnak láncok közt is szabadon és bátran szóló követő vagyok; olyan, aki egészen ki tudja nyitni a száját*”. Majd Kálvint idézi a továbbiakban: „*a félig kinyitott szájából csak kétséges és zavaros beszéd származhatik*”.⁴⁰⁴

Magyarázatában leírja, hogy Isten felfegyverzési tette azért van, „*hogy késszek legyünk láncok közt is a teljes parrésziára!*”⁴⁰⁵, tudniillik Isten panopliájának a „*parrészia*”⁴⁰⁶ a célja.⁴⁰⁷

A lelkésznek valóban hihetetlen küzdelmekben kell helytállnia, ezért tehát olyan szerszámmá kell lennie, amelyik egészen ki tudja nyitni a száját, még az ördögi erők támadásai között is. Révész látása az *Utasításban* összetettséget sugall, hiszen mind a fizikai, mind a lelki borzalmak valóságát bemutatta. Ez azt jelenti, hogy nála az ember test és lélek egységében kezelendő valóság.

Amikor Thurneysen az ember lelkéről ír, azt úgy teszi, mintha a lelki-gondozás tárgyáról írna.⁴⁰⁸ Gondolatai között megtaláljuk Révész látásának a megerősítését: „*Ha tehát az ember lelkéről beszélünk, akkor mindig az egész embert, az embert a maga egységében s a test és lélek kettősségének totalitásában kell értenünk*.”⁴⁰⁹

Révész kiemelt szavai egyértelművé teszik, hogy a szenvedők mellett kiállni, őket segíteni nem lehet önerőből, hanem ehhez Jézus Krisztus hatalmá-

mintegy iratrendezés közben): „Szoboszlón 1944 őszén, pár nappal az oroszok bevonulása előtt írtam, lelkési bibliaórára, de már nem mondhattam el. De lehet, hogy ez már későbbi átdolgozás és valahol felhasználtam. RI.”

401 Révész I.: *Isten panopliája*, 217.

402 I. m., a 217. oldal melletti, számozatlan oldalról.

403 I. m., 218.

404 Uo.

405 Uo.

406 *Parrhészia*: nyílt beszéd, a szólás bátorsága, rettenthetetlenség. in: VARGA Zsigmond J.: Újszövetségi görög–magyar szótár, Budapest, Kálvin Kiadó, 1996, 747.

407 Révész I.: *Isten panopliája*, 218.

408 THURNEYSSEN, E.: *A lelkigondozás tana*, 35.

409 I. m., 36.

ra és erejére van szükség. Az ember erejétől sokkal többre van szükség, ami csak és kizárólag imádsággal eszközölhető. Itt már a legmagasabb szintig kell elmenni, ahol bocsánat és erő egyaránt kapható, ahol minden lehetséges, és ahol bármi megtörténhet, ami az életet szolgálja, ezért írja feladatul: „*testvéri imádsággal ostromolni a Kegyelem székét!*”⁴¹⁰

Thurneysen szavai mindezt megerősítik, amikor Jézus Krisztus emberré létéről nyilatkozik, akiben minden testi és emberi Istennek átadható. „*Ezért nincs egyetlen kérdés, egyetlen gond, bűn, fájdalom és egyetlen halál sem, amely fölött e név által ne lehetne, ne volna szabad és ne kellene hirdetni a kegyelem szavát. [...] Lelkigondozást folytatni éppen azt jelenti, hogy Krisztus hatalmi körét komolyan vesszük az emberi élet problematikája távoli és sötét köreiben, mert éppen ezekbe vezet bele bennünket a lelkigondozói beszélgetés.*”⁴¹¹

c.5) Az abortusz kérdése

Révész Imre tisztában volt azokkal a következményekkel, amelyek a nemi erőszak után érték az áldozatokat. A testi betegségek, a lelki sebek vagy a nem kívánt teherbe esések, illetve azok megszakításának kérdései a titkolózások ellenére jelen voltak a közösségek beszédtemái között. Különösen az abortusszal kapcsolatban anyák és lányok, idősek és fiatalok, illetve apák és férjek vártak iránymutatást a lelkipásztoroktól. Révész kikérte a szakemberek és lelkészek abortusszal kapcsolatos véleményét, majd mérlegelés után határozott és félreérthetetlen módon fogalmazta meg gondolatait. „*Nem lehet és nem szabad bűnnek tekinteni egy teljesen akarátán kívül anyává lett szerencsétlen teremtnének olyan méhmagzattól való megszabadítását, amely a legtöbb esetben részeg, nagyon sok esetben nemibajos apától, minden néven nevezendő lélektani vagy erkölcsi örömrészlet teljes hiányában fogantatott s amelynek világrajövele a legnagyobb valószínűség szerint a fogyatékos emberek (hülyék, vakok stb.) szomorú tömegeit szaporítaná.*”⁴¹²

Összességében megállapítható, hogy bármilyen módon állást foglalni e témában nagy kihívás volt akkor, és az maradt napjainkban is.⁴¹³ Ezen di-

410 RÉVÉSZ I.: *Bizalmas utasítás*, 1. pont.

411 THURNEISEN, E.: *A lelkigondozás tana*, 85.

412 RÉVÉSZ I.: *Bizalmas utasítás*, 3. pont.

413 Egy kortársunk, Grebelyné Kiss Evelin (biofizikus, ELTE) szerint az abortusz napjaink egyik legvitatottabb bioetikai kérdése. Tanulmányában megkérdezi, hogy „*vajon beszélhetünk-e az abortuszról az erkölcsi dilemma említése nélkül?*” GREBELYNÉ KISS EVELIN: Az abortusz törvényi szabályozása és megítélése napjainkban, in: *Polgári Szemle* 14 (2018/1–3), 410–417, 410. Pető Andrea szerint az így gyakorlatban lévő művi vetélés szabályozását éppen az orosz katonák által elkövetett tömeges nemierőszak-esetek változtatták meg. PETŐ: *Elmondani az elmondhatatlant*, 106.

lemmák részletes tárgyalásától el kell tekintenünk, de az határozottan kijelenthető, hogy ahogy a világ- és egyéb regionális háborúk idején, úgy a 21. században is visszatérő, roppant érzékeny és sokszor visszafordíthatatlan testi és lelki folyamatokat elindító jelenségről van szó, amely a segíteni akaró szakemberektől óvatosságot és odafigyelést igényel.

Az óvatosság egyéb esetekben is indokolt, hiszen Révész szintén tudja azt, hogy bármelyik lelkipásztor bűnrészessé válhat, ha az *Utasítását* a szándékos paráznaságban fogant magzat elvételére alkalmazták igazolásként. Itt egészen más a helyzet.

Véleményem szerint Révész azért írt ennyire körültekintően, hogy a még nagyobb tragédiákat elkerüljék, s ezt a körültekintést várta el a lelkipásztortól is. Ebben az utolsó pontban került kimondásra a „költött” esetekkel kapcsolatban megfogalmazott gondolatok végén az, hogy az egyház nehogy pálcát törjön akár csak egy szerencsétlen felett is. Azt képviselte, hogy a református egyháznak és lelkészeinek könyörületeseknek és nagyvonalúaknak kell lennie, és a teljes szeretet és vigasztalás eszközeiként mély empátiával kell az áldozatokhoz lehajolnia.

Ez az empátia hallatszik ki egyik, két évvel későbbi prédikációjából is, amikor vigasztalja a hallgatóit. Tágabb értelmet nyer a püspök vagy inkább a teológus gondolkodása. Az emberileg megmagyarázhatatlan szerencsétlenségek között távlatossá tette – az első pontban említett – Isten akaratának kérdését, és nyomatékossította az isteni ítélet valóságát és súlyát.⁴¹⁴ Hiszen véleménye szerint „végzetszerű dolog volt a háború, mindaz, ami vele járt s utána jött. [...] Isten csakugyan mindent eleve rendel. Krisztus halálát is úgy rendelte. De ez az ő gyilkosait nem menti fel az ítélet alól. Az emberiség és a nemzet, a közösségek, családok, egyének legszörnyűbb sorsában is Isten akarata és rendelése teljesedik be valami titokzatos módon... De Isten rendelte azt is, hogy minden bűn elvegye földi vagy örök vagy mindkétféle büntetését. És a legszörnyűbb emberi sorsban épp azáltal teljesedik be Isten akarata, hogy akik az Ő engedelmes gyermekei, azoknak hűsége még jobban megpróbáltatik, mint az arany a tűzben, megtisztul és megdicsőül – akik pedig az Ő és Krisztusa ellenségei, azok szíve még jobban megkeményedik, mint a sár a tűzben...”⁴¹⁵

414 RÉVÉSZ I.: *Az Egyház, mely Krisztust megölte*, Gyula, 1947. április 29., in: uő: 1944 késő ősztől 1949 április 14-ig Debrecenben és egyebütt elhangzott igehirdetéseim, bibliatannulmányaim, beszédeim, előadásaim vázlatai vagy kidolgozott szövegei (természetesen csak azokéi, amelyeket egy vagy más szempontból egy darabig megőrzésre érdemesnek tartottam), *DRK Kézirattár*, R 2633, 493–494, 493. Ebben a vázlatában az ApCsel 2,22–24 alapján bontja ki gondolatait.

415 I. m., [494].

Itt is, ahogy lelkipásztori szolgálata során sokszor, az Ige érvényesítésével tud és akar megszólalni, s ez egy hitében erős és látásában biztos, a Szentírásból élő ember jellemét mutatja. Ez az állandóság nem emberi nagyságának következménye, hanem Isten Igéje hatalmát igazolja.

A tűzbe kerülő arany és sár képével fejezte ki azt a hitpróbát, mely a magyar népet érte. Mindkettő tűzbe került. De mennyivel másabb ennek a két-fajta égésnek a kimenetele. Az embernek ugyanis sokszor nincs módjában kikerülni az Isten által elrendelteket, azaz az Ő akaratát, bármekkora terhet is jelentsen neki, azonban, ha ezt próbatételnek tekinti és teljes – arany – hittel éli át, „megtisztul és megdicsőül”.

V.4. Révész Szentírás-értelmezése és megélése – összegzés

A *Bizalmas utasítás* felépítése azt üzeni, hogy ezt a tragédiát komolyan kell venni, és azt is, hogy ebből kizárólag csak a kegyelem Jézus Krisztusban kapott erejében és a lelkipásztorok együttérző és pásztori küldetésének vállalásával van kiút. A 20. század poklának valósága nem dolgozható fel másképpen, ha nem válik életerővé Isten Igéjének olvasása, Szentlelkének titokzatos, de annál érezhetőbb vigasztaló munkája és az egyháznak, illetve lelkészeinek mellőzhetetlen, gyógyító jelenléte. Révész Imre püspök erre mutatott rá, ezért vállalt kockázatot, és életének tizenegy nehéz esztendejében ezért vette, cipelte a rá mért felelősséget. Komolyan vette az őt komolyan vevő Krisztust, és így tudta komolyan venni a rábízottakat.

Összességében tehát az igehirdetési megszületésének (*Az Ige fénye* című kötetben megjelentek és a Róma 9–11. magyarázatai), a közegyházi események lecsapódásainak (*Baltazár-féle hitvallás*), a felmerülő igények meghallgatásának (*Katé*) és egy nemzeti szintű tragédia kezelésének (*Bizalmas utasítás*) révési kivitelezését ismerhettük meg. 1920 és 1945 között olyan negyed évszázadot élt meg, amilyen kevés van a történelemben. Konkrét, rendkívüli és nehéz szituációk sokasága lépett elé, amelyeket nem került ki, és nem maradt csendben. Számára elsősorban az éppen előtte álló ember és annak helyzete volt a fontos, ezért tekinthető egyetlen prédikációskötete mintapéldánynak. Nem volt mellékesebb az Isten népe sem, ezért mindig fájlalta, ha az nem tudott egyház, keresztyén és református lenni. Tudott bánkódni Baltazár olykor át nem gondolt szavai felett vagy túlzott személyi orientációja miatt, és mélyen érintette a debreceni presbiterek közönyösebb életfelfogása is. Ami pedig a tiszántúli nőkkel történt, abba szinte belehalt.

Révész azonban nem adta meg magát ezeknek az olykor sokkoló hatásoknak, fájdalmaiknak, hanem inkább megszólalt. Mert megélte, hogy ahol az emberi szavak elfogynak, ott Isten szavai elő tudnak jönni.

Ha ezeknek üzenet- és gondolatvilágát megvizsgáljuk, a Biblia Igéire mint tartóelemekre találunk. Ennek felismerése magától értetődően arra mutat, hogy az Írás ismerete és érvényesítése nélkül meg sem születhettek volna.

Így azonban annak igazolását látjuk, hogy a gyülekezet építése, az egyháztagok lelki erősítése, az egyházi előjárók gondolatainak korrigálása, a presbiterek öntudatosságra vezetése és nem utolsósorban a reményvesztett és vigasztalhatatlan tömegek vigasztalása nem történhet meg pusztán emberi eszközökkel, tudományos és egyéb intellektuális módszerek felhasználásával, hanem itt az élet könyvére van szükség. Ez azt jelenti, hogy nekünk nem csak a *Kátéra* lehetne úgy gondolnunk, hogy talán érdemes lenne 80 év után újra kiadni, hanem úgy általában, valamennyi lelkipásztori megszólalást úgy kell újraértelmeznünk és magunknak lefordítanunk, hogy az most is célba érkezzon, gondolkodásra késztesen, és esetleg cselekvésre indítson. Az utókor számára viszont csak azok az üzenetek lehetnek életre vezetőek és célba érők, amelyeken átsugárzik az „ott és akkor” megismételhetetlen méltósága, és kirajzolódik egy fáradhatatlan és bátor lelkipásztor képe, aki tisztában volt – sosem titkolt – emberi korlátaival, s ezért a korlátlan hatalommal bíró Istenre tekintett.

Ezért lehetett Révész Imre lelkésként és később püspökként is mindig abban az adott helyzetben felelőssége teljes vállalásával olyan pásztorra a rábízottaknak, hogy megszólalásai hatására a legtöbben fel tudták emelni a fejüket. A mindenkori lelkész felelősségteljes és odaadó útja ez, amely úgy tud szembenézni a szenvedőkkel, a szükséglet látókkal vagy akár az ellenségeivel és saját fájdalmaival is, hogy azokban a legtisztábban a Szentírásan keresztül magát kijelentő Úr Jézust látja.

1949 őszéig, a lemondása előtti legutolsó pillanatig minden szolgálatában lelkiismeretesen és legjobb tudása szerint szólalt meg. Azonban a nyugdíjba menetele után a személyesen átéltek és a közegyházi események szinte blokkoló erővel hatottak rá. Többek között az, hogy az egyháztörténeti olvasókönyve kiadatlan maradt, az ószövetségi bibliafordító munkacsoportban végzett munkáját már nem igényelték, ha cikket kértek tőle, „ostobán cenzúrázták” és a vezetők éreztették vele a személye miatti nemtetszésüket, illetve az intézményes egyház létének elégtelensége is megviselte. Majd egyéb okok miatt odáig jutott, hogy az egyházfenntartói járulék befizetésén kívül a református egyházzal minden kapcsolatot megszüntetett. Szabó Gábor másolt le egy részt a *Naplójából*, amely, ha nem is ad teljes körű magyarázatot, de

valamelyest érzékelteti a nyugdíjas egyetemi tanár vívódásait, amelyet a bevezetésben már említettünk: „A bibliából már csak annyit vállalok, hitem és életem zsinórmértékének, amennyi ezzel a három-egy alapkijelentéssel belsőleg összefügg és ezt sugározza – egyébként a bibliát, mint ilyet, nem tekinthetem többé Isten ígéjének, hanem a magam »Szentháromságihite« alapján: János ev. 4:24, János I. levele 1:5 és 4:16.”⁴¹⁶

Mindezzel kapcsolatban egy Karácsony Sándor emlékére írt megemlékezése mintha nem csak „Sándor bácsiról” szólna, aki a Bibliát „nem felekezeti dogmáknak utólagosan fabrikált s az ódonságtól megszívárványosodott homályos szemüvegén keresztül, nem is az okoskodó és kritizáló filológiai magyarázatok reménytelen útvesztőiben bolyongva” olvasta és értette, „hanem abszolút Krisztus-központúsággal, a hit intuitív erejével ragadva meg a lényegét: a kereszten végbement tökéletes Áldozatban megdicsőült tökéletes Szeretetet...”⁴¹⁷

416 A révési „Szentháromsághit” három ígéje alapján „Az Isten lélek...”, „Isten világosság”, „Az Isten szeretet”. SZABÓ G.: *Epilógus*, 5–6, publikálatlan kézirat: Szabó-hagyaték, a Dani-család tulajdonában.

417 RÉVÉSZ I.: *Sándor bácsiról. Emléktöredékek egy baráti kör számára*, 1961. szeptember, 9–10, publikálatlan kézirat: a Révész család hagyatékából.

VI. RÉVÉSZ IMRE KRISZTOLÓGIÁJA

VI. 1. Az adogmatikus Krisztus-központúság – teológiai és tudományos alapvetés

Lehet-e másképpen kezdeni a révészi gondolkodás krisztológiai aspektusainak vizsgálatát, mint azzal az eszméltető kijelentéssel, amellyel Karl Barth az Apostoli Hitvallás magyarázatának 10. §-ban biztat: „*Mondd meg nekem, hogy állsz a christologiáddal és megmondom, ki vagy.*”⁴¹⁸ Egy Bonnban tartott előadássorozatban, a második hitcikkely magyarázatának megkezdésekor fogalmazta meg ezt a találó megállapítást a svájci professzor. Olyan fényforrásnak tartja a Jézus Krisztusról szóló tanítást, aminek fénye az elsőt és a harmadikat is beragyogja. Hosszan és mélyen lehet taglalni ennek a központi igazságnak a jelentését, de számunkra az az elsődleges felismerés, hogy Jézus egy olyan középpont, ahonnan a legtisztábban látható Isten és ember viszonya.

Barth gondolatmenetét leegyszerűsítve az első cikkely a „honnan”, a harmadik cikkely a „hová” s a kettő között a második cikkely pedig az „úton”⁴¹⁹ Ez véleményem szerint azt jelenti, hogy a földi keretek között a krisztológia lesz az, ami az Atya Istennek a Fiú Isten által az emberért végrehajtott nagy tettét sokoldalúan igazolja.

Ha Révész Imre gondolkodását így vizsgáljuk meg az „úton”, azaz a Szentírás krisztológiai viszonylatai között, akkor érdemes egy elgondolkodtató állítással szembesülnünk. Egy személyes hangú vallomásában⁴²⁰ található két karakteres, paradox megjegyzése. Ebben a kéziratban – amelynek záró dátuma 1965 – feljegyzésre kerültek azok a tapasztalatai és kellemetlen élményei, amelyek a református egyháztól való fokozatos eltávolodásához vezettek, és mindezen keserűségei mellett a kutatásai következményeként az egyház, a vallás és a keresztyénség átértékelése is megtörtént, mert ahogy írja „*ha egyáltalában nem is ateisztikus, de mindenesetre teljesen a-dogmatikus, és a jelenleg fennálló egyházak és vallások bármelyikében csak történelmi,*

418 BARTH K.: *Kis dogmatika* (Kleine Dogmatik, 1935), ford.: Pilder Mária, Budapest, Országos Ref. Missziói Munkaközösség, [1947], 55.

419 I. m., 59.

420 RÉVÉSZ I.: *Vox Clamantis*. A jegyzet egy korabeli, 81 oldalas spirálfüzetben található. Címlapjára a következő van írva: „*Csak tudományos tanulmányozásra használható. Ez az iratköteg halálom után gondosan megőrizendő, a körülmények szerint vagy a család birtokában, vagy a tiszáninnyi egyházkerület sárospataki tudományos gyűjteményében.*”

szociális és kulturális, de semmiesetre sem hitbelileg, világnézetileg abszolút értékeket” hajlandó elismerni. S rögtön úgy folytatja, hogy „gondolkozásom és életem most is Krisztus-központú és erős hittel hiszem, hogy az is fog maradni öreg szívem utolsó dobbanásáig”.⁴²¹ Nevezzük ezt az idézetet röviden a „révész-i két mondatnak”.

Véleményem szerint legalább két szempontból felbecsülhetetlen jelentőségűek ezek a sorok. Egyrészt azért, mert akár már egyházkormányzóként, de – ahogy ő nevezte magát – állami nyugdíjasként is, kívülről sokirányú és változó hevületű támadásokat szenvedett el, amelyek ellenére félreérthetetlenül mutatkozik meg az az alap, amelyre építette az életét. Másrészt igazolják az idősödő volt lelkipásztor folyamatos belső tépelődéseit és meg-megújuló, lélekörló küzdelmeit. Nem véletlenül írta rá a jegyzet elejére: „Magános tépelődések a magyarországi református egyház holnapjáról.”⁴²²

Az ekkor már nyugdíjban lévő Révész szavaiból érezhető, hogy – ha kis túlzással is, de – önmagát a sokat bírált református egyház nélkül nehezen tudta értelmezni. Hiszen annak léte, helye, küldetése, valamint az ezekben észlelhető tévedések és torzulások végig a szeme előtt voltak.

Révész Imre konkrétan nem írta meg saját krisztológiai látásmódját, mégsem lenne igazságos azt mondani, hogy nincs neki ilyen. Az is igaz, hogy akik már írtak krisztológiát (dogmatikát) – például Tavasz Sándor (1932), Sebestyén Jenő (1940), Török István (1971) –, azok bár sajátos stílusjegyeiket megőrizték, de egymáshoz képest hasonló felépítést követtek. Ezekkel

421 RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*, 76. Ebbe a spirálfüzetbe 1951-ben kezdett bele, melyben a református egyház holnapjáról és az egyházszervezeti változtatások szükségszerűségeiről írt. Ezt néhány régi történettel, anekdotával, illetve bizonyos mellékletekkel egészítette ki. Ez egy szakaszosan megírt anyag, amely a református egyház múltjából és jelenéből kiindulva próbál a jövőre utalva praktikus elméleti és gyakorlati tanácsokat megörökíteni. A legjellemzőbb témák például az államhoz való viszony, lelkészképzés, egyházalkotmány, önfenntartás, presbitérium, egyházmegye, egyházkerület, zsinat, törpegyülekezetek, stóla, valamint az esperesi túlkapasok. A bevezető oldalon szereplő Dienes Andrástól vett idézettel és a hozzáfűzött rövid magyarázattal szembesülve már sejthető, hogy milyen irányt vesz majd Révész Imre „életalkonyának” összefoglalása, amely érdekesen esik egybe a református egyház holnapjának víziójával. „*Munkám hiábavalóság volt, életem kudarc, az utókorban hiszek, de a siketek apostola címére nem vágyom*” – írta Dienes, amihez az öreg püspöknek az a személyes megjegyzése támadt, hogy „egész életalkonyomra ez csaknem szószerint ráillik”. Egy magányos ember írása ez, akinek – saját bevallása szerint – mindezért fejére lehet olvasni a Máté 6,34-et, aki ugyan vakmerőségnek érzi, hogy gondolatai párhuzamban állnak az ó- és újszövetségi pusztába kiáltott szavakkal, de „nem állhat ellene ugyanazon Lélek szorongatásának, amelyről meg van írva, hogy nemcsak az Ézsaiásoknak és a Keresztelő Jánosnak adatik... (Ap. Csel. 2:17, v.ö. Jól 2:28–32).” I. m., címlap, 1.

422 Uo.

szemben a fent idézett két kijelentés – az adogmatikus, de krisztusközpontú látás – miatt a révészi krisztológia mindegyiktől különbözik. De így is hűségesen képviseli a reformátori teológiai gondolkodás jellegzetességeit. Tagadhatatlan, hogy máig ható, óriási feszültség van ebben a „révészi két mondatban”. A *Vox clamantis in deserto* című kézirat még több olyan felvételt is tartalmaz, ami többek között rávilágít arra, hogy miért is van nehéz helyzetben, miért „kínlódik” a Magyarországi Református Egyház, s hogy ki is volt és miért is „tépelődt” annyit Révész Imre.

A Révész Imre krisztológiájának bemutatása melletti egyik legerősebb érvünk, hogy rendszerben és a gyülekezeti tagok felé gyakorlatiasan gondolkodó teológusról van szó. Ráadásul ez egy többszörösen összetett érv, hiszen életművének részleges feldolgozása során nyilvánvaló lett, hogy elsősorban igehirdetéseinek, másodsorban egyháztörténeti tematikájú írásainak és előadásainak köszönhetően mégis felismerhetőek gondolkodásának ez irányú jellegzetességei. A révészi teológiai stílusjegyek kivehetők – többek között – egy, a dogmatika hatalmas területén magabiztosan és tisztán látó elme szellemi alkotásaiban és megállapítható, hogy műfajtól függetlenül állítja a többnyire heterogén összetételű olvasói vagy hallgatói elé a legfontosabb krisztológiai alapigazságokat.

Az eddig áttekintett forrásanyagok alapján kijelenthető, hogy az ő különösen jellemző és meghatározó motívuma, amelyet tekinthetünk életműve „aranyfonálának,” a *Krisztus királyi uralmáról* szóló tanítás. Az a Révész Imre, akiben sokan elsősorban az egyháztörténészt és a püspököt, valamint az igehirdetőt látták és látják, csak Krisztus királyi uralmán keresztül látott, gondolkodott és írt. Minden egyéb tanítás, ami nála megjelenik, kizárólagosan ez alá a vezérgondolat alá rendelhető, ebből mint fő gerincből indul ki, úgymint az itt is bemutatásra kerülő és a Krisztus királyi uralmával párhuzamosan tárgyalt témák is, melyek közül csak néhányat emelek ki: Krisztus áldozata, Isten országa, Krisztus hármassága, valamint a bizonyágtétel, megtérés, evangelizáció, továbbá a hitvallások, az egyházalkotmány, az egyház és az állam kapcsolata, de megjelenik az önfeláldozó szeretet, a szeretetszolgálat és a magyar nemzet, a nemzetiszocializmus, valamint az ökumenizmus is.

Első olvasásra tökéletesen illene e mellé a gondolkör mellé a predestináció kérdése is, azt azonban az V.2.2. fejezetben tárgyaltuk.

Az említett érvek miatt tehát arra teszünk kísérletet, hogy szellemi hagyatékának legjellegzetesebb témaköreit – a krisztológiai szempontokat figyelembe véve – kiemeljük, és részleteiben elemezzük. A Révész Imre munkáit olvasók viszonylag hamar észrevehetik, hogy íásaiban jóllehet mindig van egy fő irány, de egyedi teológiai, intellektuális és logikai felépítettségük miatt

nem csak egyetlen csoportba sorolhatók. Ez azt jelenti, hogy a szó legszorosabb és legszebb értelmében teológiát művel egyháztörténeti, homiletikai, dogmatikai, ezen belül pedig krisztológiai, ekkleziológiai megközelítésben, tekintettel az írásszerűségre. Ez a gyakorlatban annyit jelent – még ha kissé túlzottnak is tűnik –, hogy legtöbb írása bármelyik fejezetünkben felhasználható lenne.

Mint az egyházatyák és a reformátorok kiváló ismerője és mint a dogma- és az egyháztörténet nagy tudású professzora egyszerre látta az egyházban zajló eseményeket, aktualitásokat és a mögöttük meghúzódó indítékokat. Továbbá a rejtett vagy nyilvánvaló szellemi, teológiai és nemegyszer emberi erővonalakat is, amelyeket logikus okfejtéssel ötvözve, széleskörűen felhasznált és alkalmazott krisztológiai látásainak ábrázolásában. Általánosságban az is kiemelendő, hogy mindig igyekezett az elmondottakból felmutatni azt az irányt, amely felé hallgatóinak indulniuk kell, azaz írásai sohasem csak pusztá öncélt szolgáltak, hanem cselekvésre biztattak. Nem véletlenül írta róla Soós Béla, hogy „*a keresztyénség az ő felfogása szerint nem elmélet, nem kegyes szólamok üres halmozása, hanem a Krisztusban megjelent életnek alázatos bűnbánattal, de hívő örömmel befogadása*”.⁴²³

Az már előre leszögezhető, hogy a „*révészi két mondat*” fényében ez nem egy szabványos, klasszikus gondolkodás, ezért nem is illik bele minden korábban ismert keretbe. De azt kívánjuk bemutatni, hogy mindkettő megállja a helyét és nem zárja ki egymást (tudniillik az adogmatikus, de krisztusközpontú látás). Ez az az igazi teológia – ahogy a skolasztikus Canterburyi Anselmus mondja,⁴²⁴ amikor a hit keresi az értelmet, gondolkodik, különbséget tesz; ez a paradoxon, csakúgy, mint „adogmatikusan” szólni a dogmatikáról, ez Révész Imre sajátja.

Mindezek szem előtt tartásával nem túlzás kijelenteni, hogy Révész Imre „útmutató” életet élt. Számára Jézus Krisztus a hitre jutásától kezdve élete utolsó pillanatáig a legstabilabb ponttá lett. Mennyi minden változott a nagyvilágban az ő 78 éve alatt! Nem a teljesség igényével, de mennyi minden változott az Osztrák–Magyar Monarchiában születve, Kolozsváron és Debrecenben tanítva, megélve a gazdasági világválságot, a világháborúkat vagy az ’56-os forradalmat! S mennyi minden változott benne is! Sok minden. Változott az otthon, megsérült a haza, s eközben céltudatosan élte az

423 Soós B.: „*Tegnap és ma és örökké...*”, 113.

424 Anselmus jelszavának is tekinthető a „*Fides quaerens intellectum*”, azaz „*a hit belátást és megértést keres*”. Forrás: <https://mek.oszk.hu/adatbazis/lexikon/phplex/lexikon/d/katlex/s438.html> (letöltve: 2024. január 18.).

ideák korát, mélyült el boldogságának szigetén, a történettudomány és a teológia rejtelseiben, majd erős önkontroll alatt szembesült a körülötte zajló eseményekkel, hogy megfáradva és kiábrándulva zárja be maga mögött az intézményes egyház ajtaját. Változott kora, és ő is nagyon megváltozott. Azt viszont határozottan tudjuk és valljuk az eltakart arcú apostollal együtt, hogy számára Jézus Krisztus tegnap és ma és örökké ugyanaz maradt.

VI.2. A Krisztus királyságáról szóló tanítása

Révész szellemi hagyatékának áttekintésekor teológiai gondolkodásának egyik sajátosságaként említhetjük meg a Krisztus királyságáról vagy uralmáról szóló tanítását. Ebben a témában minden másnál gyakrabban írt, olykor kiindulópontként, máskor végállomásként használva és mutatva be.

Milyen hatások érthették, illetve honnan származhatott az a teológiai háttér, amelyre felfigyelve tette ezt egész gondolkodásának központi irányává?

Mindenekelőtt illendő megemlíteni azt, hogy Révész Imre közvetlen felmenői tudós református lelkészek voltak.⁴²⁵ Jóllehet nagyapját személyesen már nem ismerhette, de munkásságával teljesen tisztában volt. Ő írta meg személyes, és családi levelezések, kéziratok, és folyóiratcikkek alapján - még ha saját vallomása szerint kissé hiányosan is – az életútját. Édesapjával pedig folyamatosan kapcsolatban lévén megbeszéléseket és levelezéseket folytattak az éppen aktuális egyháztörténeti kérdésekben.

A családjából érkező behatások mellett a legnagyobb erejű intellektuális és lelki muníciókat az 1910/1911-es franciaországi ösztöndíja során professzorától, a nemzetközi tekintélyű Kálvin-kutató Émile Doumergue-től kapta. Rendkívül sokat tanult tőle. Az 1911. február 25-én Montaubanból az apjához írt leveléből egyértelműen kiderül, hogy már alig várta, hogy Doumergue négykötetesét a kezébe vegye, és Kálvin teológiájáról és egyházáról mélyen elmélkedjen.⁴²⁶ A levelezések érintőlegesen arról is szólnak, hogy a nagyapja

425 Édesapja Révész Kálmán (1860–1931) tiszáninneni püspök, nagyapja Révész Imre (1826–1881) református lelképásztor. Mindkettő számos közegyházi tisztség birtokosa, valamint rengeteg tanulmány és folyóiratcikk szerzője. Jellemzően egyháztörténeti, és egyházjogi témakörökben alkottak maradandót. Tevékenységük részletes kimutatását ld: ZOVÁNYI J.: *Lexikon*, 506–507, 509; RÉVÉSZ I.: *Révész Imre élete (1826–1881)*, Debrecen Sz. Kir. Város és a Tiszántúli Református Egyházkerület Könyvnyomda-Vállalata, 1926.

426 RÉVÉSZ I.: *Montaubani tanévem alatt 1910/11 hazaírt leveleim*, 21. levél, publikálatlan kézirat: DRK Nagykönyvtár Kézirattára, R 7485–87.

kutatásai is ismertek valamennyire a francia egyháztörténész előtt, és „folyton emlegeti” az „öreg Révész urat”, ugyanis szeretné megismerni munkásságát. A „kis” Révész pedig csak sajnálkozik, hogy „*a minden forrással bőven ellátott egyháztörténész helyett csak egy ilyen kezdő alak van a keze alatt...*”⁴²⁷

Érdemes tehát megvizsgálni Kálvinnak, a francia reformátornak a gondolkodását, amelyet többek között *Institutiója* és kommentárjainak „ajánlái” mutatnak be.

VI.2.1. Krisztus királysága – Kálvin Institutiójában

Kálvin János, amikor Jézus Krisztusnak az Atyával való egységéről tanít, leszögezi egyrészt, hogy „*az Atya és a Fiú lényege teljes és közös*”,⁴²⁸ másrészt azt is, hogy ő testben megjelent, Isten Fiának nevezik, mert ő az örök Ige és a Közbenjáró is. A küldetése pedig az, hogy összekapcsoljon minket Istennel.⁴²⁹ Jézusra tekintve az embernek azt is tudnia kell, hogy Ő megkapott minden hatalmat a mennyben és a földön, így „*a királyi és bírói méltóság kiterjed a Közbenjáró személyére is*”.⁴³⁰

A királyi tisztség – a prófétai és a papi mellett – az üdvösség szilárd alapjának része. Ez a tényállás már az Ószövetségben hangsúlyt kapott. „*Az ő magva örökre megmarad, királyi széke olyan előtttem, mint a nap. Megáll örökre, mint a hold, és bizonyos, mint felhőben lévő bizonyosság.*” (Zsolt 89,36)⁴³¹ Nem kétséges – mondja Kálvin –, hogy Isten, ígérete szerint a Fia által lesz az egyház kormányzója.

A Zsolt 110,1⁴³² azért tartozik a locus classicus-ok közé, mert Kálvin itt azt emeli ki, hogy az egyházat nagyon erős ellenség ostromolja, de nem lesz erejük az isteni döntést megváltoztatni, ami szerint Fiát örök Királlyá tette. Az egyháznak a fundamentuma „*Krisztus örök királyi széke*”.⁴³³

Azt is határozottan állítja, hogy Krisztus országa nem ebből a világból való, hanem lelki ország. Ebből következik, hogy egész életünket keresztet hordozva és viaskodva kell leélnünk. Tehát nem egy gazdag, vidám és nyu-

427 RÉVÉSZ I.: *Montaubani tanévem alatt*, 12. levél.

428 KÁLVIN J.: *A keresztyén vallás rendszere* (Ered. Institutio, 1536), ford.: Buzogány Dezső, I., Budapest, Kálvin Kiadó, 2014, 113 (1.13.23.).

429 I. m., I, 114 (1.13.24.).

430 Uo.

431 I. m., I, 375 (2.15.3.).

432 „Ülj az én jobbomon, amíg ellenségeidet zsámolyul vetem lábaid elé.” A bibliai igehelyeket az *Institutióban* használt formában idézzük. I. m., *Institutio* I, 376 (2.15.3.).

433 Uo.

galmas élet vár Krisztus követőire. Krisztus királyságából egyébként boldogság fakad, ami a mennyei élet sajátja. Ugyanakkor Krisztus gondoskodik, mi több bőven ellátja az övéit mindazzal az erővel, amellyel olyanok lesznek, mint egy bevehetetlen erőd.⁴³⁴

Ennek a lelki országnak a páli definíció szerint az igazság, a béke és a Szentlélek általi öröm a jellemzője (Róm 14,17).⁴³⁵ Ebben benne van, hogy mivel lelki ország, nincs alávetve az elmúlásnak, ezért türelemmel hordozhatjuk mindennapi terheinket, tudva, hogy a Király, Jézus Krisztus nem hagy magunkra minket, sőt diadalra viszi életünket. Az Ő hatalma számunkra fegyver és vért, tisztesség és dicsőség, hogy ezekkel együtt, „*rettegés nélkül harcoljunk az ördög, a bűn és a halál ellen*”.⁴³⁶ Jézus Krisztusnak tehát ezért fontos az Atyával való egysége, mert így kapott teljhatalmat, hogy ezzel kormányozza, éltesse és őrizze az Ő népét.

VI.2.2. Krisztus királysága – Kálvin kommentárjainak „ajánlásai” szerint

Kálvin az *Institutio* szerkesztése és bővítése mellett folyamatosan tanulmányozta a Szentírást, és elmélyedt annak eredeti szövegében, hogy minél többet megértsen Isten akaratából. Kommentárjai pedig másoknak kínálnak jelentős segítséget ennek a legmagasztosabb célnak az elérése érdekében. Ezeket a magyarázatait mindig egy korabeli, kisebb vagy nagyobb ország uralkodójának, esetleg egy reformátori értékeket képviselő gondolkodónak, szellemi vezérnek ajánlotta. Az ajánlólevelek Kálvinnál nemcsak személyes elemeket tartalmaznak, hanem teológiai és hitvédelmi tanításokat is, ezért tartjuk kiemelten fontosnak három kommentár Krisztus királyságára és Isten országára utaló gondolatainak a bemutatását.

Nicolaus Radziwill litván fejedelemnek (1515–1565) ajánlotta az Apostolok Cselekedetei könyv magyarázatát, s bár Kálvin tudta, hogy az uralkodó tisztában van az anyaszentegyház állapotával, de ő is ki van téve a Sátán rohamainak, ezért úgy biztatta, hogy „*az nem lehet, hogy bármikor megfáradj ebben a szent hadakozásban, mivel te Krisztus zászlaja alá esküdtél föl*”.⁴³⁷ Így kell Krisztus országának feltétlenül a szeme előtt lennie, hiszen ezzel válik teljessé az evangélium tanítása és Krisztus népének összekap-

434 KÁLVIN J.: *Institutio* I., 376 (2.15.3.).

435 „Mert az Istennek országa nem evés, nem ivás, hanem igazság, békesség és Szent Lélek által való öröm.” (Károli-fordítás).

436 KÁLVIN J.: *Institutio*, I, 377 (2.15.4.).

437 KÁLVIN J.: *Az Apostolok cselekedetei magyarázata* I., Budapest, Kálvin Kiadó, 2010, 16.

csolódása, azaz az egybegyűjtöttek kormányzása és a kegyesek közössége. A személyes hangot végig tartja a reformátor, s itt még egyszer hangsúlyozza, hogy „szánd oda magad egészen a Krisztus uralma alá, [...] ne csupán hűség és fáradhatatlan segítő légy Krisztus országa előbbre vitelében, hanem légy zászlóvivő...”⁴³⁸ Mindez pedig azért létszükséglet, mert az anyaszentegyház akkori állapotán az látható, hogy fejét leszakították, és Krisztust száműzték királyságából.⁴³⁹

Erre a könyvre Kálvin úgy tekintett, mint amiben Krisztus országának kezdete és a világ megújulása található. Itt Krisztus mennybemeneteléről azt mondja, hogy ekkor „ő az ég és a föld legfőbb Királyának jelentetett ki”.⁴⁴⁰

Végül továbbgondolásra méltó az, ahogy összekapcsolja a Krisztus országának létrejöttét és a Sátán támadásainak szükségességét, mivel ez az állandó küzdelem azt igazolja, hogy a világ egyszerűen nem akarja átadni a hatalmat Krisztusnak. De ez az evangélium azért is fontos, mert Krisztus mennyei dicsőségbe emelkedése tudatosítja, hogy ő az egész világon uralkodik.⁴⁴¹

Az első Korinthusi levél magyarázatának 1556-os ajánlólevele is nagyon hasznos a számunkra, hiszen a Galiazzo Caracciolusnak⁴⁴² szánt gondolatok között hangsúlyossá vált a személyes biztatás, miszerint: „*En pedig a királyunkhoz, Krisztushoz könyörgök, akinek az Atya minden hatalmat megadott [...] hogy őrizzen meg téged épségben számunkra, országa terjesztésére...*”⁴⁴³

Végül a Zsidókhoz írt levél ajánlólevelében, a Zsigmond Ágost lengyel királyhoz írt sorokban az uralkodó boldogsága elérésének feltételül azt tanácsolja, hogy az „*csak akkor lesz állandó, ha fejéül és legfőbb kormányzójául Krisztust fogadja el...*”⁴⁴⁴

Mindezen konkrét üzenetek megerősítik azt, hogy a francia reformátor gondolkodásának egyik lényeges elemeként tekinthetünk a Krisztus királyi uralmáról szóló tanításra. Ezért fontos Doumergue *Kálvin jelleme* című kötetéből az a Troeltsch-idézet, amely segít abban, hogy Kálvin János teológiájának egyik leglényegesebb elemeként tekintsünk a Révész által

438 KÁLVIN J.: *Az apostolok*, 17.

439 I. m., 19.

440 I. m., 24.

441 I. m., 26.

442 Galiazzo Caracciolus (1517–1586) egykor tehetős családba született, szép házasságot élő, gyermekeit békességben nevelő, később azonban mindenkitől elszakadt és sok próbátélt elszenvedő férfiú. KÁLVIN J.: *Az első Korinthusi levél magyarázata*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2015, 14.

443 I. m., 14.

444 KÁLVIN J.: *A Zsidókhoz írt levél magyarázata*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2010, 14.

Magyarországon erőteljesen képviselt üzenetre: „A Kálvin levelei csodálatos tárgyilagosságról, tevékenységről és tartózkodásról tesznek bizonyosságot: magáról sohasem beszél, az egész lénye egyetlen nagy, pihenést nem ismerő erőfeszítés, megszervezni a keresztyéni közösséget, a Krisztus királyságát.”⁴⁴⁵

Ennek a gondolatsornak mintegy „rokon lelkű” folytatásaként állhat előttünk Méliusz és Kálvin teológiájának összehasonlítása, amit Révész a két reformátor munkássága kapcsán a szellem és a cél egymás mellé állításának tekintetében végzett el. Véleménye szerint sok párhuzam figyelhető meg. Például az, hogy miként Kálvin, úgy Méliusz sem volt csak elméleti teológus, hanem mindketten a gyakorlatban is részt vettek Krisztus igaz egyházának építésében. S mindezekon túl Kálvin „az egész emberi életet akarta, theologiai tanításainak is, Isten dicsősége és Krisztus királysága szolgálatába állítani [...] mint Méliusz”.⁴⁴⁶ Ebben a gondolatban Révész találkozik Troeltsch látásával.

Az *Institutio* kapcsán kijelenthetjük, hogy Kálvinnál Krisztus királyi uralmának bemutatásakor újabb fogalmak is megjelentek, mert tőle jellemzően elválaszthatatlanok, úgymint Krisztus vagy Isten országa, a Közbenjáró, valamint a Krisztus hármassága, sőt a Krisztus áldozatáról szóló tanítás szintén itt említhető meg. S éppen ő az, aki különleges hangsúlyt fektetett az egyház küldetésének többoldalú tisztázásakor arra, hogy ennek az uralomnak a természet és szükség szerinti sorsa a folyamatos küzdelem. Isten választott és összegyűjtött népének a világban az Istentől kapott egyértelmű kihívása a reformátor szerint tehát félreérthetetlenül és elkötelezetten hirdetni az evangéliumot, és megalkuvást nem tűrően ellenállni a Sátán szűnni nem akaró támadásainak. Ez a megalkuvás nélküli figyelmeztetés Kálvin számára olyannyira központi szerepet kapott, hogy bekerült nemcsak az *Institutióba*, hanem jó néhány kommentárjának ajánlásaiban is külön hangsúlyt nyert.

Az említett ajánlásokból az is látható, hogy Kálvin az ember személyes életében való döntés meghozatalára biztat, hiszen ekkor válik nyilvánvalóvá Isten hatalmának vezetése. Ez a hatalomátadás pedig azért létszükséglet, mert a krisztusi uralom és vezetés alatt álló egyének a közösségben, amelynek helye az egyház, együtt élhetik meg a Krisztus zászlaja alá való gyülekezést. Ez az együttlét sem lehet pusztán öncél, hiszen a Sátán erejétől folyamatosan szenvedő világra hatással kell lenniük.

Mindezen kálvini tanítások bemutatásának azért is van létjogosultsága, mert Révészt abban a korban Kálvin János egyik legalaposabb ismerőjének tartották. A korábban említett ösztöndíját követően francia és latin nyelven

445 DOUMERGUE, É.: *Kálvin jelleme*, 95.

446 RÉVÉSZ I.: Méliusz és Kálvin, 295–340, 303.

olvasta a reformátor műveit.⁴⁴⁷ Az 1920-as évek elején éppen az ő fordítói tevékenységének köszönhetően jelent meg Kálvinról két, Émile Doumergue által írt munka is.⁴⁴⁸ Továbbá a teológián megkülönböztetett figyelemmel adta elő a Kálvinról szóló leckéket, sőt a teológusoknak tartott bibliaórákon is mint az egyik legfontosabb forrásból, Kálvin kommentárjaiból tanította tanítványait. Szabó Gábor, egykori tanítványa így emlékezett erre: „*Olyan mélyen, olyan klasszikusan magyarázott, hogy rendszerint nem tudtuk, hogy melyik Kálvin és melyik Révész tanítása, legfeljebb akkor, ha egy-egy helyen latinul is idézte Kálvint.*”⁴⁴⁹

VI.3. Krisztus királyi uralmának megvalósulása az egyházban

Egyre szélesedő körben lett hallható a Krisztus királyi uralmáról szóló tanítása. Élete egyik fő művében, a *Magyar református egyháztörténet* előszavában erről mértékadó módon értekezett. Rögtön megerősítést nyer tehát az a korábbi megállapításunk, hogy Révész Imre személyében sokkal többet kapott a Magyarországi Református Egyház mint egyháztörténészt vagy püspök-lelkipásztort. Majd a *Kátéja* kapcsán is látni fogjuk, és a kisebb részművekkel foglalkozva kiderül, hogy a dogmatörténet nála szerves részét képezte nemcsak a teológiai gondolkodás kutatásának, hanem az egyetemes és a magyar egyháztörténet eseményei feldolgozásának is.

A mélyen átgondolt és teológiailag megalapozott szerkesztettségben készült előszóban mintegy „programként” szerepel ugyanis nemcsak a tudomány és a kijelentés viszonyának tisztázása, hanem nagy precizitással fekteti le módszerének konkrét alapjait. Ezek közül az egyház lényegének és küldetésének kikerülhetetlen következményeként a Krisztus iránti engedelmséget és a róla szóló bizonyágtételt emelte ki. Hosszú bekezdéseken keresztül Krisztus királyi uralmának tematikáját járja körül. Magas szintű elvárásként jelenik meg nála az, hogy az egyháznak ez a világgal szembeni kötelessége – sem alkalmazkodásból, sem semmilyen idegen célkitűzésből – ne merüljön feledésbe, hanem mozdítsa elő Krisztus királyi uralmát. Továbbá az, hogy megalkuvás nélkül hirdesse létértelmét, hogy „*Krisztusnak semmi emberi és*

447 Kéziratot hagyatékában találhatók például olyan exegetikai jegyzetek és igehirdetések, amelyekben francia, német vagy latin idézeteket találunk Kálvintól.

448 DOUMERGUE, É.: *Kálvin jelleme*; Uő: *Művészet és érzélem Kálvinnál és a kálvinizmusban*, ford. RÉVÉSZ I., Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Társaság, 1922.

449 SZABÓ G.: *Emlékezés Révész Imrére*, Bottyán Jánosnak írt levele, 1967. április 27. A Dani-család tulajdonában.

*világi tényezővel meg nem osztható királyi jogáról*⁴⁵⁰ le nem mond, hiszen az Ige fönségéről és a kegyelem mindenhatóságáról szóló bizonyágtétel mellett ez, a Krisztus királyi igényeinek teljességéről szóló kapja a legnagyobb hangsúlyt. A református egyház pedig semmit sem tarthat fontosabbnak küldetésének tisztázásakor mint azt, hogy ahol egy nép és egy nemzet életében megjelenik, ott az Ige szavával igyekezzen az embereket Krisztus királyságának meghódoltatni.⁴⁵¹

Révész Imre teológiai gondolkodásának krisztológiai szemléletét vizsgálva látható, hogy a Krisztus királyságáról szóló bátor bizonyágtétel van a centrumában. Nem meglepő tehát, hogy a bevezetésben a feltárás szándékával azt kérdezi, hogy *„mennyiben és miképpen igyekezett az illető egyház a maga bizonyágtétele által a világot Krisztus királyságának előképévé formálni?”*⁴⁵²

Mivel Révésznek ez a szellemi és lelki vezérgondolata az egyházépítő munkáiban is láthatóan nagy hangsúlyt kapott, ezért nemcsak ennek az egyháztörténeti műnek, hanem lehetőség szerint az egész életművének az összefüggéseiben szükséges foglalkoznunk vele.

Nála ez a tanítás az igehirdetéseiben fordul elő a leggyakrabban, amiből arra a következtetésre juthatunk, hogy számára ez a tétel nem pusztán elmélet és dogmatikai tétel volt. Mindinkább az egyház életével, a gyülekezetek építésével és a keresztyén életmodellel szoros egységben lévő szempont, és nem utolsósorban az igehirdetői küldetés legfontosabb iránya, azaz életszükséglet. Mintha Kálvin egyházlátásának és írásértelmezésének egyik legjellegzetesebb karakterét ismernénk fel, amikor Doumergue azt írja róla, hogy *„végső elemzésben pedig minden a cselekvésre irányul a Kálvin egyházában”*.⁴⁵³

Tehát Révésznel is a cselekvésre való irányultság kap hangot, amikor ennek a központi tanításnak igen intenzív megjelenését látjuk – jóllehet változó hangsúllyal és terjedelemben – az 1920-as években elmondott igehirdetéseiben.⁴⁵⁴ Nem tekinthetjük véletlennek, hogy a nyomtatásban is megjelent prédikációskötet első igehirdetésének záró bekezdésében azt kéri hallgatóitól, hogy ne nyugodjanak addig, amíg trónra nem ültetik *„Isten gondolatát, szívéből leszakadt legdrágább gondolatát, az Úr Jézus Krisztust”*.⁴⁵⁵

450 RÉVÉSZ I.: *Magyar református egyháztörténet*, I, 4.

451 I. m., 5.

452 I. m., 9.

453 DOUMERGUE, É.: *Kálvin jelleme*, 92–93.

454 RÉVÉSZ I.: *Az Ige fénye*.

455 Uő: *Az Ige*, in: i. m., 9–14, 14.

Az pedig most újra megerősíthető, hogy Révésznél a krisztológia, az írás-szerűség, az ekkleziológia és a keresztyén életszemlélet tanításainak köre nem valamilyen éles vonallal elválasztható egységek, hanem olyan teológiai területek, amelyek között nemcsak lehetséges, hanem kikerülhetetlen és szükséges az átjárás biztosítása.

Ezt a tényt igazolja az, hogy az említett prédikációskötetben nyolc olyan igehirdetést is találunk, amelyeknek többsége az „*Egyházunk megújodása*”⁴⁵⁶ sorozat részét képezi. De általában mind a nyolcra elmondható, hogy valamennyiben a Krisztus uralmának üzenete hosszabban vagy rövidebben, főtémaként vagy rövidebb bekezdésként, de megkerülhetetlen felkiáltójelként van jelen.

Az egyház megújítására való törekvés Révész Imrénél mint gyülekezeti lelkipásztornál abszolút komplex feladatot jelentett. Ebbe az összetettségbe az elmélet lerakása, a bibliaismeret elmélyítése, az aktuális összmagyar és debreceni körülmények, valamint az egyéni sorsok szem előtt tartása egyaránt beletartozott. Ugyanakkor az egyháznak mint Krisztus testének a megreformálására való törekvés került az első helyre – ezt a sorozatban szereplő igehirdetések is bizonyítják.⁴⁵⁷

Maga Révész a sorozat elmondása közben utalt arra – az *Evangélizáció* című igehirdetés bevezetésében –, hogy ő valójában eddig két nagy egységről beszélt, s most belekezd a harmadikba is, úgymint: az egyház megújodásának szükségessége, lehetséges módjai és feltételei.⁴⁵⁸ Ebben a hármas gondolat körben vizsgáljuk meg mi is fő témánkat.

VI.3.1. Az egyház megújulásának szükségessége

Révész tehát egyértelműen fogalmazta meg a tennivalókat, s ezek között az első a Krisztus trónra ültetése. A sorozat sorrendben harmadik prédikációjában konkrétan meg is nevezte azt a fájdalomát, ami miatt szükséges a meg-

456 A Kőszikla; A református egyház lelke; Mit cselekedjünk?; Krisztus király; Akik előttünk jártak; Evangélizáció; Krisztus teste, Krisztus tagjai. in: RÉVÉSZ I.: *Az Ige fénye*, 35–65.

457 Ilyen hosszú igehirdetés-sorozata a későbbi szolgálatai során nem is volt több, viszont az egyházzal legalább kétszer is sorozatban prédikált. Az egyik dátum és helyszín nélkül maradt ránk *Az egyházzal* címmel két részben (A szőlőtő; Ábrahám népe), a másik egy hét részből álló sorozat, amely *Egyházunk számadása* címmel 1945 őszén született (Adj számot sáfár; A történelem előtt; A magyar nép előtt; A saját tagjai előtt; A világprotestantizmus előtt; Az egy, közönséges anyaszentegyház előtt; Az élő Isten előtt). DRK *Kézirattár*, R 2633. A kézirat címlapjára azt írta, hogy „*Isten segítségével végbeviendő prédikáció-sorozat 1945 őszén*”.

458 Uő: *Evangélizáció*, in: uő: *Az Ige fénye*, 57–60, 57.

újulás. Tudniillik a református egyháztagokon nem érezhető az a törekvés, amely igazolná a gyakorlati istenuralom meglétét. Egyrészt mert hiányzik belőlük a tiszta és szent erkölcsiség, gondolkozásuk és életük nem tükröz „istenuralmat”. Másrészt mert egyházalkotmányunkra konkrétan kitérve megállapítja, hogy a formája és a gyakorlati megvalósítása a legnagyobb akadálya a krisztusi istenuralom kialakulásának.⁴⁵⁹

Ezért már a prédikáció legelején kategorikusan kijelenti, hogy Krisztus nélkül nincs egyház, tehát az egyház alapja az a viszony, amelyben a tagok Jézus Krisztussal, a Királyukkal mint a végleges életmegoldással vannak együtt.⁴⁶⁰ A református egyházban élni, azt fenntartani csak addig értelmes és jogos, amíg tapasztalható és másokra is átadható annak megújító hatalma. Ez az uralom, amit Isten „egyedül és kizárólag Krisztus által akar gyakorolni [...] Ez a mi örökségünk”.⁴⁶¹ Amihez méltóvá „csak egy föltétlen krisztusi istenuralomra való állandó és következetes törekvés tehet...”⁴⁶²

A megújulás szükségességének summája tehát az, hogy az egyház nem eléggé egyház, nem eléggé krisztusi és nem eléggé református.⁴⁶³

Ez a kritikus hang nem hallgatott el a későbbiekben sem. Mindig lelkiismeretesen és biblikusan szólalt meg a felismert hiányosságok, félreértések, torzulások vagy túlkapások láttán. A legkarakteresebb megnyilatkozása ebben a tárgykörben kétségtelenül az 1935-ös Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) konferenciáján elmondott előadása volt, amely sok szempontból óriási visszhangot és vegyes véleményeket váltott ki a jelenlévőkből.⁴⁶⁴

VI.3.2. Az egyház megújulásának lehetséges módjai

A „hogyan tovább?” kérdésre az akadályoztatott ember számára csak a megterét⁴⁶⁵ tudja elképzelni a megújulás elindulásához. Kijózanítóan adja tudomásul, hogy ez annyit jelent, hogy sem az egyház-állam viszony rendezése,

459 Révész I.: *A református egyház lelke*, in: uő: *Az Ige fénye*, 43–46, 46.

460 Uő: *A köszikla*, in: uő: *Az Ige fénye*, 38–42, 40–41.

461 Uő: *A református egyház lelke*, in: uő: *Az Ige fénye*, 45.

462 Uo.

463 Uő: *Evangelizáció*, in: uő: *Az Ige fénye*, 57.

464 Szabó Gábor visszaemlékezése szerint még Ravasz László is megneheztelt kissé Révészre az elhangzottak miatt. Az ORLE-előadást részletesen a dolgozat VII.3.2.c pontjában tárgyaljuk. Uő: *Levél Nánássy Andor úrnak*, 1945. július 15. Forrás: Szabó-hagyaték.

465 Uő: *Mit cselekedjünk?*, in: uő: *Az Ige fénye*, 47–50, 47.

sem az egyházszervezet kálvini szellemének megreformálása, sem a bel- és külföldi támogatások, de még a lelkészképzés és a nevelés sem helyettesítheti ezt a létfontosságú „megfordulást” vagy „útváltoztatást”.⁴⁶⁶

A megtérés biblikus és hitvallásos megközelítése később egy nagyobb bibliatanulmánya⁴⁶⁷ kapcsán kerül elő újra, s ebből tisztán látható ennek a megújulási feltételnek a révészi értelmezése. Ez azért lényeges, mert a református egyházban jelen voltak azok a kegyességi irányzatok is, amelyek a megtérést – jelentős eltéréssel – sokszor csak szélsőségesen, nem biblikusan és igen szeretetlenül értelmezték.

A *Krisztus, a király* című igehirdetéséből kiderül, hogy a megtérést nem pusztá élvezetre, egy zárt körben való életre s a világtól való elzárkózásra kapta az ember. Mert „Istennek a végső célja e világban és e világ fölött, amint azt Ő minékünk kijelentette, ország, tehát országlás, uralkodás”,⁴⁶⁸ tehát az egyház feladata is az, hogy „rendszeres hadműveletekkel” igyekezzen előmozdítani Isten uralmi céljait.

Isten országának a legfontosabb jellegzetessége, hogy személyes, mint ahogy az az Isten is az, aki Jézus Krisztus által akar uralkodni, „Isten országa tehát egyedül a Krisztus királysága által valósulhat meg”.⁴⁶⁹ Ebből következik, hogy az egyházban való élet nem jelent mást, mint küzdeni Krisztus királyi zászlaja alatt, minden emberi életterületen és minden világi életviszonyban. Tehát a keresztyén életprogram – Kálvin gondolatainak megfelelően – harc Krisztus uralmáért. Az egyház megtért tagjainak bátran fel kell lépniük a Király nevében az ő ellenségei ellen, ami többek között a hazugság, kapzsiság, kizsákmányolás, fajtalankodás. Akár „önboldogságunk romjain gázolva és sáncárcokat töltve holttesteinkkel, ha kell, de a győzelem teljes bizonyosságában, mert a mi Királyunk nem lehet gyáva és hazug, – és Isten, aki Őnéki mindent átadott és az idők végéig Őáltala akar országotlani, nem lehet erőtelen és következtelen, nem lehet nem jó és nem igazságos!”⁴⁷⁰

Ugyanakkor Istennek komoly igényei vannak a tekintetben, hogy a Krisztus királyi uralma a jelen és a múlt mellett a jövőre is kiterjedjen. Ennek érdekében csak az a cél lehet Isten népe előtt, hogy hogyan tudja Krisztus szolgálatára „beiskoláztatni” a keresztyén embert. Az a törvény, amely szabályozza a Krisztus uralma előtt való meghódolás módját, nem más, mint a ke-

466 Révész I.: *Mit cselekedjünk?*, in: uő: *Az Ige fénye*, 48.

467 Uő: *A megtérés*. DRK Kézirattár, R 2633/129–132.

468 Uő: *Krisztus, a király*, in: uő: *Az Ige fénye*, 51–53, 51.

469 I. m., 51.

470 I. m., 53.

resztyén nevelés, hagyomány és átöröklés törvénye, azaz Isten emberek által küldi el az ő megváltó üzenetét.⁴⁷¹ Így a családban, gyülekezetben, iskolában vagy a kisebb-nagyobb közösségekben élők láthatnak a hitben, jellemben, bölcsességben és életpéldában elől járók által mintákat, amelyeknek a segítségével kötődés alakulhat ki az ő trónusához.⁴⁷² Mert a múlt istenbizonyosságai a jelenben Istenben való életet munkálnak, így például a Krisztus királyságának kibontakozását segítő hitvallások is.⁴⁷³

Ehhez a gondolati ívhez tartozik mintegy megerősítésül Révész már jóval korábban megírt tanítása, amelyben az öregedő német reformátor, Luther Márton biztatásával akar segíteni az első világháborútól szenvedő és a hatalmak, királyságok megrendülését értetlenséggel fogadó embereknek.⁴⁷⁴ Ez a kétségek között kínlódnók számára üzeni, hogy az örökké élő, az Isten jobbán ülő Krisztus az egyetlen megoldás. Hiszen egykor Luther tanvitáinak középpontjaként sem csak mint szélsőséges dogmatikai tétel szerepelt az, „*hogy Krisztus Istennek jobbán ül és azért mindenütt jelenvaló...*”, hanem „*az ő legegényibb hite, bizalma, reménysége szólalt meg akkor, amikor mint győzhetetlen páncéljára nézett föl az Isten jobbán ülőre*”.⁴⁷⁵

A Krisztus legyőzhetetlenségének tanítása erősen előjön már Blumhardtéknál, ami olyannyira elmélyült Révészben, hogy 1940-ben a később részletesen is bemutatásra kerülő teológiai előadás⁴⁷⁶ negyedik részének utolsó gondolatmenetét mintegy csattanószerűen azzal zárta, hogy „*Jesus ist Sieger!*”

Mert az *Isten jobbán* ülés – a magyar reformátorok tanítása szerint is – annyi, mint „*egy hatalmunak, egy dicsőségűnek, egy bölcsességűnek lenni az Atya Istennel*» – vagyis teljes mértékben részesedni abból az erőből, amellyel Isten uralkodik”.⁴⁷⁷ Az itt felismerhető végtelen erőt egy nagyon véges, de

471 Révész I.: *Akik előttünk jártak*, in: uő: *Az Ige fénye*, 54–56, 54–55.

472 I. m., 55.

473 Révész hitvallással kapcsolatos látásmódját részletesen az V.3. fejezetben mutattuk be. Az azonban itt is látható, hogy ennek a gazdag tartalmú tanításnak a krisztológiájában is fontos szerep jut. Uo.

474 Az Ef 1,16–21 alapján írt meditáció bevezető gondolata: „*Az, aki fél, öltön páncélt; ha segít, segít. Ámde mi tudjuk, hogy a miénknek segítenie kell! Mert ő él, örökké él – ő, aki Istennek jobbán ül. Ez a nyitja a dolognak.*” Uő: *Luther páncélja*, in: *Egyházi Ujság* (Kolozsvár) VI. évf. 2. szám (1915/2), címlap.

475 Uo.

476 Uő: *Az oroszlán*, in: uő: *A theologus existentia ma. Hat bibliatanulmány, ifjú theologusok részére*, 4. előadás, 1940/41. DRK Kézirattár R 2633/1940–42.

477 Uő: *Luther páncélja*, címlap.

annál kifejezőbb képbe, a „jobb kéz” szimbólumába sűríti. Az, hogy Jézus az Isten jobbán ül, egyértelműen kifejezi azt, hogy Ő az Isten ereje.

VI.3.3. Az egyház megújulásának feltételei

Révész az evangelizáció munkáját⁴⁷⁸ tekinti a megújulás feltételének, ami nem más, mint egy „létparancs” és örök érvényű alapfeltétel. Ismerjük az egyház minden életnyilvánulásában azt a lehetőséget, amely során a tagok felébrednek, és elmélyül bennük mennyei elhívásuk tudata.⁴⁷⁹ Az evangelizáció során hirdetett evangélium pedig nem más, mint Isten hatalma, áldott kijelentése, az ő megváltó akaratának közlése, amelyben az ember Jézus Krisztust kapta mint testvért és királyt.

A problémát az jelenti, hogy a református egyházban nem hódoltak Krisztusnak és megerőtlenedett a bizonyágtétel. A történelem eseményei pedig tovább keményítették a szíveket, amelyek a Krisztustól való eltávolodás után a másik embertől is eltávolodtak, nem érezve egymás irányában felelősséget.⁴⁸⁰

Az evangelizációban ezért többek között meg kell látni „a királyi Krisztus hadserege számára való toborzást”.⁴⁸¹ Minél többeket rá kell ébreszteni mennyei elhívásukra, és meg kell nyerni őket, hogy „beosztásukat” megkapva ki-ki a maga helyén, lelkesedéssel és bizalommal a hadsereg egészébe beilleszkedjen. Ennek a lelki szervezetnek, amely folyamatos szellemi harcokat vív, nemcsak külső engedelmességre van szüksége, hanem „a királyi Hadúr lelkéhez való áthasonulást, élettípusára való átformálódást is megkívánja”.⁴⁸²

478 Révész I.: *Evangelizáció*, in: uő: *Az Ige fénye*, 57–60.

479 Az alapige első verse a Zsid 3,1 szerint: „Annakokáért szent atyafiak, mennyei elhívásnak részesei, figyelmezzetek a mi vallásunknak apostolára és főpapjára Krisztus Jézusra...” I. m., 57.

480 I. m., 59–60.

481 Uő: *Krisztus teste, Krisztus tagjai*, in: uő: *Az Ige fénye*, 61–65, 61.

482 A „Hadúr” szónak és képnek csak azért nem érthető félre itt a jelentése, mert Révész igehirdetésében egy hosszú bekezdés igazolja, hogy ez a szó teljes mértékben Jézus Krisztus személyére utal. I. m., 61. Abszolút indokolt ezekben az időkben ennek tisztázása, amikor egyik lexikonunk a következő definíciót adja: „Az Osztrák–Magyar Monarchiában és a Horthy-rendszerben az államfő, mint az ország haderejének legfőbb parancsnoka.” Forrás: <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-a-magyar-nyelv-ertelmezo-szotara-1BE8B/h-2E554/hadur-2E7AD/> (letöltve: 2023. november 27.). Ugyanakkor a kifejezés Ady Endre *A szétszóródás előtt* című versében is megtalálható, de ennél a költeménynél több magyarázatot találunk a mindennapos használatára Tolnai Vilmos gondolatsorában, amelyben a „Hadúr” név megjelenésének gyökereit kutatja és mutatja be úgy, mint egy százesztendőös múlttal rendelkező „halha-

Hiszen mély összefüggés van „Krisztus királysága” és a „Krisztus teste” között. Ennek az az oka, hogy Krisztus csak olyan hadinép felett uralkodik, amely szerves része a testének és életének, illetve élete céljainak és indításainak.

Ebben a prédikációban a Krisztus életében való részesedés kifejtése is megtörténik, amelyhez lelki átalakulás, hitbeli megerősödés, a gondolkodás felemelkedése, az érzések kifinomodása és az akarat hősiessé alakulása szükséges. Mondhatjuk úgy is, hogy ezek a keresztyén életvitel és életszemlélet vázlatos részei, amelyek bár lehet, hogy – Révész szavaival – az elérhetetlenségig fel vannak fokozva, de a Mesterben bízva akkor is mindenkinek rá kell szánnia magát, hiszen a valós krisztusi életközösséghez semmi másra, csak határozott elindulásra van szükség.⁴⁸³

Ennek a Krisztus munkájában való részvétel a kezdete, azaz az önfeláldozó szeretet munkája. Itt hívja fel Révész a gyülekezetek figyelmét a programszerű munkára, azaz a szeretetszolgálatra. Ehhez egy erős egyházra van szükség, mert a tagoknak saját lábukon, tehát mindenféle külső segítség nélkül kell ezt elhordozniuk. Az önkéntes áldozatkészség megjelenésével lehet a református egyház képes a megújulásra, „amikor az »adóból« áldozat, a »muszájból« »szabad« lesz; akkor fog az egyházunk megújodni, vagyis akkor lesz belőle történelmi kadáver helyett újra a Krisztus teste”.⁴⁸⁴

Az evangelizáció jelentősége és korokon átívelő szükségessége az 1920-as évek után a későbbiekben is többször előjön. Az külön vizsgálat tárgyát képezhetné, hogy a korhoz kötöttség, illetve Révész tisztsége, helyzete mindezt miképpen befolyásolta.

tatlan istent”, akit Székely Sándor 1823-ban alkotott. Itt kerül tisztázásra a „magyarok Istene” kifejezés múltja is, amely a dominánsabb „Hadúrral” komoly szerepet játszik egy „romantikus” magyar történelem és költészet felépítésében az országot sújtotta csapások között. Tolnai utolsó mondata nem véletlenül hangzik így: „Csak az az óhaj szakadt ki lelkünkéből, bár volna a százesztendő Hádúrnak ma is annyi ereje, mint mikor két esztendő korában lesújtotta Alpár mezején a magyarságra támadó Ármányt.”
 Forrás: https://epa.oszk.hu/02000/02076/00005/pdf/Napkelet_1923_05_484-485.pdf (letöltve: 2023. november 27.).

483 RÉVÉSZ I.: *Krisztus teste, Krisztus tagjai*, in: uő: *Az Ige fénye*, 62.

484 I. m., 64.

VI.4. Amikor Krisztus királyi uralma veszélybe kerül

Az Isten országának és Krisztus királyi uralmának fogalma és értéke azonban törekeny, és a kijátszása káros következményekkel járhat, és járt is.⁴⁸⁵ Révész szerint a magyar nép kijátszotta azt az örök törvényt, „*hogy a nemzeti öntudat, a faji és népi összetartozás érzése Isten országa, Krisztus királysága előkészítőjéül van beoltva az emberi szívbe...*”⁴⁸⁶ Ennek pedig nem is lehetett más következménye, csak az, hogy Isten szétrázta őket a népek között.

Ezt a gondolatát a magyar nemzetre, különösen is – ahogy ő maga írja – a magyar-székely testvérnép kapcsolatára vetítette ki, amikor 1920. augusztus 1-jén székely fiataloknak prédikált a Nagytemplomban.

Nem egyedülálló nála ez az őszinte, éleslátó kitekintés és kritikus hang, mert amikor nagyapja, id. Révész Imre élettörténetét⁴⁸⁷ megírta, a 19. századi személyes és családi eseményeket közegyházi és politikai kontextusba helyezte. A fellángoló Habsburg-ellenes magatartás indulatmentes bemutatása mellett arra törekedett, hogy minél mélyebben megismertesse az egyház életének jellemzőit, és felhívja a figyelmet arra, hogy szabadsága a politikai szenvedélyeknek áldozatául eshet.⁴⁸⁸ Már id. Révész Imre is tisztán látta a nemzet és az egyház ügyeit, amelyekről határozottan állította, hogy nem szabad meggondolatlanul és büntetlenül összekeverni azokat: „*Krisztus királyi koronája nem tehető fel még a legnemesebb indokú és célú politikai mozgalomnak [...] kockájára sem s az egyház őrizetére bízott örökkévaló javakat egy önmagában legjogosultabb nacionalismus sem ránthatja magával egy esetleges katasztrófa örvényébe.*”⁴⁸⁹

Révész mint a 20. században eszmélődő unoka – tehát térben és időben is távolálló személy – mégis megkapta azt a kivételes adottságot, hogy ha a Krisztus királyságáról vagy - kissé gyakorlatiasabban szólva - a hit megéléséről van szó, abban mindenkor keresse a mélységet és a tartalmat. Egyébként mindkét Révész megnyilvánulásait olvasva megállapítható, hogy átlátták azt, hogy a Krisztus királyi uralma tanításának és megélésének sokfajta ellensége lehet, akik igyekeznek földhözragadt (öncélú), ugyanakkor szélsőséges tartalommal megtölteni azt.

485 Révész I.: *Ki ne prófétálna?* in: uő: *Az Ige fénye*, 81–87, 84.

486 Uo.

487 Uő: *Révész Imre élete 1826–1881*.

488 I. m., 93.

489 I. m., 94.

VI.4.1. Révész Imre felemeli szavát a Hit és Élet hasábjain

Amikor 1921-ben a *Tiszántuli Ujság* mellékleteként elindította a *Hit és Élet* című folyóiratot, már az első szám célkitűzései között megtalálunk egy nagyon aktuális figyelmeztetést, amelyben ugyan nincs szó szerint kimondva, de érződik, hogy Krisztus királyságának kérdése áll a középpontjában. Gondolatait a trianoni trauma hatása alatt fogalmazta meg úgy, hogy ezáltal a meggyalázott és szétdarabolt nemzet tagjainak reménységet sugározzon. Tudniillik amikor a hit jellemrajzát árnyalja, akkor csak és kizárólag azt tekint a hit életjelének, amikor Jézus Krisztus istenemberi életéből és szentségéből egy halvány sugár beragyog a szívbe, ebből pedig az következik, hogy minden más megközelítés csak árnyképpé és pótlékká lehet.⁴⁹⁰ Hiszi, hogy az ilyen nemzetnek lesz felmagasztaltatása, ami nagyságot és stabilitást jelent. Ennek feltételül pedig a hitetlenség halálából való feltámadást szabja, ami az örök isteni igazság, Jézus Krisztus mögé való felsorakozást jelenti.

A – Magyar Hiszekegy –⁴⁹¹ példáján mutatja be, hogy a második és a negyedik „hiszek” nem azt jelenti, hogy nekünk a hazánk a második Istenünk, és Magyarország a második Krisztusunk, ez félreértés lenne. S azt is illő tudni, hogy itt nem Isten, hanem az ember elé szabott feltételről van szó, ami azt jelenti, hogy *„Magyarország csak úgy támadhat fel majd régi földrajzi határai között, hogyha előbb a magyar szívek támadnak föl a hitnek életébe és indulnak meg a megtestesült örök isteni igazság és emberi eszmény: a Krisztus útján »fölfelé, csak fölfelé!»”*⁴⁹²

Az idézett szövegben szereplő „csak” szónak véleményem szerint óriási szerepe van, hiszen ez fejezi ki az elsődleges összetartozást, ezáltal szétválaszthatatlanságot. Ennek a révész felismerésnek a 20. század első felében a magyar nemzet és a református egyház keretei között, a trianoni békediktátum és sokkos következményeinek valóságában nagy szerepe volt, amikor állami, sőt nemzeti kitekintésében sehogy másképpen, csak egy abszolút krisztocentrikus útmutatással akarta felvázolni a magyar jövőndőt. Különös és meghatározó, hogy a nemzet megújulását, esetleges újraegyesülését („feltámadását”) – bár ennek realitásáról Révésznel sem itt, sem máshol szó sincs! – krisztológiai területre vitte.

490 Révész I.: Hit és élet, in: uő.: *Hit és Élet* 1 (1921/1), 1–2.

491 „Hiszek egy Istenben, hiszek egy hazában:/ Hiszek egy isteni örök igazságban, / Hiszek Magyarország feltámadásában! Ámen.”

492 Révész I.: *Hit és élet*, 2.

VI.4.2. Révész Imre felemeli szavát az előadásokon

1936 decemberében a Debrecen-ispotályi gyülekezetben tartott előadás alkalmával *A keresztyénség helyzete Németországban*⁴⁹³ címmel a német földön zajló keresztyénüldözésről beszélt reális és felelősségteljes hangon. A hitleri, egyháztámogató pártprogram alapján kiindulva - miszerint „*a párt a pozitív ker. talaján áll*”⁴⁹⁴ - a protestánsok kitüntető élenjárásával létrehozandó igazi nemzeti egyház formálódását mutatta be. Itt egy óriási szemfényvesztés folyik – mondja, hiszen egyébként az istentiszteletek zavartalanul zajlanak, a papok szabadon prédikálhatnak, ugyanakkor Hitlerre és „alvezéreire” a nép jobban hallgat, mint rájuk. Ráadásul a keresztyének a politikából is ki lettek szorítva. Révész kimondja, hogy egy sajátos és roppant veszélyes keresztyénüldözés indult meg, ami nem a papok vagy a Biblia elleni erőszakkal, nem is krisztustagadással vagy templomrombolásokkal történik.

Majd a hallgatóság elé egy fiktív magyarországi képet vizionál. Három lépést mutat fel, azzal a céllal, hogy mindenki átérezze a Németországban folyó történések súlyát. Az első, hogy a lelkészek többségének kérésére a protestantizmus népszerűvé tétele érdekében azt „minden zsidó elemtől” megszabadítják, s csak annyit hagynak meg benne, ami a magyar léleknek megfelel. A második, hogy több miniszter döntése alapján a vallástanítást és az ifjúsági munkát büntetendőnek tekintik, ha az a templomon kívül zajlik, hiszen ott „*nem lehet másra tanítani az ifjúságot, csak a magyar állam, a magyar nemzet, a magyar faj iránti fanatikus hűsége*”.⁴⁹⁵ Harmadik lépésként pedig az államfő saját hatáskörben nevezne ki egy „ismeretlen” lelkészt minden protestáns egyetemes püspökévé, érsekprímásává. S akik ez ellen szót mernek emelni, azokat börtönbe vagy fogolytáborba küldik. Olyan Magyarország képződik meg Révész előtt, amelynek nyomdai kiadványaiban „*nyiltan dicőitenék az ősi, nemzeti pogány vallást és gúnyolnák a keresztyénséget, annak minden formájában, az államhatalomtól nem, vagy cs. tessék-lássék módján gátolva*...”⁴⁹⁶ És mialatt az öregek a templomban vannak, addig a fiatalok ki-mennek a Nagyerdőre, hogy Hadúrnak egy fehér lovat áldozzanak.

Németországban csonka Bibliából prédikálnak, és Jézus Krisztust mint egy germán nemzeti hőst állítják be. A Tízparancsolattal szemben azt tanít-

493 RÉVÉSZ I.: *A keresztyénség helyzete Németországban. Előadás 1936. december 13-án, Debrecen-Ispotály, DRK Kézirattár, R 2633/1930–39.*

494 Uo.

495 Mindennek következménye – Révész szerint – később majd a cserkészlet és az ifjúsági egyesületek felszámolása lehet. Uo.

496 RÉVÉSZ I.: *A keresztyénség helyzete Németországban.*

ják a fiataloknak, hogy csak az a jó, ami a nemzetnek is használ. Az ideológiai tanítások és a bibliai üzenetek kavarodása az utóbbiak rovására történik, tehát Révész arra figyelmeztet, hogy „a Krisztus egyháza ellen csakugyan egyetemes erők, koncentráltan vonulnak föl”.⁴⁹⁷ Akkor pedig mindenhol minden keresztyénnek fel kell készülnie mindenre.

A protestánsok védekezésésképpen Isten Igéjére és a Szentlélekre támaszkodhatnak, s megállhatnak az evangéliumi reformáció tanításain. A hitvalló egyházba az egész Krisztust, az egész Bibliát és az egész hitvallást vágyók tartoznak, a többiek viszont a germán Krisztust akarják követni. A jövő mindezekkel együtt nem biztató abban az egyházban, ahol a mindennapi kenyeret nem Jézusnak, hanem Adolf Hitlernek köszönik meg. De Isten az ő választottaira mint szeme fényére gondot visel.⁴⁹⁸

Révész előadásának utolsó sora mintegy csattanóként a Zsolt 2,1–6, amelynek utolsó sora külön említést érdemel: „*Én kentem ám fel az én királyomat a Sionon, az én szent hegyemen!*”

Mélyen elgondolkodtató, hogy ugyan ahírek megérkeztek Németországból, de a magyar közvélemény nem gondolta, hogy milyen egyház- és keresztyénellenes tevékenységek zajlanak a valóságban. Révész szerint egyébként a zsidó faj helyzete jobban fáj a magyaroknak, mint a keresztyénségé. Mindenesetre már hazánkban is egyre többen gondolkodtak el az egyházak és az állam kapcsolatának „milyenségén”, beleértve a totális uralom kérdését is, amely magával vonja a Krisztus királysága tanítás újrafelfedezését és biblikus és teológiai konzekvenciáinak komolyan vételét.

Óhatatlanul is eszünkbe jut az a párhuzam és dilemma, amivel Barth nézett szembe, amikor szintén krisztocentrikus alapszemlélettel állította egymás mellé a keresztyén és a polgári közösséget.⁴⁹⁹ Mielőtt megmutatná ennek a kettőnek a közös pontjait, azelőtt bemutatja azt a lutheri felfogást, amely Barth szerint Krisztus országának és a világ birodalmainak veszélyes elválasztása miatt komoly következményekkel járt Németország történelmében.

497 Révész I.: *A keresztyénség helyzete Németországban*.

498 Uo.

499 Karl Barth 35 viszonylag rövid, de igen tömény tartalommal megtöltött pontban foglalta össze a két közösség különbözőségeit, hasonlóságait és az egymásra utaltságukból fakadó kötelezéseiket is. Bölcskei Gusztáv doktori értekezésében az abszolútum és a relativum kapcsolatát mint a teológiai etika problémáját – egyebek mellett – krisztológiai megközelítéssel mutatta be. Itt fontosnak tartja az egyház és az állam jellegzetességeinek ismertetését mind a 35 pont rövid felsorolásával. BÖLCSKEI: *Arthur Rich*, 73–75; BARTH, K.: *Rechtfertigung und Recht. Christengemeinde und Bürgergemeinde*, Zürich, Theologischer Verlag, 1979, 49–83.

Röviden szólva „*az állam kikerült Isten felségterületéről*”,⁵⁰⁰ továbbá az egyház politikai semlegessége miatt megjelent a modern pogányság, melynek vége a nemzetiszocializmus lett.

Az egyház és az állam viszonyát Jézus és Pilátus találkozásában látja kiábrázolódni, amelyben a római helytartó egyrésztől egy igazságtalan emberi bírót, másrésztől mégis egy közvetítő szereplővé – „az új szövetség végrehajtójává” – lesz, ami által kiderül, hogy „*a földi állam jogrendjének van köze Isten országa megváltási rendjéhez*”.⁵⁰¹ Barth úgy magyarázza, hogy az állam nem a bűn termése, hanem az isteni kegyelem rendjének része, amely igen szoros kapcsolatban áll az egyházzal. A kettő kapcsolatát koncentrikus körökként képzelhetjük el, amelyben a kisebb, az egyház van belül, és a nagyobb, az állam található kívül, de abban mindkettő azonos, hogy középpontjukban nem más, mint a *Christengemeinde* által hirdetett Isten országa áll.⁵⁰²

Végeredményben Luther szándéka sem az volt, hogy a két birodalmat elválassza egymástól, sőt két módon – objektív és szubjektív módon – kapcsolta össze őket. Leegyszerűsítve a látását, az első mód az, hogy az állam Isten üdvtervében szerepel, de azért, hogy elvégezze a feladatait – megvédje a világot a gonosztól, s megengedje az evangélium hirdetését. A második mód, amelyben összeköttetik a két birodalom, hogy a hivatali személyek is a szeretet törvénye alatt állnak, amely meghatározza nemcsak a politikai cselekvés motivációit, hanem a tartalmát is. Zahrnt azzal próbálja meg a Luther–Barth „vitát” lekerekíteni, hogy „*ne feledjük azonban: itt is, ott is ugyanaz a szeretet, csak más-más formában jelenik meg*”.⁵⁰³

Ez a mindig aktuális és felelősségteljes kérdéskör – benne a Krisztus uralmának helyes értelmezésével – később is véleménynyilvánításra készteti a teológusokat, többek között Vályi Nagy Ervint, aki mértékadó gondolatokkal segít tisztábban látni. 1968-ban a „*Teológia – igazolás vagy nyitás?*” című esszéjében szintén ezekre a kérdésekre kereste a választ, amikor onnan közelített, hogy a „*teológiában megszólaltatott evangélium hogyan vonatkozik a világra*”.⁵⁰⁴ Vályi Nagy is tökéletesen látta a világháborúk előtt és alatt kialakult geopolitikai helyzetet, a szélsőséges ideológiák mindent elsöprő erejét és azt, hogy a kialakuló rendek mellett a teológia és az egyház hogyan foglalt

500 Zahrnt, H.: *Az Isten-kérdés*, 175.

501 I. m., 176.

502 Uo.

503 I. m., 180–181.

504 VÁLYI NAGY E.: „Teológia – igazolás vagy nyitás?” (1968), in: *Minden idők peremén. Válogatott írások*, Budapest, EPMSZ, 1993, 121–132, 121.

állást, és hogyan legalizálta azokat. Mindez a külföldi és a hazai viszonyokra egyaránt elmondható. Szükséges tehát az egyház küldetésének és a teológia szerepének az újragondolása.

Vályi Nagy szerint az egyház és egyáltalán a keresztyénség világhoz fűződő viszonyában, a politikai és társadalmi kihívások közötti megszólalásokban nagyon figyelni kell arra – s itt kerül előtérbe többek között a *status confessionis* kérdése is –, hogy „Krisztus győzelmét és uralmát, amint azt az Újszövetség hirdeti, egy olyan ideologikus eljárás, olyan történeti interpretáció hivatkozási pontjául használjuk-e, amely – egy látens konstantinizmus foglyaként – a meglévőt megkereszteli és szociológiailag konfirmálja, vagy pedig a Megfeszített követésére hívó szóként halljuk meg.”⁵⁰⁵

A helyes egyházi és teológiai jelenlétnek bizony magával kell hoznia – mert annak ez a feladata – a kritikus hangot, ahogy Gogarten fogalmazott: „Krisztusnak a bibliai bizonyágtétel szerinti uralma azonban a dicsőség teológiájának ideogrammjával ellentétben éppen azt célozza meg, hogy a világ »ne önmagába zárt, önmagából és önmagában létező legyen.«”⁵⁰⁶

VI.5. Krisztus királyi uralma a felekezeti sokféleségben

A katolikus-protestáns párbeszéd jegyében Révész Imre több előadást is tartott. A *Mohács és a reformáció* című munkája (1926)⁵⁰⁷ többek között azt is tisztázta, hogy amióta a keresztyénség történetének tudományos vizsgálata és feltárása zajlik, kiderült, hogy „abszolút értelemben egyedül idvezítő földi egyház, emberi dogma és történelmi hitvallás nincsen...”⁵⁰⁸

Az ezt a vizsgálatot támadó – Révész szavaival – „rozsdás fegyvert” a magyar protestantizmussal ellentétben a katolicizmus nem tudta eltenni, hiszen nemcsak Mohács évszázadában, hanem azóta is elhangzik a Pezenhoffer-tétel summája („a reformációban fajunk halált evék”)⁵⁰⁹. Azt tanácsolja, hogy a protestánsok alázatosan, komoly keresztyén módján válaszoljanak erre, „ahogy a Krisztus nevééről nevezett magyar testvérekhez talál; mi mondjuk ezt:

505 VÁLYI NAGY E.: „Teológia – igazolás vagy nyitás?”, 127.

506 I. m., 131.

507 RÉVÉSZ I.: *Mohács és a reformáció*, in: uő (szerk.): „Tegnap és ma és örökké...”, Debrecen, 1944, 98–111.

508 I. m., 103.

509 Uo.

»A magyar nemzetnek az Isten az Élet Kenyerét nyújtotta a katolicizmusban is, meg a protestantizmusban is.«⁵¹⁰ Testvéri tanácsának legkarakteresebb mondata, hogy „egyet azonban hiszünk és állítunk, [...] azt, hogy a magyar nemzet *sub specie aeternitatis* a Krisztus királyságává, nem pedig holt vagy élő emberek regnumává van elhívva.”⁵¹¹

Az evangéliumi keresztyénséget képesnek érezte arra, hogy akkor, amikor a politikai élet temetővé változik, kész legyen a szíveket az örökkévalóság felé fordítani, így megmenteni, és életerővel feltölteni azt, ami megmaradt, „a nemzet meztelen, vérző, haldokló és kétségbeesett lelkét. [...] Viharban és vérben, világégésben és egyetemes értékrombolásban legyünk mi mindhalálíg a Krisztus királyságába elhívott halhatatlan magyar léleknek Krisztushoz és csak Őhöz vivő apostolai és prófétái: az utolsó zászlótartója.”⁵¹²

Révész ebben a szent feladatban nem ismer olyat, hogy katolicizmus vagy kálvinizmus, „csak az a kérdés, hogy a magyar katolicizmus és a magyar kálvinizmus önmagukért és a velük évszázadok során összenőtt politikumért, vagy pedig Isten dicsőségéért és Krisztus királyságáért akarnak-e »újjaszületni«?”⁵¹³ Ez a közös küldetéstudat és megújulási vágy kínálja a lehetőséget egy „egyes és zárt antikrisztusi front felé”,⁵¹⁴ tehát a próbatételek felé való közös elindulásra.

Nyilvánvaló, hogy ezek az idézett gondolatok nem egyediek az életében, hanem kategorikusan kijelenthető, hogy ennek a felekezetek közötti egységnek a jegyében telt el az egész élete. Nem hiába írta meg a kassai évek ifjúkori tapasztalatait a *Vallomásaiban*. Itt oltották bele azt a toleráns, a másik értékeire nyitott, túlzásai vagy félreértései előtt kritikus, de építő szeretettel megnyilvánulni akaró életérzést. Mindez az Isten színe előtt felülről fakadó, a tanítványság betöltésének isteni igényeit közösen megvalósítani akaró tetterekességet jelenti.

Isten különös lehetőségeinek tartotta, amikor a reformáció jegyében szólalhatott meg, vagy írhatta le gondolatait. Ezeket kivétel nélkül a 16. századi alapos kontextuális elmélyedés, a lényeglátó kiemelés, az eszméltető kérdés-

510 RÉVÉSZ I.: *Mohács és a reformáció*, in: uő (szerk.): „Tegnap és ma és örökké...”, 104.

511 Uo.

512 I. m., 111. Révész itt Baksay Sándor *Dáma* című regényének egyik jelenetére utal – ld. saját szavait a 110. oldalon –, amikor a reformáció prédikátorát mutatja be, aki a mohácsi csataterén véres iszapban állva, zsoltárt énekelve utoljára emeli magasra az ország szent zászlaját.

513 Uő: *Kálvin és Institúciója*, in: uő (szerk.): „Tegnap és ma és örökké...”, Debrecen, 1944, 112–122, 121.

514 Uo.

vagy problémafelvetés és az aktualizáló és távlatosan előremutató útmutatás egyaránt jellemezte. Valamennyinek egy konkrét jubileum vagy a hallgatóság szempontjából sajátos apropó adta meg a háttérét.

Mindezen jellegzetességeket szem előtt tartva vizsgáljuk meg azt a beszédét, amelyet 1937-ben mondott el a pesti Vigadóban.⁵¹⁵

Kiindulópontja az emberi hős- és diktátorszemlélet (parancsuralom), amelyet szembeállított a reformátorok inspirációjával. Kiemelve azt az alapvető különbséget, hogy utóbbiaknak nem volt szándéka népezérré lenni, sokkal inkább Isten akaratát kívánták profetikus felelősséggel megvalósítani, vállalva akár azt is, hogy emiatt esetleg a nép megharagszik rájuk. Pedig ők csak a protestáns lelkiiség lényegére, a lelkiismereti szabadságra, valamint az ember istengyermeki szabadságára akarták felhívni a figyelmet.⁵¹⁶

Az előző évben Magyarországot meglátogató Karl Barthot idézte, aki többek között a liberalizmus és az egyéni szabadság korszakának végére hívta fel a figyelmet, és ennek következtében felmutatta, hogy az egyháznak a szabadság menedékévé kell lennie. Küldetésének tisztázásaként az egyház mondja ki egyértelműen, hogy mi az Isten törvényével megegyező, azaz a keresztyén szabadság.⁵¹⁷

Nagyon fontos tisztázni azt, hogy mi a reformáció célja. Ezzel a tisztázással az is együtt jár, hogy hangsúlyt kapjon, hogy még ha meg is érett rá a helyzet, nem a római katolikus egyház egységének megbontása volt a cél, hiszen az már 1054-ben megtörtént. A reformátorok még inkább az egységért, az egyetemes egyházért küzdöttek.⁵¹⁸ Szóba sem került náluk az egységbontás, mert felvállalt céljuk az „egyházegység” volt. Révész egy eretnektérítő által egy bibliás öregnek feltett kérdéssel és az arra adott válasszal érzékeltette a katolikus egyház és a reformáció valós kapcsolatát: „Hol volt a ti egyházatok Luther meg Kálvin előtt?” Válasz: „Hol volt a te arcod, mielőtt megmostad?”⁵¹⁹

Az egység helyreállítása ugyan nem sikerült, de azt komoly eredménynek kell tartani, hogy 1925-ben a pápa október utolsó vasárnapját Krisztus király ünnepévé avatta.⁵²⁰ Ez a nap 1937-ben egy napra esett a reformáció ünnep-

515 Révész I.: *Krisztus király. Ünnepi beszéd 1937. október 31-én Budapesten a pesti Vigadóban rendezett reformáció emlékünnepen*, Budapest, Bethlen Gábor Szövetség, 1938.

516 I. m., 11–12.

517 I. m., 13–14.

518 I. m., 16.

519 I. m., 18.

520 XI. Pius pápa *Quas Primas* enciklikája szerint ez volt a Mindenszentek előtti utolsó vasárnap. Forrás: katolikus.hu/dokumentumtar/quas-primas (letöltve 2026. február 11.).

napjával. Révész bátran írta le, hogy Rómának és a protestantizmusnak találkozni kellett, s ez az emlékeztetés egyszer talán mindkettőt rábírra arra, hogy ezt a napot komolyan vegye, ahogyan azt is, hogy „*Krisztus király, hogy csak Ő a király, s hogy Ő egészen és mindörökre király*”.⁵²¹ Luther és Kálvin már ezt hangoztatták, Bucer gondolkodásának is ez volt a központjában – a „*De regno Christi*” volt a szeme előtt. Mindez nagy felelősség, hiszen nem hagyja nyugodni a keresztyének lelkiismeretét. Továbbá ez az ösztöke Rómának is, hogy ne világhatalma szempontjából nézelődjön, hiszen a pápai királyság nem egyenlő Krisztus királyságával.⁵²²

Révész eszmefuttatása egy nagyon komoly és reális helyzetjelentésbe fordul, ugyanis óriási, antikrisztusi támadásoknak van kitéve Krisztus egyháza. Mindez elismerése a Krisztus királyságának, és bizonyosága annak, hogy a „*mi Urunk él és uralkodik, királyi jogát nem adja fel s országát még a számkivetésből is visszaszerzi*”.⁵²³ S ahol ezt teljes hittel hiszik, ott nincs különbség katolikus és protestáns között, ott együtt van szükség a Krisztus királyról szóló hitvallásra.

Ezekből a beszédekből megállapítható, hogy a Krisztus királyságának valósága és a hozzá rendelt személyes és egyben ökumenikus küldetés összekapcsolódnak.

VI.6. Krisztus királyi uralma a protestantizmus megújulásának egyetlen esélye

Ugyanakkor Révész Imrénél kimondottan protestáns színezetben is előjön a Krisztus királyságának gondolatköre, például *A protestantizmus és a vallásszabadság* című előadásában (1934).⁵²⁴ Most elég lehet a végkövetkeztetését idéznünk, amivel odáig jut el, hogy a felvilágosult és liberális európai közvélemény a protestantizmus és a vallásszabadság közé egyenlőségjelet tett; és valóban a kettő egymástól elválaszthatatlan. „*De ugyanakkor, amikor ezt tisztán látjuk, arról sem feledkezhetünk meg, hogy a vallásszabadság a protestantizmusnak csak életlehetősége, de nem élettartalma. Élettartalma ma és*

521 RÉVÉSZ I.: *Krisztus király*, 20.

522 I. m., 22.

523 Uo.

524 Uő: *A protestantizmus és a vallásszabadság*, in: uő: (szerk.): „*Tegnap és ma és örökké...*”, 180–187.

mindig egyedül az Isten tiszta és teljes igéje, Krisztusnak erre épített királysága marad.”⁵²⁵ Ezek után Révész „szerkeszt” és ajánl egy új egyenletet, mégpedig egy olyat, ahol a protestantizmus a bizonyágtétellel egyenlő. A feladat ebben nem más, mint „az Igéről, mint egyedül és kizárólagos tekintélyről való határozott, alkunélküli, tehát ha kell, szentségesen türelmetlen [...] bizonyágtétel”.⁵²⁶

A realitás talaján mozogva jól látta, hogy a protestantizmus, a magyarok szellemi életében kevésbé erős, mint száz vagy ötven évvel korábban. Ötven éve még a liberalizmussal ötvöződve kimondottan előtérben lehetett, de ez az előkelő szerep eltűnt, mert a protestantizmus „nagyon is alkalmazkodott egykor a korszellemhez, nagyon is engedte magát általa előre vitetni”.⁵²⁷

Tulajdonképpen azt a kérdést tette fel, hogy a protestantizmus hogyan fog tudni előtérbe kerülni. S a választ Luther wormsi beszédére alapozva kereste, és bemutatott egy sajátos karaktert, aki az „Isten igéjére hallgató, Isten kegyelmében megújuló ember, aki e világban a Xtus királyságát építi, szüntelenül arról téve bizonyágot minden ellenkező hatalommal szemben, hogy egykor csak ez az egy hatalom lesz a világon”.⁵²⁸ Tehát semmi másba nem kapaszkodhat, sem a liberalizmusba, mely hozná magával elfajult hajtásait, sem az egyházi vagy politikai tömegszervezkedésbe, hiszen Isten uralma érdekében éppen az ehhez szükséges két feltételre mondott nemet: az ex opere operato ható sákramentumra és a föltétlen papi tekintélyre. Tehát akkor a megújulásra egyetlen lehetősége maradt: „Bibliával a kézben és a fejben és a szívben; a hitvallás mindenkori készségével.”⁵²⁹

Révész itt érinti a keresztyén-keresztény név írásának és a kereszt használatának a problémáit is. A kereszt kapcsán az a kérdés, hogy kitegyék-e a templom, az egyetem, vagy egyéb középületek falára; ezeket nem tartja hangsúlyos problémáknak, mert nem ezekben látja a protestantizmus gyengeségének elsődleges okait. Nem a közéleti változtatások hoznak eredményt ebben a kérdésben, hanem az embernek magában kell észrevennie és eldöntenie, hogy „Isten igéjének akarok-e engedelmeskedni, Krisztusra akarom-e bízni a magam és a világ életét”.⁵³⁰ Mindezek érdekében Görgey téli hadjáratának tanulságait kiemelve kéri, hogy a protestánsok szedjék össze minden

525 Révész I.: *A protestantizmus és a vallásszabadság*, in: uő (szerk.): *„Tegnap és ma és öröké...”*, 180–187.

526 I. m., 187.

527 Révész I.: *A protestantizmus háttérbe szorulása. Előadás a kollégium internátusban*, 1937. április 7-én, este 8 órakor. DRK Kézirattár, R 2633/1930–1939, 1.

528 I. m., 2.

529 Uo.

530 Uo.

erejüket, és vívják meg „*egyéni életük Branyiskóit. Egyszer ennek a megújult, megtisztult, elbensőült és teljesen öntudatosá vált protestantizmusnak az életében még el fog következni diadalmas tavaszi hadjárata.*”⁵³¹

Révész felelősségvállalása az egyetemi katedrán eltöltött évek alatt semmit sem gyengült, hanem még erősebb hangon szólalt meg egy különleges gyülekezet, a diákok előtt. A rá jellemző igényességgel és pedagógusi küldetésének tudatában szólította meg őket, s az útjuk elején álló, szolgálatra készülő hallgatókat emelte fel arra a szellemi színvonalra és abba a tüzes lelkeségbe, amit ő maga élt meg. Korszerűen elhelyezett, tehát aktuális és megragadóan előadott, intellektuális és szellemi tudásanyag, illetve hitbeli és hitvallásos megszólalás - ez az a kettős sajátosság, ami jellemzi a révészi pedagógiát. S nem mellékes szál az, ahogy a Szentírás alapvető jellegére utal, s ebből vezeti le a protestantizmus jelentőségének okát. A későbbiekben még látni fogjuk, hogy ebben a tárgykörben is az „írasszerűség” érvényesítéséről van szó.

VI.7. Krisztus királyi uralma a világ békességének záloga

1933-ban az *Ő a békesség* címmel megírt prédikációjában⁵³² Jézusra nemcsak mint a békesség szerzőjére tekintett, hanem mint magára a békességre. Mindenhol, ahol a békességet óhajtják, erre a jézusi jelenlétre van szükség. Tudniillik békesség csak ott van ebben a világban, ahol egy uralkodói akarat működik. Mindig szükség van egy „főlényes” akaratra, ahol a különböző csoportok és érdekek feszültségei kiegyenlítődnek. Így tekinthetünk Jézusra, mint a mi Királyunkra, mert benne érkezett el ebbe a világba Isten uralkodói és főlényes akarata.

S ő azért lehet Királyunk, mert Főpapunk is, hiszen ő a földi relációkon túl mennyei viszonylatban is elvégzi a békéltetést. Az Atyával békítette össze az embert úgy, hogy a szívét adta oda érte, és a zavart okozó bűnt magára vette. Az embernek ezért a kegyelem alá kell adnia magát, és a keresztet mint a békesség zálogát el kell fogadnia.

Az Isten szívéből való békességet Jézus úgy hozta el, mint Prófétánk. Próféciaja, mint végleges isteni üzenet arról szó, hogy „*békesség a földön a jó-akarat embereinek...*” Tehát a karácsonyi békesség titka a Korona és a Kereszt, mert ebben a békétlen világban csak így lehet belső rendet teremteni az em-

531 Révész I.: *A protestantizmus háttérbe szorulása*, 3.

532 A Mik 5,5a alapján, megjelent: Uő: *Ő a békesség*, in: *Debreceni Protestáns Lap* 53 (1933/51), 1.

berben. A karácsony nem is hoz békességet, mert azt csak Krisztus képes adni. Krisztus hármas tisztében tehát azért részesül a világ, hogy a benne élők szívében Isten fölényes szeretete kiáradjon rájuk félreismerhetetlen javait.

A bibliai összkép tekintetében nagyon gazdag témára hívta fel a figyelmet Révész, amit a békesség szóra lehet felépíteni. Az általa itt kiemelt jézusi hármas tisztet tekintve természetesen mindegyiknek komoly ószövetségi előképe van. A fenti prédikáció szerint a) a *Király uralkodik*, b) a *Főpap békéltet*, míg c) a *Próféta közvetít*.

Hosszan lehetne sorolni és még hosszasan lehetne elemezni Révész 1940-es években született írásait. Egészen különleges, máig ható és érvényes tanításokkal szembesülnénk, viszont a könyv keretei nem bírnák el ennek a megvalósítását. Ezért ezekből az évekből egy olyan, több síkon elemezhető előadás-sorozatát emeljük csak ki, amelyben nemcsak a Krisztus királyságának akkori bemutatását látjuk, hanem egyéb biblikus, reformatori és aktuális üzeneteket tartalmaz. S eközben a krisztológia, az ekkleziológia és az írásszerűség hatalmas területén kalauzol el bennünket. A címe: *A theologus-existentialia ma*.⁵³³

Ez az az előadás-sorozat, amely mind a négy kategóriát mélyen érinti, igazolja Révész Imre rendkívüli teológiai felkészültségét és látásmódját, illetve azt, hogy mennyire rendszerben és összefüggésekben gondolkodott. S nem utolsósorban segít nekünk abban is, hogy az ennek a fejezetnek a bevezetésében idézett Barth-felvetés kapcsán kiderüljön, hogy hogy áll a saját krisztológiájával.

VI.8. Krisztus hármas tiszte – Révész megszólal a teológus ifjúság előtt

Mielőtt az említett sorozatot bemutatjuk, ha csak érintőlegesen is, de szót kell ejteni arról az 1932-ben mondott előadásáról, amelyet a *Lelkési pályán kívül hol és hogyan helyezkedhetik el a theologus?* címmel egy konferencián mondott el.⁵³⁴ Erről az alkalomról jelenleg annyi ismert, hogy teológusok és

533 Révész I.: *A theologus-existentialia ma. Hat bibliatanulmány, ifjú theologusok részére*, 1940/41. DRK Kézirattár, R 2633/1940–1942.

534 Uő: *Lelkési pályán kívül hol és hogyan helyezkedhetik el a theologus?* Előadás, kiadatlan kézirat, 1932, in: uő: Egy vagy más korjellemző szempontból megőrzésre érdemes, kiadatlan, vagy csak egy részben kiadott (vagy idegen nyelven megjelent) dolgozataim, DRK Kézirattár, R 2651.

ifjú lelkészek voltak jelen, akik a végzős hallgatóknak a lelkészi pályán kívüli elhelyezkedési lehetőségeit keresték.

Révész ekkor már túl volt egy évtizedes lelkipásztori szolgálaton, s évek óta egyrészt Baltazár Dezső püspök mellett mintegy a második vonalban haladt, másrészt mint a hittudományi kar egyháztörténeti tanszékének professzora, széleskörűen átlátta a Tiszántúli Református Egyházkerület és a lelkészképzés helyzetét, illetve személyi és dologi feltételeit.

Ennek az előadásnak a címét kimondottan a teológus ifjúság adta, és nem Révész választotta, jóllehet hasonló kérdésekben már bizonyos helyeken volt alkalma véleményt nyilvánítani. Legfontosabb vonalvezetése a 2Kor 10,5 alapján haladt: *„Lerombolni minden okoskodást, minden magaslatozt, mely az Isten ismerete ellen emelkedik és foglyul ejteni minden gondolatot, hogy Krisztusnak engedelmeskedjék.”*

Az előadás először arra tért ki, hogy valójában mi lehet a teológiai képzés célja. Az általános közvélekedés azt tartja ugyan, hogy a végzős egy kenyérkereső hivatást kap, ami az oklevél mellé új „állással” jár, de Révész szerint ez legfeljebb csak mellézköze lehet. A teológiai képzés szükségszerű *életműködés*, éppen úgy, mint a bizonyoságtétel. Példaként megemlítette Antoine Court (1696–1760) lausanne-i szemináriumának hallgatóit, akik legelőször a vértanúság lehetőségével számoltak, s nem tesznek másképpen most az oroszországi evangéliumi lelkészképzés tagjai sem.

Tehát a teológia abszolút szempontból nem tekinthető meghatározott életpályára képző, „állásba helyező” intézetnek; a mártírok iskolájának annál inkább, ahol az Úr és a másik ember szolgálatára testi életük véres pecsétjét teszik, ahol teljes életodaadással vannak a diákok, tehát más észjárásra és célkitűzésre van szükség, mint ami a világban van; és nem kapcsolódhatnak össze a világgal.

Hallgatóinak tudniuk kell arról, hogy az idők jelei szerint a lelkészi pálya az utolsó helyre fog kerülni a közeli vagy távoli jövőben. De aki az Ézs 6,8 alapján feltett kérdésre – *„Kit küldjek el és ki megyen el nekünk?”* –, azt feleli, hogy *„Ímhol vagyok én, küldj el engemet!”*, az mártírnak jött; és az az Isten szíve szerinti teológus.

Révész ezen a ponton megállt, és összefoglalta a teológusoknak az addig elhangzottakat. Majd a következőkkel nyitotta meg az újabb gondolategységet: *„milyen jó dolog volna a Krisztus királyságának a magyar református egyház által való eredményesebb szolgálata szempontjából az, hogyha minél több teljes theologiai képzettséggel bíró jogászunk és orvosunk volna.”*⁵³⁵

535 RÉVÉSZ I.: *Lelkészi pályán kívül hol és hogyan helyezkedhetik el a theologus?*, 7.

Majd, mivel ebbe az irányba nem akart olcsó illúziókeltést gerjeszteni, a fenti problémákra megoldásként hozta fel a lelkészképzés és a tanár-, illetve a tanítóképzés intézményes összekapcsolását. Az viszont már nem illúzió, hogy igenis számolni kell azzal, hogy az egyház iskolái a gazdasági, vallási és politikai válság miatt nem maradnak meg. Bár – mondja Révész – egy orosz mintájú felfordulás esetét számításon kívül hagyva valószínűtlen, hogy a legéletképesebbek kizárólag egyházi forrásból való fenntartása ne lehetne sikeres. Ehhez viszont arra van szükség, hogy „a megmaradó elemi és középiskoláknak élet- és versenyképességét [...] ne csak anyagi, hanem szellemi oldalról is biztosítsuk”.⁵³⁶

A minden versenyt elbíró szellemi és pedagógiai színvonal érdekében biztosítani kell az „egységes és szigorúan következetes református hitvallási, biblikus-evangéliumi világ- és életnézeti”⁵³⁷ alapokat, amelyek tekintetében – „minden legkisebb megbántási szándék nélkül” – van javulási lehetőség. Révész a megoldást a teljes tanári képzettség mellett a teljes teológiai képzettség és lelkület birtokában látná; jó példa rá a római katolikus egyház, ahol szerzetesek oktatnak.

A fiatal lelkészek gyülekezetbe való kirendelése kapcsán megállapította, hogy nem jó, ha túl korán kerül valaki végleges állásba. Az előző századok mintáira visszautalva a fokozatosságot tartotta kívánatosnak, azaz a továbbképzés, életfegyelem, selectio, tehát az előkészület, a tapasztalat és a Szentlélek érlelése sokat segíthet. Ez pedig azért lényeges, hogy a következő generáció tagjai ne keseredjenek bele korán a lelkészi szolgálatba.

Megállapíthatjuk tehát, hogy Révész Imre, az egyetemi tanár, az egykori gyakorló lelképásztör gondolkodásának kiemelt szellemi magaslata a Krisztus királyi uralmának a tanítása, amelynek megvalósulása érdekében kereste az egyházi oktatásban is azokat a gyakorlati, egyetemes és időtálló elemeket, amelyek élhetővé tehetik egyházunkat, és helyükre segíthetik annak munkásait. Itt nem a püspök szólalt még meg, mégis mennyire széles az a munkamező, amelyben gondolkodott és látott. Nemcsak a teológia, hanem az általános és középiskola, s nemcsak a lelkész, hanem a pedagógus is benne van a látóterében, ráadásul úgy, mint a krisztusi királyság szolgája, mint a következő református generáció kinevelésének a legkiemelkedőbb eszköze.

A Krisztus királyi uralmának zászlaja pedig arra kötelezi az alatta állókat, hogy hivatásukat kimagasló minőségben és Isten tetszését elnyerve művel-

536 RÉVÉSZ I.: *Lelkészi pályán kívül...*, 7.

537 I. m., 8.

jék. Mondhatjuk, hogy az az 1932-es teológus ifjúság a legelhivatottabb tanáráról kapta az erre való útmutatást.

VI.8.1. „A theologus-existentia ma”⁵³⁸ – a teológuslét értelmezése

Egy évtizeddel később, az 1940/1941-es tanévben Révész püspök különleges előadás-sorozattal készült az öt hallgatók számára, amelynek címe: *A theologus-existentia ma*. A hatrészes sorozatból ma már csak öt található meg; az első rész címe: *Bevezetés*, az alcíme: *Hat bibliatanulmány, ifjú theologusok részére*.

Az 1933-ban, Karl Barth által ugyanezen a címen írt előadás néhány kiemelt mondatával vezeti be a maga saját gondolatait is, amely Isten ígéjének hirdetőjét, a valódi teológust minden körülmények között kötelezi. Barth eredetileg a protestáns egyház felett is diadalmaskodó nemzetiszocializmus erejével szemben nem a politikai ellenvéleményét fogalmazta meg – mert erről szó sincs az írásában –, hanem a „*tiszta és megvesztegethetetlen evangéliumi álláspontot*”, amelyben a Krisztus által a teljességgel az emberért velünk lévő Isten példáját követve mutatja be, hogy az egyháznak is teljességgel az emberekért kell lennie, azaz „*nekünk német theol.-nak is valósággal és becsületesen, teljességgel ezért a német népért kell lennünk*”.⁵³⁹ Révész többek között azt emelte ki Barth írásából, hogy a teológus egzisztencia nem más, mint „*az egyházban való létünk*”, ahol a teológus igehirdetőként és tanítóként szolgál. Továbbá „*ott van theologus existentia, ahogy*⁵⁴⁰ *Xtus és egyedül Xtus a vezér.*”⁵⁴¹

Összehasonlítva Révész és Barth előadását, megállapítható, hogy ahol a svájci teológus befejezte, a debreceni teológus ott kezdte meg gondolatainak kifejtését, hiszen az utolsó előtti mondatát kissé kibővítvé idézte meg: „*A theol.-nak, a rábízott különleges felelősségteher alatt virrasztania kell, mint magányos madárnak a háztetőn (Zsolt 102,8)*⁵⁴² – *tehát a földön kell ugyan lennie, de a nyílt, tágranyílt és föltétlenül nyílt ég alatt.*”⁵⁴³

538 Révész I.: *A theologus-existentia ma*, A jelenléti ív tanúsága szerint az előadáson részt vett Bütösi János másodéves teológus hallgató is, aki később többek között az amerikai Krisztus Egyesült Egyházának püspöke lett, majd a DRHE professzora is volt.

539 I. m., 1.

540 Az „ahogy” helyett talán az „ahol” szó értelmesebb fordítást kínál.

541 Uo. A „Xtus” és az „In” rövidítés ebben a kéziratban számtalan esetben fordul elő.

542 Révész itt beírta az idézetbe a Zsolt 102,8-at, ami nincs benne Barth eredeti szövegében. „*Álmatlan vagyok és oly magányos, mint madár a háztetőn.*” Feltételezésem szerint azért, hogy a teológus növendékek számára még érthetőbbé és egyértelműbbé tegye Barth „képének” jelentését.

543 Uo.

Révész tudta és leszögezte, hogy bár nem ugyanaz a helyzete Magyarországnak, mint Németországnak,⁵⁴⁴ de nem kevésbé válságos, ezért a magyar nemzetnek is részt kell vennie az egyébként világszintű politikai és társadalmi átalakulásban. Személyes hangon tisztázta, hogy ezekben a nehéz időkben nekik Isten Igéjének hirdetőiként a népért és a nemzetért kell lenniük, de csak mint teológusok, csak mint Jézus Krisztus szolgálói és csak az egyházban. Intően figyelmeztetett mindenkit arra, hogy *„ha mint theol.-ok és igehirdetők, lelkipásztorok népünket teljesen vagy túlnyomólag pol-i vagy épp gazdasági-társadalmi téren akarjuk szolgálni, akkor igazi existenciavesztett emberekké, szánalmas és hasznavehetetlen figurákká leszünk”*.⁵⁴⁵

A magyar közgondolkodás – Révész korához mérve – az elmúlt száz év alatt teológuson azt értette, aki a teológiai tudomány hallgatója, vagy aki a teológiai tanpályáját befejezte. Utána többnyire a „pap” szó került előtérbe. Ez a teológus fogalom a liberalizmus korában ugyan megkopott, de eredetét nézve továbbra is azt jelenti, hogy teológus az, aki Isten igéjéből él, azt szólja, annak tanulmányozását haláláig folytatja, illetve aki tudományos teológiával rendszeresen foglalkozik, műveli, benne otthon van, *„Isten igéjének szolgálója s e szolgálat alapkövetelményét, a theu-logos szakadatlan tanulmányozását híven s buzgón, állandóan végzi”*,⁵⁴⁶ korra való tekintet nélkül.

Mindebből az következik Révész szerint, hogy *„örökké theologusoknak kell maradnunk – és h a theol. pályára lépésünk első pillanatától fogva válnunk kell a theol. existenciát – a mindenkori mával szemben, de a maga időtlen vonásaival”*.⁵⁴⁷

Ettől a ponttól kezdve Révész teljesen önálló irányba indul, és a Mk 3,14–15 alapján adja meg a teológus egzisztencia alapját, amely a Jézussal lenni, prédikálni és ördögöket űzni⁵⁴⁸ tagolást követi. Tehát olyan szolgálat, aminek egy határozott egzisztencia az alapja, s amelyhez egészen meghatározott feladat tartozik.

Révész bemutatta, hogy ki és mi ez a „Teos”, akiről a teológusoknak szólniuk kell. Igei alapként tekintett az Ez 1, 10, 41,18–25, 43,1–4, illetve a Jel 4,6kk részekre, amelyekben véleménye szerint ugyan meglátszik Isten dicső-

544 Magyarország és Németország tekintetében a közös pontok és veszélyek, illetve a felelősség felismerése, s ezáltal Révész reális helyzetlátása több más előadásából, írásából pontosan ismert. Révész I: *A keresztyénség helyzete*; A német protestantizmus válsága a Hitler-uralom alatt, in: *Magyar Szemle* 17 (1933/19), 213–221.

545 Uő: *A theologus-existencia ma*, I, 2.

546 Uo.

547 Uo.

548 Az alapige szerint „vele legyenek”; „hirdessék az igét”; „kiűzzék az ördögöket”.

ségének teljessége, de ezt az ember legfeljebb csak „szemléletes törésben” és messziről bírná el.

Ennek konkrét érzékeltetésére egy műalkotásnak az elemzését használta fel, hiszen a franciaországi tanulmányainak helyszínén – Montaubanban – az egyik helyi templom bejárata felett látható Raffaello-festmény mozaikokból kirakott nagyítását⁵⁴⁹ hozta fel példaként, amelyen az eltörpült emberen kívül a Szentélyt őrző kerubok vannak, melyek egykor mitológiai lények voltak. Ez azt jelenti, hogy a szentély, mint Isten ismeretének, tiszteletének és szolgálatának a világa el van zárva az ember elől. Mert az ember nem lenne képes sem megőrizni sőt ide betekinteni sem. De az Újszövetség szerint Jézus Krisztusban mégis ismerhetjük, tisztelhetjük és szolgálhatjuk; azaz a szentélybe való belépésre csak maga Isten tehet képessé minket. Ami Ezékiel látomásában Isten lényének érzéki képzetekben való kijelentése, az az Újszövetségben - Révész szerint - kristályosan áttetszővé válik.

A festmény alapján Jézus Krisztus hármassá tiszte ábrázolódik ki, úgymint a főpapi tiszt = kerubarc (bikaarc), prófétai tiszt = sasarc, királyi tiszt = oroszlánarc. Ő vezet minket Isten ismeretére, tiszteletére és szolgálatára; s így teszi lehetővé a márki üzenet megvalósulását.

Révész mindezt a Heidelbergi Káté 31. és 32. kérdés-feleletével nyomatékossította, hiszen „*az Ő isteni existenciája az egyetlen alapja a mi emberi, tehát keresztyéni, tehát theologiai existenciáknak is*”.⁵⁵⁰

Már ennek a kurzusnak a címadásában is benne van az az egyediség, amellyel Révész jelezte az ifjú hallgatók felé, hogy egy teológusnak, egy lelkipásztornak mennyire tisztában kell lennie a kor kínálta lehetőségekkel. Ez nemcsak a határon belül zajló teológiai kutatásokkal és vitákkal, valamint az egyházi élet történéseivel szembeni nyitottságot jelenti, hanem a külföldi egyházi és teológiai jelenségek iránti érdeklődést is. Véleményem szerint Karl Barth is hasonló hozzáállást tanúsított, amikor a kiindulási alapul vett esszéjének rögtön a legelején bevallotta, hogy egykori diákjai kérdezték meg tőle, nem szeretne-e mondani valamit azokról a mögöttük lévő egyházi gondokról és problémákról, amelyek mindnyájukat foglalkoztatják.⁵⁵¹ Erre mint-

549 Raffaello Sanzio (1483–1520), reneszánsz kori olasz festő és építész, aki az említett festményt 1518 körül festette, s ez alapján készült el a mozaikkép 1891-ben. Forrás: https://hu.wikipedia.org/wiki/Raffaello_Sanzio (letöltve: 2023. november 21.) A mozaikképet a 13. században épült Saint-Jacques erődtemplomának toronyalatti bejárata felett helyezték el, ld. https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/e/e7/Montauban_-_L%27%C3%A9glise_St_Jacques.jpg (letöltve: 2023. november 21.).

550 RÉVÉSZ I.: *A theologus-existencia ma*, I, 4.

551 BARTH, K.: *Theologische Existenz heute!*, München, Christian Kaiser Verlag, 1933. Forrás:

egy válaszul írta meg azt, hogy vajon nem lenne-e jobb mind az egyháznak, mind az egész közösségnek, ha nem a mostani helyzet felől („zur Lage”), hanem a lényeg felől közelítenénk („zur Sache”).⁵⁵² Azaz tudatosítanánk, hogy nem feltétlenül egy konkrét helyzet, hanem egy ezt meghaladó ügy kívánja meg a teológus véleményét, hiszen Barth ebben a kiállásban azt is tisztázta, hogy ő sem akar mást, csak „Theologie und nur Theologie zu treiben”.

Révész ezt a teológiai álláspontot képviselte ennél az előadás-sorozatánál, ugyanakkor ezt a hozzáállást és attitűdöt tapasztaljuk nála nagyon sok esetben: egy konkrét helyzet kapcsán megfogalmazott „ügykezelést”. Nyomát sem látni szervilizmusnak, Barth vagy más teológiai gondolkodó epigonként való követésének, sokkal inkább egy saját véleményt és gondolkodást árasztó, azt a legkreatívabban megközelíteni és átadni akaró alkotót látunk.

Ezt a rendkívüli révészi karaktert igazolja a Raffaello-kép kiválasztása és üzenetének feldolgozása is. Nagyon egyedi módon nyitja meg a Szentírás igehelyeit, emeli fel ehhez a Heidelbergi Káté kérdéseit, és segítő módon alkalmazza ezeket a hallgatóiban megszületendő teológus egzisztencia kialakulásában. Az első előadásától kezdve az utolsóig igyekszik szem előtt tartani Isten számunkra elérhetetlen dicsőségének Jézus Krisztusban mégis elérhető valóságát.

VI.8.2. A Kerub – a teológuslét papi jellege

A második előadás címe *A Kerub*.⁵⁵³ Révész jelzi, hogy a kerub vagy a bika arca mögött mérhetetlenül gazdag jelentéstartam van. Kettős szerepet képviselnek: Isten maga őrzi a szentséget és maga jelenik meg az áldozati állat képében, s egyúttal közbenjár értünk, így ábrázolva ki Urunk főpapi tisztét, amiben benne van a márki ige első szakasza (3,14), hogy „ővele legyenek”.

Először is az emberi vallásosság tehetetlenségével szemben odaállítja Isten oltalmazó jelenlétét (Róm 1,18–32), bár az a baj az emberrel, hogy nem ismeri és nem érti az igaz istentisztelet alapfeltételét (1,16–17), mivel „nem méltatták az Istent arra, hogy ismeretükben megtartsák” (1,28a), ezért Isten sem vette őket őrizetébe, átengedte őket perverzitásuknak.

Majd tisztázza, hogy Isten örökdedése nem pusztán misztikus jelenlét, mert „Ő az emberszívet a Keresztfa pokoli kínjával és gyalázatával vette hatalmá-

<https://jochenteuffel.files.wordpress.com/2020/06/barth-theologische-existenz-heute-1933.pdf> (letöltve: 2023. november 18.).

552 I. m., 1.

553 RÉVÉSZ I.: *A theologus-existentia ma*, I, 7.

ba”. Mindezt azért, mert az emberszív fölötti sötétség hatalmát másként nem lehetett megtörni. Krisztus áldozatának jó illata az, hogy ő továbbra is könnyörög értünk (8,34), sőt helyettünk és bennünk (26–27). A főpapnak mint áldozatnak a vére betakar, a főpap (áldozó) imádságai pedig körülvesznek minket. A váltság és a kiengesztelés ereje folytonos, ezért a Fiú kerub arca (a vigyázóé) állandóan felénk fordul.

A teológus egzisztencia alapja tehát: Jézussal lenni (ApCsel 4,13). Ez nem más, mint felvétel Jézus örök áldozatába és elrejtőzés oltalmába. Ez az önmegadás – gyermekké válás – azonban nem megy könnyen. A prófétai és királyi tisztünk feltétele: bekerülni a kerub- és a bikaarc hatalmába, mert ha nem, akkor „csak vallásos igazságkeresők vagyunk, nem theol.-ok!”⁵⁵⁴

A Krisztus felkenetésében részes ember teológus egzisztenciája azt kívánja meg a 32. kérdés-felelet alapján, hogy magát hálaáldozatul neki adja, Révész szavaival szólva: „Nem lehetek theologus, ha nincs állandó imádságbeli közösségem a Szentírásban hozzám szóló élő, igaz egy Istennel, vagyis az Úr Jézus Xtussal.”⁵⁵⁵ Ez hiányzik a teológus életben. Mélyről jövő vallomással ismerte el Révész a diákok előtt, hogy ez őt is érintette. „Gúnyoltuk az imádkozókat... [...] Mit nem adnék érte, ha másként kezdhethném újra. Ti másként kezdjétek és folytassátok!”⁵⁵⁶

Mindebben határozottan megtalálható a papi szolgálat értelme is, ami nem más, mint mások kalauzolása, a szenvedők segítése, együtt imádkozás, amelyektől nagyon húzódoznak az emberek. Önkritikusan szólal meg Révész, s elmondja, hogy „még mindig nincs meg bennem elegendő mértékben a »papi« vonás”: imádsághoz segíteni a szenvedő testvért. Mert „ahol a beszéd semmit sem ér, ott az imádság segít!”⁵⁵⁷

Emellett természetesnek kell lennie az *igetanulmányozás* és az *igehirdetésre való felkészülés* köteletségének, hiszen az igéből ismerhető meg az, akinek a teológus és a hallgatói odaáldozzák magukat. „De Ige imádság nélkül olyan, mint a gyönyörű gyümölcsöskertnek rácsos ajtón keresztül mutogatása.”⁵⁵⁸ Így kell készülni a papi feladatra, baráti, testvéri közösségben és belső kamrákban, amihez a tudomány és a könyvek csak ösztönzést adhatnak.

554 RÉVÉSZ I.: *A theologus-existencia* ma, II, 2.

555 Ebben benne van a bűnvallás, hálaadás, ima az áldásokért, és ez így lesz az életáldozat állandó, összefonódó egysége. Uo.

556 I. m., 3.

557 Uo.

558 Uo.

Mintha Barth szavai szólalnának meg az imádság és a felkészülés kettősségében, amikor az Istenről való beszéd lehetetlenségéről tanít.⁵⁵⁹ Az embernek – tehát benne az igehirdetőnek és az igehallgatónak egyaránt – a kegyelemre és az imádságra van szüksége ahhoz, hogy az igehirdetés isteni és emberi oldalát együtt láthassa. Majd így folytatja: „Az imádság mellett azonban komoly, becsületes »munkára« is szükség van az igehirdetésnél.”⁵⁶⁰ Jézus Krisztus igéből való megismerhetősége véleményem szerint abba az irányba halad, amiről Barth azt mondja, hogy a lehetetlenségre vállalkozó igehirdető számíthat arra, hogy „az Ige felől jövő ítélet és kritika gyógyító erejű, mert mögötte az a »fordulat« áll, ami nagypénteken és húsvétkor ment végbe”.⁵⁶¹

Az ember bűnös állapotából fakadó tehetetlensége tényének megállapítása kimondottan mint szükségszerűség jelenik meg Révésznel. Egy ilyen kilátástalan helyzetben lévő ember számára pedig szintén szükségszerűen jelenik meg, hangzik el a keresztről és Jézus Krisztus áldozatának tényéről szóló evangélium. Az ebből következő „Jézussal lenni” egzisztenciális alap pedig – amit a fenti szakaszban Barth a „kegyelemhez menekülésnek” nevez – mintegy szükségszerű következményként áll előttünk. Ez Révésznek a legkorábbi írásaiból is kitűnik.

A reformáció négyszáz éves évfordulóján (1917) lelkipásztoroknak tartott előadást a Kolozsvári Református Egyházmegye belmissziói értekezletén.⁵⁶² A gondolatiságában az egyetemes papság reformatori tanítása köré épített értekezésének centrumában Jézus áll, aki örökkévaló főpap Melkisédek rendje szerint, tökéletes véráldozatának erejével az egyetemes papság alapja. Ez lehet minden vallás vágyakozó gondolatának lényege, az Isten életével való egyesülés, mely tökéletességre jut Jézus kijelentésében, és beteljesül az ő váltságshalálával.⁵⁶³

Révész szerint ebből derül ki nyilvánvalóan, hogy a reformáció nemcsak a gondolkodás felszabadítása, az istentiszteletnek, az erkölcsiségnek, a hittannak, az egyházszervezetnek a megtisztítása, hanem végtelenül több. Így az Isten életével való egyesülés tulajdonképpen a végtelen, az örök Istennel való életkapcsolatra való rámutatást jelenti.

Ugyanakkor ennek az emberi önátadásnak – ami jó értelemben vett re-akciónak nevezhető – van egy isteni akcióként értelmezhető, kiváltó vagy

559 GERÉB P.: *Barth Károly Dogmatikája*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2006, 187.

560 Uo.

561 Uo..

562 RÉVÉSZ I.: *A reformáció papsága*, in: *Egyházi Újság* (Kolozsvár) 8 (1917), 90–94, forrás: RÉVÉSZ I.: *Vegyes dolgozatok*, 43–47.

563 Uő: *A reformáció papsága*, 44.

megelőlegező ősoka, eredete is. Hiszen Jézus Krisztusról többek között úgy prédikált 1920-ban, mint az emberért bemutatott önfeláldozó szeretet és önátadás isteni tettéről.⁵⁶⁴ Mert Jézus Istennek a Golgotán kifejezésre juttatott, az ember számára legérthetőbb gondolata és üzenete, melynek centrumában az Ő „engedelmes áldozati halála” van. Ennek a krisztusi mintának viszont meg kell jelennie a keresztyén ember életében, különösen a lelkipásztorében, tehát az emberre nézve ebből következik a küldetés, azaz „belenőni Krisztus áldozat-életébe, hogy senki le ne birhassa a mi erősségeinket és senki el ne vehesse tőlünk a mi jövődönket”.⁵⁶⁵

A többször idézett *Az Ige fénye* című prédikációskötete azt igazolja, hogy Révész minden alkalmat megragadott arra, hogy bizonyosságot tegyen Jézus Krisztusról az emberek előtt. Ha az alkalom úgy adta, a fiatalok felé is ezzel az igénnyel szólt. Ahogy azt a bizonyos el nem mondott prédikációját⁵⁶⁶ zárta, amelyben tanácsként mondta ki, hogy a fiatalok számára ki kell nyitni az ablakot Napkelet felé, hogy „a hajnali biborfényben fürödve, szárnyalhassanak céljuk iránt [...] az ifjúságnak meg kell mutatni Krisztust, a lelki világ mindig kelő és soha le nem nyugvó napját, minden prófécia szent, örök álmát és beteljesült igazságát...”⁵⁶⁷

VI.8.3. A sas – a teológuslét prófétai jellege

Isten valóságának harmadik képe a sas, ami Krisztus prófétai tisztére utal. A sas az Istenhez szárnyaló és titkait „napba néző szemmel” kereső emberi szellem jelképe. A kiemelt katekézések szerint Krisztus – a legfőbb prófétánk –, aki „Istennek titkos tanácsát és akarátát a mi váltságunk felől tökéletesen kijelentette” (31.), a teológus pedig nevére vallást tesz (32.), mégpedig a márkai alapige (3,14) szerint prédikálással, azaz minősített módon.⁵⁶⁸

A kezdő teológusnak sem szabad azt hinnie, hogy a prófécia az jövődömonás. Nem az, mert Isten - amennyiben jónak látta - időnként az ó- és újszövetségi prófétákkal is küldött jövőre vonatkozó üzeneteket egyházának. Ezek a nagy jö-

564 RÉVÉSZ I.: *Az Ige*, in: uő: *Az Ige fénye*, 9–14, 11.

565 Uő: *A személyes élet*, in: uő: *Az Ige fénye*, 20–24, 24.

566 Kétszer hívták meg Nyíregyházára a Református Kollégiumnak való gyűjtés idején, de rajta kívül álló okok miatt egyszer sem sikerült elmondania ezt az igehirdetését. „Itt közlöm hát, nem azért, mert »bennem maradt« és kikívánczik, hanem az ügy érdekében” – írta később prédikációskötetének jegyzetei között. Uő: *Az Ige fénye*, 170.

567 Uő: *A kollégiumért!*, in: uő: *Az Ige fénye*, 116–119, 119.

568 A prófécia Isten kijelentése a mi váltságunkról, míg a prédikálás részesedés Krisztus prófétai tisztében. Uő: *A theologus-existencia ma*, III, 1.

vőbeni tény, a Messiás el- és visszajövele kapcsán érkeztek a mi váltságunk betetőzéseként, de úgy, hogy a próféták próféciai ennek a nagy ténynek távlatában a mára és a holnapra ugyanúgy vonatkoznak; ahogy Jézus Krisztus kijelentéseinek sajátossága, hogy a legfőbb hangsúly a „má”-n és a „most”-on van.⁵⁶⁹

Krisztus tehát megtanítja nekünk Isten titkos tanácsát és akaratát ránk nézve, de még inkább tökéletes áldozatában elvégzi az Atya akaratát (ő a *Logosz*, szó és tett erő), mert az ember magától erre nem jöhet rá (Ám 3,7–8). A prófétálás és a prédikálás tehát szorosan együtt jár, amikor a Krisztusban testet öltött igét hirdetik,⁵⁷⁰ és semmi más hirdetése nem kaphatja meg sem a prédikáció, sem a prófécia nevet.

Révész őszintén és egyértelműen mutat újra utat a teológus ifjagnak, hogy az igehirdető adja oda magát az élő ige és Krisztus személyes hatalma alá, aminek személyes vallástétel a következménye (a többi csak pénzkereső meseterembség).⁵⁷¹

A használhatóság, valamint az Isten szerinti küldetéstudat érdekében az ifjú hallgatók már igen korán szembesülnek azzal, hogy teológus egzisztenciájuk és szolgálatuk felülről való rendeltetése érdekében az említett összefüggéseket egy életre meg kell jegyezniük. Révész ezt olyannyira komolyan vette, hogy erre a már sok éve szolgáló lelkészek figyelmét is felhívta. Tudniillik a prédikálás és a prófétálás összetartozásának és elválaszthatatlanságának kérdése 1947-ben egy lelkészevangelizáción⁵⁷² újra előkerült. Itt azt hangsúlyozta, hogy egy lelkipásztor szolgálatában nagy kísértés, amikor a papi oldal a prófétai oldal fölé nő.

Az egyetemes papság tanításán túl a lelkészek annyiban érdeemesek a – Kálvin szerinti – „pap” (*sacerdos*) névre, „amennyiben az Ige és a Lélek kardjával állandóan megáldozzák Istennek a rájuk bízott életüket”.⁵⁷³ Így lesz a papság összeköttetésben az igehirdetéssel és a pásztorsággal, ami a prófétaság nélkül elképzelhetetlen. Amennyiben azonban a prófétaság lelke kialszik, a papi szolgálat a maga lelki „áldozár” mivoltától elhajolva hagyománnyá és

569 RÉVÉSZ I.: *A theologus-existentia ma*, III., 2.

570 KÁLVIN J.: *Institutio*, II. 5.2; RÉVÉSZ I.: *A theologus-existentia ma*, III, 3.

571 Mintegy függetlenül írt más prédikációjának a használatáról is, amely lehet felejthetetlen és ösztönző, s a Szentírás mellé vezető kalauz. A legációk kapcsán pedig azzal biztatja hallgatóit, hogy bármilyen szerény, de saját prédikációkkal induljanak a szolgálatba, mert így lesznek „Krisztus dicsősége” (2Kor 8,23). I. m., 4.

572 RÉVÉSZ I.: *Hanyatló papság, emelkedő prófécia* – I. Ároni ház, 1947. szeptember 30. – október 4., az 1Sám 1–4. alapján, in: Révész Imre bibliatanulmányainak és előadásainak vezérfonalai és jegyzetanyaga. Több különálló füzetben. *DRK Kézirattára*, R 2623.

573 Uo.

mesterséggé válik. Nem is szólva arról, hogy ezáltal az evangelizációk lendülete és hatékonysága jelentősen csökken. A lelkész így nemhogy az ige tolmácsolására, de meghallására és megértésére sem lesz képes. Éli főpap életén keresztül mutatott rá arra, hogy ennek van realitása. De annak is, hogy a lelkészek megértsék, Krisztusban nem azt hallják, hogy „*ego sum consuetudo*”, hanem azt, hogy „*ego sum veritas*”,⁵⁷⁴ azaz nem a szentélyhez, hanem Isten kijelentett igéjéhez kötődnek.

A Jézusnak való odaadás és a hozzá való kötődés ugyancsak központi kérdés Révésznél, hiszen kizárólagosan csak ez a kapcsolat teszi lehetővé az isteni áldások és iránymutatások észrevételét, azaz Isten akaratának megértését. A *szőlőtő és szőlővesszők*⁵⁷⁵ című igehirdetésében éppen ezt, a Jézussal való összenövés parancsát tolmácsolja hallgatóinak egy nagycsütörtöki istentiszteleten. Jézust életforrásnak mutatja be, aki önmagában élhetné az ő dicsőséges és királyi életét, de ő csak bennünk akar élni. Ez és kizárólag csak ez a vágya vezette arra, hogy a szenvedést, az Istentől való elhagyatottság poklát és a halált is vállalja el, mert az „*Ő kinszenvedéseinek megalázkodott teljességében, az Ő halálának tökéletes elvégeztettségében fakadhatott föl a gyümölcstermő életforrás...*” a számunkra. Az ember feladata tehát nem is lehet más, csak az, hogy egyesüljön a „*királyi szőlőtő életével*”.⁵⁷⁶

VI.8.4. Az oroszán – a teológuslét királyi arca

A negyedik kép az oroszán képe, amely a királyi tisztséget ábrázolja ki Isten valóságából. Örökkévaló királyunk igéjével és Lelkével kormányoz, a váltásban oltalmaz és megtart (HK 31.), hogy a bűn és az ördög ellen szabad lelkiismerettel harcolhassunk és vele mindenek felett uralkodjunk (HK 32.), azaz a Mk 3,14 szerint: „*hatalmunk legyen ördögöket kiűzni*”.

Isten országára mutat fel Révész, amely szó szerint „királyság”, ahol mindenek felett Isten abszolút, Krisztusban gyakorolt egyeduralma jelenik meg. Már ez működik ott, ahol a lelkek neki engedelmeskednek; azonban egészben véve mégis eljövendő ország a Sátán leveréséig (1Kor 15,23–28). Ezután megszűnik ez az ország, mert onnantól a Szentháromság zavartalan uralma jön. Addig viszont Isten országában szakadatlan harc folyik, amit a király Krisztus vív.⁵⁷⁷

574 Tertullianus szavait idézte (*consuetudo* – hagyomány, szokás).

575 Révész I.: A szőlőtő és szőlővesszők, n: uő: *Az Ige fénye*, 120–122.

576 I. m., 122.

577 Uő: *A theologus-existentia ma*, IV, 1.

Krisztus királysága elsősorban maga az *Egyház* (HK 54.), ahol boldogan és önként adják oda magukat a választottak Krisztus alá. Az egyházban lenni annyi, mint Krisztusban lenni a kiválasztott társaimmal. De eközben a bűn és a világ fejedelme ellen ebben a világban harcolni, emiatt szenvedni és az ószövetségi néphez hasonlóan menetelni kell az ellenséges sivatagon keresztül, de Isten kegyelmének bizonyosságaiból élve haladni. Ezzel az egyház Krisztus királyi igényét hirdeti meg már most, ebben a világban.

A teológus feladata: építeni Isten országát, de nem sablonos egyházi munkaként, nem is világi kultúrtevékenységként. Isten országát Isten építi, sőt már készen is van, majd alá fog szállni (Jel 21,2). *„Nem szabad abba a gögös és elvakult képzelődésbe esnünk, hogy amit Isten, mint eschatologikus nagyságot és mint saját legszemélyesebb tettét állítja elénk: annak létrehozásáról az »eschaton« előtt mi ábrándozunk.»*⁵⁷⁸ Az egyházat Krisztus királyságává kell tenni, ahol igéje és Szentlelke az úr; ne legyen benne a világ szelleme. Lelki fegyelemmel és a gonosz ellen való felbátorodással (ördögűzés), gazdasági, politikai, tudományos, művészeti területeken az egyháznak ugyanúgy hallatnia kell Urának királyi hangját: *„Jesus ist Sieger!”* (Blumhardt).⁵⁷⁹

VI.8.5. Az ember – a teológuslét emberi arca

Az utolsó, ötödik kép Isten megfoghatatlan valóságának az emberarca. Ez nem más mint Isten legdicsőbb megjelenése, végső epifániája földi, emberi szolga alakban. Ő az ember Jézust akarta főpappá, főprófétává és királlyá tenni, így dicsőséges isteni vonások jelentek meg emberi valóságban (Krisztus, Messiás). A teológus egzisztencia nemcsak azt jelenti, hogy Krisztus az övét tiszteiben részesíti, hanem azt is, hogy őket a maga szolgálatába állítja, és átalakítja.

A gyarló lelkipásztor gyakran eljut idáig, hogy *„én is ember vagyok!”* A Róma 7,24 így mondja: *„Én nyomorult ember!”* S ez már nem mentegetőzés, hanem önelítélés. Tehát ez a nyomorult, ha megváltott, már egzisztenciájában meghatározott ember.⁵⁸⁰

Mit jelent tehát a teológus egzisztencia? Papként a szenvedő mellett sírni a sírókkal, és a Főpaphoz vezetni őket. Prófétaként figyelni, és az emberi gondolkodásba belevinni az igét. Királyként a lelkész közéleti munkája kerül a középpontba, azaz a szövetkezettől a parlamentig jelen lehet, de csak úgy,

578 Révész I.: *A theologus-existentialia* ma, IV, 2–3.

579 I. m., 3.

580 I. m., V, 1.

hogy a Krisztus dicsősége növekedjen, ne a zsebe teljen, s ne a karrierje épüljön.

„A lelkipásztor, a teológus is »csak ember?!« Úgy van, de Krisztus hatalmába esett ember, akit napról napra jobban gyúr és formál a *theologus existentia!*”⁵⁸¹ Ennek az utolsó mondatnak a rendszerességet kifejező időhatározója – a „napról napra” – tulajdonképpen visszacsatolás is lehet az előadás-sorozat címében szinte észrevétlenül jelenlévő „ma” szócskára. A Krisztus hatalmába esés pedig azt erősíti meg és igazolja, hogy Révész krisztológiai látásmódja a legstabilabb és megdönthetetlen alapon, Jézus Krisztuson áll. Ha az Újszövetséget a kezünkbe vesszük, s megvizsgáljuk a „ma” szó előfordulásait és azok kontextusát, megerősödik bennünk az, hogy a „ma” olyan időpont és rendszeresség, amely önmagában kevésbé értelmezhető, sőt elválaszthatatlan Jézus Krisztusnak a személyétől és a hatalmától.

„üdvözítő született ma nektek, aki az Úr Krisztus, a Dávid városában.” (Lk 2,11); „ő pedig így kezdett beszélni hozzájuk: Ma teljesedett be ez az írás a fületek hallatára.” (Lk 4,21); „Jézus így felelt neki: Ma lett üdvössége ennek a háznak, mivelhogy ő is Ábrahám fia.” (Lk 19,9); „Jézus így felelt neki: Bizony mondom neked, ma velem leszel a paradicsomban.” (Lk 23,43). Valamennyi „ma” Jézus Krisztus jelenlétét hirdeti meg, s ebben a teljes és valóságos jelenlétben, a „ma”-ban jelenik meg a megváltás kézzelfogható csodája. Itt és ekkor történik meg régi ígéretek beteljesedése, változik reménytelivé a reménytelen világban élők élete, és ebben a „ma”-ban nyílik meg az a távlat, aminek egyedül csak a feltámadott Krisztus jelenlétében van realitása. S mivel Révész nemcsak egy festményt elemez, és nemcsak a Bibliát magyarázza, hanem ifjú teológusokat kíván minél felkészültebben kiküldeni az egyház szolgálatába, mindezek mögött fel kell ismerni az egyház „maiságának” a lényegét és csúcát. Azt a feltételt, hogy Krisztusnak jelen, azaz benne kell lennie. A mai egyház és a mai lelkipásztor sohasem a korszellemhez és a világhoz igazodik, hanem hagyja magát megtalálni Jézus által.

Mert az egyház csak és kizárólag akkor kor- és életszerű, csak akkor aktuális, csak akkor lehet a benne szolgálóknak egzisztenciális érintettségük, ha minden erre a Jézus Krisztusra mutat, azaz ha krisztocentrikus. Ez pedig egy olyan krisztológiát eredményez, ami önmagában véve is a Szentháromság felé mutat, mert Isten jelenlétét és megdönthetetlen királyi uralmát tartja szem előtt.

581 Révész ezt az előadását Dietrich Vorwerk *Des Pfarrers Predigt an sich selbst* című versével fejezte be. Révész I.: *A theologus-existentia ma*, V, 3.

Azt hiszem, hogy a fejezet elején a Barth által felvetett tisztázó kérdésre – noha nem kérdésként hangzott el – egyértelműen megtaláltuk a választ. Révész Imrének volt krisztológiája. Olyan gondolatrendszere, amely minimum negyven év alatt szakaszosan, igény és szükség szerint került címlapokra, folyóiratokba, könyvekbe, és hangzott el szószékekről vagy pulpitusok mellől. Még csak nem is pusztá teológia: több. Egy nem akármilyen mélységben és kristályos részletességben kiábrázolódó, egy ember tudásszomjából és az emellett megjelenő felelősségérzésből fakadó életforma ez, amely soha nem maradt bent egy dolgozószobában, hanem az első lépésektől fogva nyilvánosságot kapott, és sokakat segített az elgondolkodáshoz, a tisztánlátáshoz és a hitben való éléshez. Amit azonban nem lehet elhallgatni, az az, hogy az a történelmi kor, egyházi helyzet és teológiai útkeresés nemcsak feladatot jelentett az ő életében, hanem sokszor megoldhatatlannak tűnő kihívások elé is állította. Útközben sok minden és mindenki változott, nem meglepő módon ő is, de az Úr Jézushoz fűződő viszonya a papírlétből kiemelkedve erős maradt. Ennek okát abban találjuk meg, hogy valaki olyanról írt és tett bizonyyságot, akit élete Királyának tartott.

Révész Imre életművét – az ő szavával – nevezhetjük tépelődésnek, ami kimondottan sok belső küzdelemmel és fájdalommal járt, de talán mégis valamilyen titokzatos módon megjelenik benne egy megérlelt, letisztult, az értéktelentől és a feleslegestől elváló és elválasztó gondolatrendszer, amelybe az utókornak nemcsak lehetősége, hanem kötelessége is bekapcsolódni.

VII. RÉVÉSZ IMRE EKKLÉZIOLOGIÁJA

Ha van olyan tematika, amelyben a révészi életmű kicsúcsosodott, az éppen az egyházzal szembeni tanítása volt. Már franciaországi ösztöndíja is az egyház múltjának és jelenének a kutatásával és elemzésével telt, különös tekintettel a magyar kálvinizmusra, amit kitűnő professzorával, Émile Doumergue-gel művelt. Nagypapa és apja érdeklődési és tudományos köre s az ezzel együtt járó képzettsége szinte arra predestinálta, hogy az egyháztörténet hatalmas világában elinduljon, és felfedezéseivel segítse mások, de elsősorban a református egyház megújításáért tenni akarók tájékozódását is.

Szélesebb kitekintésben felsorolva a Révész Imre személyéhez valamilyen módon kötődő fogalmakat, egy egész könyvtárnyi anyag jelenik meg a szemünk előtt. A teljesség igénye nélkül a legfontosabbak: egyháztörténet, egyháztörténet-sz, egyházzervezet, egyházalkotmány, egyházpolitika, egyházkép, egyháztag-ság, egyházatyák, egyházi vezetés, egyházi megújulás, egyházi tanítás, közegyház, hivatalos egyház, intézményes egyház. S a sort hosszan lehetne folytatni ennek a munkásságnak az eredményeként, amely valóban további kutatásokra biztatja a magyar református és az egyetemes egyház iránt komolyabban érdeklődőket. Több tudományos elemzésre és feltárássra van szükség ahhoz, hogy a révészi egyházkép és egyházlátás jellegzetességei minél szélesebb körben nyilvánosságra kerüljenek. Nemcsak a pusztán intellektuális és enciklopédikus igények kielégítéséért, hanem az egyházépítő és egyházmegújító sarokpontok kiemelése és az egyházkritika józan és mértékadó művelése érdekében.

A folyamatos feldolgozás alatt lévő publikált és publikálatlan forrásgyűjteménynek az ismeretében, és ezen könyv korlátozott terjedelmének szem előtt tartásával témakörünk megközelítésének és vizsgálatának fő szempontja Révész személyes érintettsége. Ez alapján – négy nagyobb egységre osztva az anyagot – kerül bemutatásra gondolkodásának néhány alapvető sajátossága. Elsősorban tehát itt sem az egyháztörténeti oldal kerül megvilágításra, hanem az események mögött meghúzódó és a sokszor, több helyen elhangzó szigorú biblikusságon és kérlelhetetlen igazságkeresésen alapuló, mindenkitől fegyelmezettséget követelő, időszerű tanítás.

Először bemutatjuk az egyházat, ahogy Révész Imre „tanulta” és „tanította”. Ennek keretében a montaubani ösztöndíj hatásai, kutatásai kerülnek előtérbe az édesapjával folytatott levelezés alapján. Majd a kolozsvári tanársága idejéből megvizsgáljuk néhány karakteres tanulmányának és igehirdetésének sorsdöntő tanulságait. Végül a debreceni működésének egyházépítő tevékenysége kerül ismertetésre. Mindezekre a korai évekre úgy tekinthetünk, hogy valamennyi az elvi alapok lerakását segítette.

Majd az egyház történetének az a korszaka következik, ahogy Révész Imre „megélte”, különös tekintettel az 1938-as püspökválasztás körülményeire. Sajátos megközelítésünk célja, hogy az események között rámutassunk a stabil elvi alapokkal rendelkező professzornak az egyházi közélet nyomorúságaival való szembesülésére, a tisztségértelmezésének felülvizsgálatára, és mindezek között az egyházáért tett erőfeszítéseire. Ennek megértésében különös értéket képvisel a nyugdíjas korában írt *Vox clamantis in deserto* című kéziratos jegyzete.

Életútjának komoly „szenvedéseket” okozó időszaka a világháború borzalmai mellett az egyházon belülről szakadt rá, amikor 1941-ben és 1945-ben – eredeti szándéka ellenére – újra megválasztották püspöknek. Mindezt – többek között – az egyház és az állam kapcsolatának különös alakulása, valamint a zsidókérdés nagyban nehezítette. De Révész végig tartotta magát ahhoz, hogy elsősorban Isten előtt neki és egyházának számadási kötelezettsége van.

S elérkezett az az idő, amikor a kívülről (állam) és belülről (egyház) érkező nyomás oly mértéket öltött, hogy szeretett egyházával minden kapcsolatot megszakított, és maradt számára a befelé fordulás, annak minden további fájdalmával és tehetetlenségével. Ekkor már csak „szemlélődött”. De az öreg teológus tovább elmélkedett, folyamatosan írt, és ezzel teremtett különös esélyt arra, hogy az utókor vele együtt magába szálljon, esetleg levonja a megfelelő tanulságokat.

Előttünk is ismert, hogy az egyház állammal való kapcsolatának rendezése és a zsidókérdés ügye mellett nagyon sok kérdéskört lehetne érinteni. Többek között gondolhatunk itt az iskolakérdés, a földosztás, a szeretetszolgálat, a lelkészek és segédlelkészek, valamint a missziói célkitűzések, a lelkészképzés megoldatlan ügyeire vagy éppen az *Egyezmény* megszületésének körülményeire és aláírásának következményeire. Valamennyi mögött gazdag forrásanyag található, de ezen kérdéskörök bemutatására könyvünkben nem vállalkozhatunk.

Végeredményében a nyugalmazott egyetemi tanár 1965-re addig a felismerésig jutott, hogy „*a jelenleg fennálló egyházak és vallások bármelyikében csak történelmi, szociális és kulturális, de semmiesetre sem hitbelileg, világnézetileg abszolút értékeket hajlandó elismerni*”.⁵⁸²

Annak a fényében, hogy 1921-ben – a legnagyobb nyilvánosságot vállalva – elindította a *Hit és Élet* folyóirat-mellékletet, ez egy nagyon nehezen érthető mondat. Akkor a református egyház építője és megújítója akart lenni

582 RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*, 76.

azáltal, hogy az evangéliumi gyökerű kálvinizmus örökérvényű felismeréseit újra a figyelem középpontjába emelte. Mindezt úgy, hogy azt a sajátosan magyar, sőt erősen tiszántúli indíttatású lelki kálvinizmust a lelkek ébresztésének szolgálatába állította. Magas tudományos szintekre viszi az olvasóit, de úgy, hogy az ne valami száraz megemlékezéssé silányuljon, hanem mint aktuális szellemi- és életkérdéseket továbbgondolásra ajánlja, többek között a vallás, egyház, erkölcs és iskola tekintetében. A cikkek tartalma igazolja, hogy a szerkesztő nem a saját önmegvalósítására törekedett, s nem is csak a maga szellemi és lelki igényeinek kielését kereste, hanem közösségben, református egyházban és mindenekelőtt Isten dicsőségének szakadatlan felmutatásában vélte megtalálni táletumainak kibontakoztatását.

Ezt a paradoxont észrevenni és a helyén kezelni csak az tudja, aki Révész Imrének nemcsak egynémely írásából tájékozódik, hanem a személyes érintettség nyomvonalán a lehető legtöbb írásán keresztül akarja őt megérteni. Mindegyik írása külön világot alkot, mert mindegyik más történelmi korban, más körülmények között született meg. Az mindenesetre különös helyzetet teremt, hogy az említett és első olvasásra talán kiábrándító megállapítás 1965. március 4–6.⁵⁸³ között, mégpedig közvetlenül az 1951. február 13–20. között alapvetően lezárt feljegyzései után született. Ebben a témában tehát 1951 és 1965 között ebbe a füzetébe nem írt.⁵⁸⁴

Maga ez a kéziratos füzete több mint 70 oldalon keresztül éppen a Magyarországi Református Egyház holnapját kívánja segíteni azzal, hogy az egyházszervezetről, és a lehetséges megreformálásáról gondolkodik. Saját bevallása szerint nem kívánczik semmifajta nyilvánosság elé, de hálával fogja fogadni, ha egy-két testvéri „*visszhangot*” kaphat rá,⁵⁸⁵ még annak a kockázatát is vállalva, hogy valaki rászól: „*si tacuisses...*”⁵⁸⁶

Révész felé címzett személyes visszhangra nekünk sincs lehetőségünk, de mindezt és a korábbiakban megfogalmazottakat továbbgondolni és a Magyarországi Református Egyház holnapja érdekében bölcsen mérlegelve hasznunkra váltani nemcsak lehetőséget jelent, hanem egyenesen kötelességet ró mindnyájunkra.

583 Révész I.: *Vox clamantis*, 76–81.

584 Ezért kezdi a II. *Epilogus* című részt így: „*Másfél évtized telt el azóta, hogy a fentieket először írogatni s a hozzájuk tartozó mellékleteket és jegyzeteket később szaporítgatni kezdtem.*” I. m., 76.

585 A jegyzetből az is kiderül, hogy Révész felkérésére elolvasták a „barátai”: Ferenczy Károly, Kállay Kálmán, Makkai Sándor, Péter János, Czeglédy Sándor, Pákozdy László, Farkas Pál, Gavallér Lajos, valamint Búza László és Karácsony Sándor. I. m., 73–74.

586 I. m., 61. „*Ha hallgattál volna...*”

VII.1. Az egyház, ahogy Révész Imre „tanulta” és „tanította” – elvi alapok

VII.1.1. A felkészülés időszaka, első írásai

A legkorábbi időszakokban, mielőtt a fiatal Révész Imre megkezdte montaubani tanulmányait és a Doumergue professzor által megírt könyv (társ)szerkesztését, már egy jól körülhatárolt *egyházképe* volt. Ezt igazolják a korabeli erdélyi egyházi sajtóban megjelent cikkei, amelyek az ösztöndíjas évének élményeiről szólnak.⁵⁸⁷ A huszonéves ifjú az idegen földön látottakat meglepő rálátással és bölcsességgel hasonlította össze a hazai helyzettel. Nézett, látott és továbbgondolásra szánt véleményt alkotott.

Még a Montaubanba való megérkezése – 1910. október 29. – előtt megírta első úti beszámolóját.⁵⁸⁸ Az olasz- és franciaországi tapasztalatait osztotta meg az olvasókkal, amelyek mintegy figyelmeztető jelleget öltöttek. A világ-egyházról feljegyezte, hogy a művészet és a kultúra fejlődése magával hozta a hitélet másodrangúságát, de ennek ellenére – vagy éppen ezért – a maroknyi valdens közösségek szívós élni akarással és elképesztő közadakozással fenntartják templomaikat, papi állásaikat, és építik virágzó gyülekezeti életüket. S azt is látta, hogy Milánóban⁵⁸⁹ két pap vezetésével élénk belmissziós szolgálatok folytak, és az iskolai hitoktatás eltörlése után a vallásoktatás megszervezésében, a kórházi szolgálatokban, illetve a munka- és cselédszolgáltató iroda működtetésében jártak élen.⁵⁹⁰

1910. november 29-én már Montaubanból jelentkezett.⁵⁹¹ Megragadó helyszíni szemlével és történelmi visszatekintéssel mutatta be ezt a régi kisvárost, amely akkor a francia protestáns tudományosság és egyházi élet központja volt. Széles tájékozottsággal írt a hugenotta egyház 19. századi szakadásáról és az így kialakult irányokról (ortodox, liberális, közvetítő), ezután a jelen bemutatásába kezdett.

587 Maga Révész gyűjtötte és fűzte össze 19 írását naplószerűen egy 56 oldalas füzetbe. A könnyebb követhetőség kedvéért elsősorban az általa kézzel felírt számozást követjük a hivatkozásoknál. Révész I.: Vegyes dolgozatok a Közlönyből és az Egyházi Újságból 1910–1917. *TTREL*, I.8.d) Személyi adattár, ifj. Révész Imre iratai

588 Uő: Levél a szerkesztőhöz, in: i. m., 1–4.

589 Milánó, Verona, Genova, Nizza és Marseille városaiban láthatta Révész a „miniatűr” egyházak sokoldalú tevékenységét, amelyben „a szétszórt csontoknak prédikáló” protestantizmus életjeleit fedezte fel. I. m., 3.

590 I. m., 2–3.

591 I. m., 5–7.

Eszerint a montaubani teológiának és a hugenotta egyháznak aktív és ki-váló élettevékenységei döntő mértékben a régi kálvinista ortodoxia keretében zajlottak. Jellemzői a tisztas és erőteljes tan, a metodista kovással bíró újjászületési mozgalom (*Réveil*), az egyházi élet újjászervezése, a bel- és kül-misszió megteremtése és egy harcias dialektikájú tudós irodalom.

VII.1.2. Doumergue közvetítésével Kálvin közelében

Ösztöndíjas éve alatt folyamatos levelezésben⁵⁹² állt elsősorban édesapjával és édesanyjával, de ismert az is, hogy néhány ismerőst és a korabeli magyar teológiai élet egyes szereplőit⁵⁹³ is igyekezett bevonni abba a szellemi vérkeringésbe, amelyben Émile Doumergue-nek a magyar kálvinistákról szóló könyve⁵⁹⁴ született.

Révész egyik legkülönlegesebb élménye a könyv előkészítése és szerkesztése mellett ebben a tanévben az volt, hogy Doumergue-vel hetente minimum háromszor találkozott egyháztörténeti órán, ahol a reformáció volt a téma. Maga vallott arról, hogy az „öreg úr” nagyszerű előadásokat tart Kálvin egyházfogalmáról: *„Jól esik az embernek látni, mit is jelent tulajdonképpen kálvinistának lenni = nem lutheránusnak lenni; hogy mekkora ég és föld különbség van a sociális és kulturális alkotóerejű kálvinizmus, és a lutheri kvietizmus között.”*⁵⁹⁵

Hogy mennyire nyitott volt már ekkor is a kálvini egyházkép megismerésére, azt az a levele igazolja, melyben arról írt, hogy már alig várja, hogy megjelenjen Doumergue „négykötetese”, amely felett Kálvin teológiájáról és egyházáról mélyen elmélkedhet.⁵⁹⁶

Olyan órán is részt vett, ahol a professzor tanítását „itt helyben” szerette volna tolmácsolni az édesapjának. Tudniillik Doumergue olyan „logikával hasogatta szét a kérdést, és mutatta ki, hogy a lutheranizmus tulajdonképpen féluton megállott katolicizmus az egyházfogalom és alkotmány dolgában.

592 Ez a levelezés sok mindenre kiterjed, többek között a Doumergue-gel való kapcsolatra, a fakultás tanáira és tantárgyaira, Révész Kálmán bevonására, a konzisztóriumra és a zsinat-presbiteri rendszerre, Pokolyra és Zoványira, s különösen is a „kis” Révész mindennapos munkáira és programjaira. Révész I.: Montaubani tanévem alatt 1910/11 hazaírt leveleim, *DRK Nagykönyvtár Kézirattára*, R 7485–87.

593 Például Nagy Károlyt és Bartók György kolozsvári tanárokat (5. levél); Ravasz László kolozsvári tanárt (8. levél), Balogh Ferenc debreceni tanárt (17. levél), Rácz Lajos sárospataki tanárt (20. levél), Bernáth Istvánt, Kálvin Szövetség alelnökét (20. levél).

594 DOUMERGUE, É.: *La Hongrie Calviniste*, Toulouse, Société d' Edition de Toulouse, 1912.

595 RÉVÉSZ I.: *Montaubani levelek*, 20. levél, 1911. február 18.

596 I. m., 21. levél, 1911. február 25.

*Még sosem csudáltam annyira az elmeerejét és a tudását, mint ez órában!*⁵⁹⁷
– írta Révész.

Ezek a levelek igazolják, hogy a 22 éves ifjú nagy elszántsággal és komolysággal vetette bele magát az egyház fogalmának, céljának és egyáltalán a szervezete megismerésének szellemi sűrűjébe, amiben Doumergue-en keresztül Kálvin lett a tanítómestere. Nem elhamarkodott kijelentés azt állítani, hogy egész életét és munkásságát ez az elszántság és komolyság, illetve a Kálvinhoz való szoros kötődés jellemezte. A montaubani levelezéshez képest majdnem pontosan negyven évre, amikor a nyugdíjba vonulása utáni egyik legnagyobb, bár legkevésbé ismert *Történelmi olvasókönyvét*⁵⁹⁸ megírta, a 244 oldalas kézirat első, azaz „programadó” bekezdése az egyházzal Kálvintól származik: „Az Evangéliumnak mindenkori útítársa: a Kereszt.” Azaz a halálveszedelemben lévő egyház csak Isten keze által nyerhet védelmet.⁵⁹⁹

Révész Imrének 1911 és 1950 között megszámlálhatatlan előadása, tanulmánya és igehirdetése született, amelyekben Kálvin János közvetlenül vagy közvetve, de szóhoz juthatott. Jellemzően mindig azt kereste, hogy hogyan lehet az Isten által különleges vezetés alatt álló reformátor felismeréseit és egyházlátását a 20. századi Magyarországon, a Tiszántúlon és Debrecenben minden félreértés és szellemi erőszak nélkül alkalmazni és továbbgondolni.

VII.1.3. Az identitáskeresés útján (1910-es évek)

1914-ben már nem a befogadás és a tanulás, hanem a tudományos igényű tanítás és a minél szélesebb körű tájékoztatás, mi több, eszméltetés volt a célja, amikor megírta *Az ógyház történetéből* című tanulmányát.⁶⁰⁰ Ebben az írásában a reformáció egyházképének kialakulásán túl a keresztyénség elindulása és az ógyház születése, eredeti célja, illetve az antik világgal és az állammal való kapcsolata és az egyetemes kultúrában elfoglalt helye érdekelte. Továbbá vizsgálta a fejlődés és megtorpanás, növekedés és hanyatlás feszültségeinek külső és belső okait. A gyökereket és az identitás alapjait kereste, hogy ezzel segítsen hazájában is az egyházi, szellemi és tudományos zűrzavarból való kiút keresésben.

597 Révész I.: *Montaubani levelek*, 23. levél, 1911. március 11.

598 Uő: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv a keresztyén tanítás és egyéb missziói munkák céljaira*, Budapest, 1950, publikálatlan kézirat, *DRK Nagykönyvtár Kézirattára*, R 7472.

599 I. m., 3.

600 Uő: *Az ógyház történetéből*, in: *Protestáns Szemle* 26 (1914/4), 245–271.

Eredményességét nagyban meghatározta az, hogy különösen a német köztudósú, de más nemzetek teológiai gondolkodásának is a legkarakteresebb képviselőit mutatta be. Több mint ötven teológus, döntő többségében dogmatikus, de filológus és filozófus konkrét műve és kutatási eredményei szerepelnek ebben a tanulmányában. Ez a nemzetközi kitekintés teszi alapvetően távlatossá Révész Imre teológiai gondolkodását, amelynek sok egyéb mellett egyik legnagyobb erőnye, hogy a tudósokról – nagy felelősséggel, bátorsággal és bölcsességgel – saját véleményt alkot. Akkor is, amikor nem tud teljes mértékben azonosulni az ő látásával.

Esszéje az 1913-as Konstantinus-jubileum katolikus megünneplésének apropóján született. Révész problémája ezzel az volt, hogy *„ez a nagy évforduló is elsősorban a keresztyén egyház külső hatalmának szilárd, államjogi biztosítására hívta fel az ünneplők figyelmét, nem pedig a belső értékekre...”*⁶⁰¹ Ugyanakkor a katolikusok „kizárolagosságtudata” mellett megemlítette a protestáns „nemtörődömséget” is, amely így a jubileum teljes kisajátításához vezetett.

Ezen a ponton érdemes megjegyezni, hogy gondolkodásában gyakran az osztatlan keresztyén egyház szerepelt, amely az említetten túl a reformáció négyszáz éves évfordulójának 1917-es ünnepi megemlékezéseinél is előkerült. Egyik előadásában⁶⁰² a reformációról úgy beszélt, mint a szentek egyesiségének olyan hálaünnepéről, amelyet azoknak is el kellene ismerniük, akik éppen azóta foglalták le maguknak *„a közönséges anyaszentegyház dicsőséges nevét: a »katholikust«, holott az ő, valójában végtelenül partikuláris, egyházi közösségük is csak a reformáció öntudatra ébresztő és ellenhatásra ösztönző hatásának köszönheti egész mai létének legerősebb biztosítékát: »hatalmas elzárkózását«*.”⁶⁰³

Visszatérve az ógyházi írt tanulmányára, különös értéke a gazdag külföldi (elsősorban német, de részben francia és angol) források használata, ami által ráadásul a legújabb kutatási eredményeket mutatta be az 1903 és 1914 közötti időszakból. Mindez megnyugtatóan igazolja a fiatal teológus véleményformálásának jogosságát, aki meg volt győződve arról, hogy mind a katolikus, mind a protestáns emberre ráfér a keresztyén ókor szellemének és legfőbb kérdéseinek alaposabb ismerete.⁶⁰⁴

601 Révész I.: *Az ógyház történetéből*, 246.

602 Uő: *A reformáció papsága*, 43–47.

603 I. m., 43–44.

604 Uő: *Az ógyház történetéből*, 246.

Révész kétfajta egyházképet emelt ki és állított egymás mellé: a katolikust, amely az isteni eredet hangsúlyozásával és a saját lényegének „kifejlésével” számol, ezzel teremtve meg a *„csalhatatlan pápaság mai világegyházának”* létalapját, illetve a protestánst, amely legelőször is belátta ennek az egyházdogmának és az ebből felépített világuralmi követelésnek, valamint a püspöki és a papuralmi egyházkormányzatnak az aaptalanságát. Az *államegyház* kialakulását pedig fokozódó hanyatlásnak és eltévelyedésnek tekintette.

A reformáció mindezek miatt visszahelyezkedett a „tisztá tan” és a „tisztá egyház” őskeresztyén alapjaira. Kálvin és a kálvinizmus ezt az elméleti meggyőződést gyakorlati útra terelte, hiszen az újszövetségi gyülekezetek isteni kijelentésen alapuló berendezkedéséből indult ki, tehát visszakanyarodott az őskeresztyénség szabályozó erejű állapotaihoz.⁶⁰⁵ Majd ezt követően a 17. század vége és a 18. század közepe között teljesedett ki egy ún. *„kritikai történeti munkásság”*, amely egyenesen „történetietlennek” tekintette az említett 16. századi ortodox protestáns álláspontot, s az *„érthetetlen kibontakozás vagy az épp oly érthetetlen másfélvezetredes hanyatlás dogmatikus elmélete helyett a szerves, egységes, folytonos fejlődés egyedül történeti és egyedül tudományos elvének alkalmazását követelte”*.⁶⁰⁶

Ezek után történeti, tudományos talajon állva megpróbálta megmutatni azt a fejlődési folyamatot, amely nemcsak az elismerés, hanem a pontosítás és akár a szigorú kritika jegyében vizsgálható.⁶⁰⁷

Baurtól⁶⁰⁸ megtanulta, hogy *„megérteni valamely történelmi jelenséget s így a keresztyén vallást is csak lényegéből és miliójéből lehet –, úgyde a lényegét addig soha tisztán felismerni nem bírjuk, amíg meg nem állapítottuk, micsoda*

605 RÉVÉSZ I.: *Az ógyház történetéből*, 247.

606 I. m., 248.

607 A tanulmányban bemutatott korabeli műveket Révész jól ismerte, tisztelettel kezelte, de nem minden fenntartás nélkül viszonyult hozzájuk. Például E. Cairdnek a görög filozófiából levezetett teológiafejlődés-elméletét alaposnak tartotta, de látta a kevésbé előnyös egyoldalúságát is (i. m., 252); R. Harnack *Dogmatörténete* véleménye szerint zseniális, a logikai szükségszerűségek meglátója, viszont bizonyos pontokon merev (i. m., 254); R. Seeberg, aki a „modern-pozitív” irány vezérembere, szerinte megbízható és tárgyilagos, de *„az őskeresztyénségben »a váltásvallás tiszta típusát« látja s ezt mint »történeti mértéket« akarja alkalmazni a dogmafejlődés egész folyamatára”*. Viszont ez a felfogás rokon az őskeresztyén hit történetietlen eszményítésével, ld. a kritikai-történeti munkásságot a törzsszövegben. Révész látásmódja az, hogy *„feltétlenül érvényes és kötelező mértéket, eszményt a történeti vizsgálódás egymagára sohasem adhat: ez nem tartozik a lényegéhez s így feladata sem lehet”* (255). F. Wiegand, A. Winer és K. Dunkmann művei is hasonló elismeréseket kaptak (kitűnő és világos művek), bár elvontak maradtak (i. m., 256).

608 Bruno Baur (1809–1882), német evangélikus teológus, filozófus, történész.

idegen elemek rakódtak rá a miliőjéből, nőttek össze vele olykor a szinte teljes felismerhetetlenségig”.⁶⁰⁹

A vallástörténeti felfogás jegyében az ókeresztyén dogmának a görög szellemmel és filozófiával való összefüggéseit Adolf von Harnack⁶¹⁰ mutatta be *Dogmatörténetében*. De Révész szerint ez még nem elég, mert „a dogmaalkotást mindig az élő, a gyakorlati, a népi vallásosság kifejlődése előzi meg...”, ami azt jelenti, hogy az őskeresztyénység is „a római birodalom tömérdek tarka-barka, egymással sokszorosán összefonódó, sőt egybeolvadó vallásának mithológiai képzeteiből, szertartásaiból, misztériumaiból, népszerű bölcselkedéséből és moráljából szítt fel”.⁶¹¹

Következésképpen nemcsak valami korlátozott látókörű „papi céh” feladata, „hanem egyetemes, tudományos és emberi érdek”, hogy a sokrétű kapcsolat és hatás felderítése megtörténjen, és ezáltal a keresztyén vallás- és dogmafejlődés minél átláthatóbb legyen.⁶¹² Összefoglalva ennek lényegét, Révész ezzel a tanulmányával is megpróbálta érzékeltetni, hogy a dogmák kialakulásának bizonyos fázisai az antik világ életszerűségeit követték.⁶¹³

Mintegy a gyakorlati vallásosság és a dogmafejlődés kapcsolatának hitelesítéseként említett Révész egy számára nagy hatású könyvet, Wilhelm Bousset⁶¹⁴ *Kyrios Christos* című alkotását (1913). A mű szerint az őskeresztyénység Jézus Krisztusra naiv vallásos tudattal mint a kultusz hőisére tekintett, s ez alakult át idővel istenítéssé. Bousset megállapítja, hogy „az istentisztelet fölött teljes erejében uralkodik az egy Úr: a Jézus Krisztus; nemcsak mint gondolat, mint dogma, eszme, hanem sokkal több: mint mindig, újra meg újra tapasztalható, élő valóság”.⁶¹⁵ Révész ezt emelte ki újra: a gyülekezeti élet és az istentiszteleti gyakorlat szerepét.⁶¹⁶

609 Révész I.: *Az ógyház történetéből*, 249.

610 Adolf von Harnack (1851–1930) német evangélikus egyháztörténész, aki tanított pl. Lipcsében, Marburgban és Berlinben is.

611 Révész I.: *Az ógyház történetéből*, 249.

612 Uo.

613 A kölcsönhatás jegyei figyelhetők meg abban a definíciószerű megállapításban is, amelyet maga Harnack így fogalmazott meg: „A keresztyén hit átolvasztása történeti és eszmei elemekből álló »kijelentett« görög filozófiai tanná, amelynek apostoli jelleg tulajdonítatik s amelyet szent szertartások, tekintély s eszme tartanak fenn, valamint az »apostoli« püspökség kormányozta látható jogi egyház azonosítása a Krisztus (láthatatlan) egyházzal: ez a katolicizmus lényege.” I. m., 263.

614 Wilhelm Bousset (1865–1920), Erlangenben tanult, Ernst Troeltsch barátja, Lipcsében Harnack tanítványa volt.

615 Révész I.: *Az ógyház történetéből*, 256–257.

616 I. m., 257.

A dogmafejlődés megértéséhez járuló legelső források – Révész szerint – a patrisztika korának művei. Hat szerzőt emelt ki, akik részletesebben is foglalkoztak a patrisztika korával, irodalmával és legjelentősebb képviselőivel.⁶¹⁷ Ebben a tanulmányában – mint ahogy dogmatörténeti jegyzetében is – komoly hangsúlyt fektetett arra, hogy az egyházatyák tanításait minél mélyebben mutassa be.⁶¹⁸ A montaubani tanévében Augustinust órarendbe iktatva tanulmányozták,⁶¹⁹ tehát az itt összefoglalt ismeretközlése alaposnak tekinthető.

A tanulmány utolsó részében a püspöki tisztséggel és az ógyház állammal való kapcsolatának új kutatási eredményei kerülnek röviden bemutatásra.

VII.2. Egyház- és gyülekezetépítés

VII.2.1. A lelki kálvinizmus meghirdetése

Az 1920-as évek elején az egész országban, így Debrecenben is egy útkeresésben lévő református egyházat látunk. Nagy szükség volt arra, hogy egyrészt a 19. századi teológiai sokszínűségben – kiváltképpen a liberalizmus által átítatódott egyházi életben – és az első világháború okozta sokk után újra felismerésre és kimondásra kerüljenek azok a kálvinizmus által megfogalmazott tanítások, amelyeknek az előző századokban megtartó erejük volt. Ezeknek elsősorban a teológiai eszmélkedést és az egyház megújulását segítő szerep jutott.

Ezek között a próbálkozások között találunk konferenciákat, programokat, folyóiratokat, amelyek egyházi és egyesületi keretekben mutattak rá a református egyház megújulásának, a lelkipásztorok szellemi és lelki igényei emelésének és az egyháztagok öntudatra ébresztésének a szükségére.⁶²⁰

617 Ezeknek a szerzőknek a konkrét műveit szintén röviden, de precízen értékelte: Bardenhewer, Rauschen és Jordan patrisztika korabeli összefoglalásokat, Windisch és Feder Justinusról, Adam pedig Tertullianusról szóló műveket írt. Természetesen Harnackot sem hagyta ki, hiszen említett művének (*Dogmengeschichte*) Augustinusról szóló fejezetéről azt írta, hogy azokon a lapokon szárnyal a legmagasabbra. Révész I.: *Az ógyház történetéből*, 258–259.

618 Révész I.: XIII. Dogmatörténet, in: Egyetemi előadások jegyzetei, publikálatlan kézirat: DRK Kézirattár, R 2630.

619 Uő: *Montaubani levelek*, 5. levél, 1910. november 25.

620 BOLYKI J. – LADÁNYI S.: A református egyház 1918–1948 között, in: Barcza József – Dienes Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990*, Sárospatak, 1999, 7–100, 27–33.

Ugyanakkor különböző teológiai irányok is megjelentek, amelyek nemcsak az egyházban, hanem a tudomány területén is, tehát széles körben felfedezhető krízisekre és hiányosságokra is figyelmeztettek. Ez a hazánkban megfigyelhető útkeresés ha nem is teljességgel, de jól követhető határozottsággal a nemzetközi szinten is egyre erősödő új teológiai orientációtól függetlenül indult be. Értjük ezalatt Révész Imrének a debreceni lelkészkedése idején elindított *Hit és Élet* című folyóirat-mellékletét,⁶²¹ amely a kálvinizmus szelleme evangéliumi tanításainak erejét kívánta „felszabadítani”,⁶²² és egy személyes hitre épített kegyesség „lelki” vetületeit akarta bemutatni, amivel a magyar reformátusok öntudatra ébresztését célozta meg.

Három éven át ebben a folyóiratban publikált, és igyekezett hatással lenni a korabeli egyházi és teológiai élet megerősödésére. Hogy milyen eredménnyel, azt az mutatja, hogy Koncz Sándor teológiatörténeti összefoglalójában – bő két évtizeddel utána – a *Tradicionális teológia* című fejezetben helyet adott neki.⁶²³ Sőt, még a hetvenes évek végén is úgy tekintett Révészre, mint a teológiai megújulás megindítójára,⁶²⁴ akiben felismerte a magyar tradicionális teológia erős konfesszionálisát, ami nagyapja *Figyelmezőjének* a szellemét sugározta, a francia kálvinizmus *Foi et Vie* című folyóiratának szem előtt tartásával. Ezek után talán már az sem meglepő, hogy Jánossy Imre is elismeréssel emlékezett meg róla, hiszen a magyar református teológia újraindulását Makkai Sándor mellett elsősorban neki tulajdonította.⁶²⁵

Révész úgy szerkesztette ezt a lapot, hogy az minél teljesebben tájékoztasson a kálvinizmus régi és újabb történetéről, hogy minél pontosabban határozzon meg fogalmakat, továbbá minél erőteljesebben hangsúlyozza az Ige kizárólagos létjogosultságát. Nem a teljesség igényével, de érdemes bemutatni néhány fogalom révészi tisztázását: a „hinni” annyit jelent, hogy bízva engedelmeskedni, hiszen a „hit” „a bizalom nagy, önmegadó, termékeny életmozdulata Isten felé”,⁶²⁶ s csak akkor remélhet az ember „felmagasztaltatást” – ami külső nagyság és belső gyökerekkel bíró erő egyszerre –, ha ezt megteszi. A trianoni diktátum utáni, az igazságot Istentől követelő indulatokkal

621 A *Tiszántúli Újság* – politikai lap – mellékleteként jelent meg, 1921 és 1923 között.

622 RÉVÉSZ I.: *Lelki kálvinizmus*, in: *Hit és Élet* 1(1921/1), 2–3.

623 KONCZ S.: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*, Debrecen, 1942, 121–122.

624 Uő: Révész Imre, 17.

625 JÁNOSSY I.: *Teológiai irányzatok*, 357–384, 360–367.

626 RÉVÉSZ I.: *Hit és Élet*, 1.

szemben a magyar szívek Jézus Krisztushoz, az egyetlen igazsághoz való közeledését állította a középpontba.⁶²⁷

Az is egyértelmű cél nála, hogy a kálvinizmus fogalma ne csak definíciószerűen jelenjen meg – nem mellékesen hat oldalról megfogalmazva –, hanem az is láthatóvá váljon, hogy az hogyan lehet „hitté és életté”, azaz olyan erővé, amely egykor megszentelte az atyák szívét, agyát és karját, felemelte a nemzetet, és megteremtett egy „*nemes zamatu*” magyar kultúrát.⁶²⁸ Ugyanakkor a Sebestyén Jenő vezette történelmi kálvinizmust tápláló holland Abraham Kuyper látásmódjával szemben azt állítja, hogy a kálvinizmus nem veszhet bele a világba és a kultúrába, hanem meg kell maradnia annak, ami a lényege volt: vallásnak és erkölcsiségnek.⁶²⁹

Az 1923-ig megjelenő és egyre népszerűbbé váló folyóirat mindvégig megtartotta említett sajátságait. Az, hogy mégsem folytatódhatott ez a szellemi út, részben az anyagi nehézségek következménye (ezt később a *Protestáns Szemle* szerkesztői cáfolták⁶³⁰), részben pedig azért történt, hogy a három évvel korábban megszűnt *Protestáns Szemle* újraindításából fakadó esetleges kellemetlenségek elkerülhetők legyenek. Révész búcsúzóul azt a vágyát fogalmazta meg, hogy ez a régi-új folyóirat legyen a magyar protestantizmus szellemi képviselője, a lelki értékek és kultúrkincsek közvetítője. A protestáns egységre egyébként is nagy szükség volt ezekben az időkben, amely régi, megbecsülendő kálvini hagyomány, tehát a lelki kálvinizmus megkezdett útját Révész nem féltette a *Protestáns Szemlétől*.⁶³¹

A *Protestáns Szemle* szerkesztője nagy hálával köszönte meg ezt az önzetlen és önfeláldozó döntést, melyet Révész hozott „*ábrahámi férfi as áldozatkészséggel és simeoni örvendező hódolattal, páratlanul szerény búcsúszóban...*”⁶³², ezután bátorításul azt írta, hogy a megújuló evangéliumi magyar keresztyénség szent ügye az ilyen áldozatos tüzekből lobogni fog.

Ebben a gesztusban mélyen benne van, ahogy Révész Imre az egyházzal gondolkodott. Egy, szent és osztatlan egyházat, a Krisztus testét látta maga előtt, amelynek lutheri és kálvini szellemiségtől átitatott igazságai minden egyháztagra építő hatással vannak, a nagyvilág előtt pedig példamutatással bírnak. Mindez nem meglepő, hiszen 1914-ben már a német lutheránus

627 Révész I.: *Hit és Élet*, 1–2.

628 I. m., 2–3.

629 Uő: A kálvinizmus lényege, 361–363, 363.

630 Név nélküli szerző érintette ezt a kérdést, amiből arra következtethetünk, hogy az egyébként Révéstől hallott indok nem lehetett több udvarias kifogásnál.

631 Uő: Búcsúzó és felhívás, in: *Hit és Élet* 3 (1923/11–12), 190–191.

632 N. N.: Az idők jelei, in: *Protestáns Szemle* 33 (1924), 132–133.

Preussnak a lutheri és kálvini vallásosságról írt tanulmányát és a magyar fordítás minőségét elemezve több pontatlanságot s esetleges „élcélődést” felfedve végeredményben azt állapította meg, hogy „a protestáns közösség és erő ügyét Magyarországon az ilyen apró, de annál érzékenyebb tyúkszemrehágásokkal sohasem fogjuk előbbre vinni...”⁶³³ Mindkét felekezet képviselőinek egykori szellemi vezetőiknek a mély megismerését és ezáltal egymás gazdagítását és kölcsönös inspirálását kívánta.

Debrecenben komoly erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy ne csak a protestáns egység, hanem a keresztyén egység is kialakuljon. Egy prédikációsorozatában erről szólt, s az egyik igehirdetését így fejezte be: „*az emberség nem szürke gép.... [...] Család, melyben az atya előtt a csecsemő épen olyan érték, mert épen olyan halhatatlan, megváltott lélek, mint a megaggott [...] bölcs. [...] Istent a különböző »értelmek« szerint, de egyforma hűséggel szolgálván a Jézus Krisztusban, hitünk fejlődésének minden legkisebb lehellyeni lépésével jobban fog összezsugorodni köztünk a keresztyén egység egyetlen komoly akadály.*”⁶³⁴

VII.2.2. Révész Imre szószéki szolgálatai

Révész nem maradt meg kizárólag a tudományos igényű tanításnál és a katedránál, mert Debrecenbe való megválasztásától kezdve megjelent nála a gyakorlati jellegű tanítás is. Hétről hétre kellett szólnia Isten Igéjét, hogy abból útmutatás, belső békesség és hitre jutás szülessen. Érezte, hogy az egyházi élet s kiváltképpen is maga az egyház biblikus képének, egyben az Isten ember elé támasztott elvárásának a bemutatására van szükség. Fogalmi tisztázások, egyértelmű üzenetek, egyéni és közösségi célkitűzések, őszinte kritikák, illetve közéleti és nemzeti események és kérdések kerültek szóba 1922 közepétől, amikor *Egyházunk megújhodása* címmel belekezdett egy kilencrészes sorozatba.⁶³⁵

Mivel a krisztológiai sajátosságok között a Krisztus királyságának és uralmának tárgyalásakor már több igehirdetést elemeztünk, most itt csak röviden, az egyházra és a krisztusi életre vonatkoztatva néhány kulcsszó segítségével azt a gondolkodási struktúrát és lelkipásztori szándékot nézzük meg,

633 Révész I.: Lutheri és kálvini vallásosság, 251.

634 Uő: *A keresztyén egység. Négy prédikáció*, Debrecen, 1921, 11–12.

635 1, *Hit és Élet* 2 (1922/26), Az első igehirdetés *Az egyház neve és mivolta* címmel 1922. június 25-én jelent meg, ld. *Hit és Élet* 2 (1922/26), 101–102. Az utolsó pedig ez év október 15-én *Tisztaság* címmel (uo., 1922/38), 149–150. Majd 1923-ban kerültek bele *Az Ige fénye* című gyűjteményes kötetbe (uo., 35–68).

amely a fogalmi tisztázásokkal kezdődik, és egy eszmény bemutatásával ér véget.

Az első igehirdetésben kiemelten van jelen Isten dicsőségének és szolgálatának félreérthetetlen szüksége, ami az egyházban élők életcéljának lényege.⁶³⁶ Ez már megadja az egyháztagság értelmezésének az irányát is, amelynek egy különleges, kétirányú „viszony” a feltétele. Egyrészt feladat-megjelölésként elhangzik Péter felé, hogy „...hozzád nyugodtan kapcsolódhatnak [...] más emberszívek is...”,⁶³⁷ másrészt „az egyháznak csak azok a tagjai [...], akiknek királyuk, életük, üdvösségük, mindenük: egyszóval Krisztusuk a Jézus”.⁶³⁸

Révész a református lélek fogalmát is tisztázta, miszerint ez egy olyan krisztusi uralom alatt való élet, amely nem lehet a világ szövetségese. Érződnie kell az egyháztag világnézetében és életfelfogásában, azaz a tan, az erkölcs, a szellem és a jellem területein. Kritikusan állapítja meg, hogy a reformátusok ezekben kevésbé elmélyültek, mert életük nem „lehel” istenuralmat, hanem „örökös kompromisszumok vergődéseiből áll...”⁶³⁹ Ennek az uralomnak az istentiszteletben és az egyházfegyelemben is jelen kellene lennie, mivel csak ez utóbbi útján találhatók meg a válaszok arra, hogy a református egyház egyház-e, keresztyén-e, illetve hogy milyen lelke van. Alapvetően csak így lehet a megújulást remélni, de az igehirdetések formálisak, a keresztelesek gépiesek, az úrvacsorában nincs közösségjelleg, az alkotmány akadályozza a Krisztus-uralmat, és nem ad lehetőséget az erkölcsi, illetve a szellemi érdekekkel való foglalkozásra.

Révész azt is tisztázta, hogy a megújulás nem az állammal való viszony rendezésével, a kálvinibb egyházszervezet kiépítésével, a bel- és külföldi erőforrások megnyitásával vagy a lelkészképzés reformjával kezdődik, mert ennek első lépése a megtérés,⁶⁴⁰ ami az ember „útváltoztatását” megfordulását jelenti⁶⁴¹ – a „honnan?” kérdésre is válaszolt: a közönyből, a világiasságból és a hitetlenségből, hiszen „megújhodott egyházzá [...] szent gyülekezetté csak egyénenkénti megtérés által lehetsz!”⁶⁴² Így lesz az egyén megváltozása az egyház megváltozásának az elindítója. Aminek legvégső célja az Isten országának, Jézus uralmának a kiteljesedése. Ez az egyháztagok számára mint

636 RÉVÉSZ I.: Az egyház neve és mivolta, in: uő: *Az Ige fénye*, 36.

637 Uő: *A köszikla*, in: uő: *Az Ige fénye*, 41.

638 I. m., 42.

639 Uő: *A református egyház lelke*, in: uő: *Az Ige fénye*, 45.

640 Uő: *Mit cselekedjünk?*, in: uő: *Az Ige fénye* 47–48.

641 I. m., 48.

642 I. m., 50.

keresztyén életprogramnak a rögzítését jelenti mind vallási, mind világi területeken.⁶⁴³ Ezért a református intelligencia felé kritikusan szólt, hiszen ők a keresztyénséget az ünnepi hangulatok és a vasárnapi érzelmek közé rekesztették, pedig Krisztusnak lehet beleszólása a gazdaság, a politika, a tudomány, az erkölcs világába. A megoldás Krisztus teljes hatalmának alku és meghátrálás nélküli elfogadása.⁶⁴⁴

A keresztyén embernek ehhez *életpéldákra és történelmi mintákra* van szüksége, hiszen ezek a nevelés, a hagyomány és az átöröklés útján segítséget adhatnak ahhoz, hogy istenbizonyoságaik a jelenben az Istenben való életet munkálják.⁶⁴⁵ A hitvallások és a Biblia világítanak a legerősebben az ő életükben.

Végül a tisztaság kötelességéről szólt, azaz „*az egyháznak és tagjainak az élete egy állandó ünnep kell, hogy legyen...*”,⁶⁴⁶ ami a rossz kovász kitakarítását, vagyis az erkölcstelenségnek és a hazugságnak folyamatos megszüntetését feltételezi. Egyházi élet, iskola, irodalom, erkölcsiség és egyházfegyelem roppant módon igényli a tiszta lelket.⁶⁴⁷

A féltő szeretettel megfogalmazott kritikus hang folyamatosan jelen volt Révész szolgálataiban, hiszen több ígéhirdetésében is találkozunk vele.⁶⁴⁸

Végeredményben megerősíthető, hogy a Jézus Krisztusról szóló tanítások szerves egységben vannak az egyházzal szóló tanításokkal. Révész Imre úgy prédikált, hogy minél többen megértsék, hogy Jézus Krisztus és az ő teste, az egyház nem lehetnek egymás nélkül. A Jézusban kapott evangéliumot pedig hirdetni kell, mert „*ahol ez az evangélium nem hirdettetik, ott nincs egyház, [...] ott nincs kilátás az egyház megújulására*”.⁶⁴⁹

643 Révész I.: *Krisztus, a király*, in: uő: *Az Ige fénye*, 52.

644 I. m., 53.

645 Uő: *Akik előttünk jártak*, in: uő: *Az Ige fénye*, 54–56.

646 Uő: *Tisztaság*, in: uő: *Az Ige fénye*, 65.

647 I. m., 66–67.

648 Uő: *Az Ige fénye*, 45–46; 48–49; 52; 58–60; 63–64; 67.

649 Uő: *Evangélizáció*, in: uő: *Az Ige fénye*, 59.

VII.3. Az egyház, ahogy Révész Imre „megélte”

VII.3.1. Az 1938-as tiszántúli püspökválasztás⁶⁵⁰

Egy fontos – elsőre talán meglepő – kitérőt szükséges tennünk egy alig több mint 400 évvel korábbi genfi esemény felé. A városban akkor Guillaume (Wilhelm) Farel szolgált, akinek a vezetésével 1536. május 21-én a polgárság képviselői ünnepélyes esküvel ugyan elfogadták a reformációt,⁶⁵¹ de az addig tapasztalt visszasságok nem szűntek meg. Ez a rendkívüli helyzet egy rendkívüli embert követelt.

Az említett gyűlés után néhány hónappal Farel megtudta, hogy Kálvin János éppen a városban van, ezért megkereste, hogy a genfi reformáció élére állítsa. Kálvinnak egészen más tervei voltak, hiszen még írni akart, és semmilyen vitára és küzdelemre nem vágyott.⁶⁵² Mindezek ellenére Farel mégis meggyőzte őt, többek között ezt mondva: *„Te a magad nyugalmáért és kedvelt munkatervedért aggódol, én pedig a Mindenható Isten nevében, akinek akaratával szemben dacoskodol, hirdetem néked: munkádon nem lesz áldás!”*⁶⁵³ Kálvin ezek után Genfben maradt.

Debrecenben 1938. július 7-én Maklár Károly, a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke hirtelen elhunyt. Lehetséges utódjaként többek neve is felmerült, mint például a Baltazár halála után is aspiráló Harsányi Pálé, aki ugyan a legnagyobb magyar egyházmegye esperese volt, mégis egyre többen álltak Révész mellé. Olyannyira, hogy – Révész *Naplója*⁶⁵⁴ szerint – Maklár temetéséről még haza sem értek, amikor lelkészi és nem lelkészi személyek *„kapacitálták, hogy most már igazán ő következik, a püspökké választás elől ne térjen ki”*.⁶⁵⁵ Révész *Naplója* így folytatódik: *„Kézze-lábbal tiltakoztam, kö-*

650 Az 1938-as megválasztásáról és az 1945-ös újraválasztásáról szóló két fejezet napvilágot látott: LOVÁSZ KRISZTIÁN: Az epizkopális kukoricacsörgetéstől a jeremiási küldetésig, in: Csorba Dávid – Szatmári Emília (szerk.): *„...Tanácsaid hűség és igazság.” Tisztelegő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*, Budapest – Sárospatak, KRE HTK, Tiszáninnen Ref. Egyházkerület, 2021, 155–178.

651 Révész I.: *Semper Reformari!*, 82.

652 I. m., 83.

653 Uo.

654 Szabó Gábor – Révész egykori tanítványa, majd a püspöki iroda titkára, később nyírmártonfalvai lelkipásztor – értékes feljegyzéseket hagyott hátra abból a korból. Ezeknek a feljegyzéseknek nemcsak a személyes élmények, hanem egy sokat emlegetett – Révész Imre által vezetett, de időközben eltűnt – *Napló* adták az alapját. A Szabó-hagyaték egyik kicsi papírján forrásként van megemlítve, tehát ott volt a kezében, de egyelőre – ha még megvan – ismeretlen helyen található.

655 SZABÓ G.: 1938, 8/a, publikálatlan kézirat: Szabó-hagyaték.

nyörögve, hogy hagyjanak nekem békét, ne húzzanak el erőnek erejével tanári katedrámtól és íróasztalomtól.”⁶⁵⁶

Tanítványától, Szabó Gábortól az is megtudható, hogy Révész ezek után a helyi lapokban közreadott egy rövid nyilatkozatot, melyben kijelentette: „a püspökségre nem vállalkozhatom, azt még abban az esetben sem fogadnám el, »ami különben is valószínűtlen«, ha a szavazatok többsége rám esnék is...”⁶⁵⁷

Jól megfontolta ezt a döntését, melyet egyrészt erősített egy igen őszinte önkritika, többek között elméleti beállítottságára, rugalmatlanságára és gyakorlatiatlanságára vonatkozóan,⁶⁵⁸ másrészt tudatosan kimaradt mindenféle szervezkedésből és politikai helyezkedésből.⁶⁵⁹ Harmadik indoka volt, hogy már belekezdett az említett nagy egyháztörténeti műve II. kötete 1. fejezetének írásába.⁶⁶⁰ A negyedik, egyben legnyomósabb érvét egy rövid kitérő bemutatása után részletesen vizsgáljuk.

Révész a nyilatkozatok után a maga részéről lezártnak tekintette az ügyet, és folytatta a tervezett könyv megírását. Ezt a zaklatott időszakot a *Naplójában* humorosan így jegyezte le: „az *episcopalis kukoricacsörgetés számomra most már – végre-valahára – végetér.*”⁶⁶¹

Mindezek után július 15-én, a püspökjelöltő értekezleten, amelyen az esperesek és a gondnokok vettek részt, „megdöbbenő egyhangúsággal”⁶⁶² Révészt jelölték, aki Szabó feljegyzése szerint kétségbe esett. Ezután kapta meg a Parádon nyaraló, általa is nagyra becsült Szentpéteri Kun Béla jogász-professzor – akit a „kerület eszének” tartottak – levelét, melyben a következő állt: „Az élő Istenre kényszerítelek, hogy vállald a püspökséget.”⁶⁶³

Ezek után saját meggyőződésének feláldozásával végül elvállalta a jelöltséget. Az 1938. július 22-i tanácskozáson, zárt körben elmondott nyilatkoza-

656 Ti. a professzor az oktatási munka mellett éppen a *Magyar református egyháztörténet* 2. kötetén dolgozott. Szabó G.: 1938, 8/a.

657 Uo. A *Debreczeni Újság* hasábjain ez áll: „Révész Imre tudomást szerzett a személyét illető kombinációkról, s most a Magyar Távirati Iroda debreceni kirendeltségét az alábbi nyilatkozat kiadására kérte fel: – Minthogy a tiszántúli református egyházkerület megüresedett püspöki székének betöltése kapcsán az én nevem is szóba hozatott a nyilvánosság előtt: kötelességemnek tartom azonnal nyilvánosságra hozni ama megmászhatatlan elhatározásomat, hogy e földadat betöltésére semmi szín alatt nem vállalkozhatom...”. NN: Révész Imre nem óhajt szerepet vállalni a püspöki szék betöltésénél, *Debreczeni Újság*, 42 (1938. július 13.); *TTREL*, Személyi Adattár I.8.d. Révész Imre ifj. III.

658 SZABÓ G. 1938, 8/b.

659 I. m., 8/c.

660 I. m., 8/d.

661 Uo.

662 Uo.

663 I. m., 8/e.

tának első mondatában ezt olvassuk: „a püspöki rendszernek elvi ellensége vagyok”.⁶⁶⁴ Azonban szomorúan állapítja meg, ha „Isten kezétől kényszerítve” kell elfoglalnia a püspöki széket, az számára csak háromévi próbaidőre lehetséges, mert 1941 második felében alkotmányos formában fogja kikérni a presbitériumok véleményét, s ha ezen túl továbbra is megmarad püspöknek, 1945-ben újra tisztújításnak veti alá magát, noha ő maga is tudja, hogy a törvény nem kötelezi erre.⁶⁶⁵ A Szabó Gábor által idézett *Naplója* azt a feltételt is tartalmazta, hogy csak akkor vállalja a püspökséget, ha a szavazatok kétharmadát megkapja.

Jól látható, hogy a fent említett „fareli-kálvini”⁶⁶⁶ küzdelem valósult meg a hívó egyházkerület és Révész Imre között. Mindkettő erősen ragaszkodott a maga elveihez, és határozott elképzelések mentén érvelt annak a másik részéről való elfogadása mellett.

Ezek után az események után érkezünk meg a negyedik, legnyomósabb érve kifejtéséhez, amelyet az említett júliusi tanácskozáson határozott, bár a korábbi megnyilatkozásait ismerve nem túl meglepő módon indokolt.

VII.3.2. Révész Imre tisztségértelmezése

a) A legkorábbi hatások és utalások

A legelső nyomokat Révész tisztségértelmezésének megértéséhez a montaubani fakultáson töltött években találjuk, ahol tananyagként és egyéb okokból is volt alkalmunk ezzel mélyebben foglalkozni. Az ifjú ösztöndíjas volt a közvetítő az édesapja és Émile Doumergue között folyó konzultációban, amely a konzisztóriumok Zoványi-féle értelmezéséről folyt.⁶⁶⁷ A több levélen keresztül követhető disputa arról szólt – ami Doumergue-nek abszolút újdonságot jelentett –, hogy a genfi konzisztórium a strasbourgi konzisztórium kópiája-e vagy sem. Egy rögtönzött válasz is megfogalmazódott az egyik levélben, miszerint ha igen, a konzisztóriumot mégiscsak a kálvini szellem tette az újkori protestantizmus és a modern társadalmi fejlődés alapjává.⁶⁶⁸

664 Révész I.: *Nyilatkozat*. 1938. július 22., *TTREL*, Személyi Adattár I.8.d. Révész Imre ifj. III.

665 I. m.; Szabó G., 1938, 8/f.

666 Erre a történelmi párhuzamra Pákozdy is rámutatott. PÁKOZDY L. M.: *Révész Imre – A presbiter püspök* (kézirat), elhangzott 1987-ben, Révész Imre halálának 20. évfordulóján a Budapest-Kelenföldi Református Egyházközségben, 5. Forrás: Szabó-hagyaték.

667 Révész I.: *Montaubani levelek*, 20. levél, 1911. február 18.

668 I. m., 21. levél, 1911. február 25.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy Révész mindenben ott állt Doumergue mellett, amikor írta a magyar reformátusságról szóló könyvét. Történeti tudásával és a magyar néplélek, különösen is a református típus ismeretével magas elismerést vívott ki a professzorától, s nem utolsósorban így kerülhetett különös kapcsolatba Kálvinnal. Édesapjának is megírta, amikor Doumergue a zsinat-presbiteri rendszer magyarázatához érkezett,⁶⁶⁹ sőt a következő levele mellékleteként – ami sajnos nincs a hagyatékban – ennek „a lehetőségig precíz kivonatát” is elküldte. Arról szintén említést tett, hogy a professzor a strasbourgi barátaitól kért levéltári segítséget Kálvin és a strasbourgi konzisztórium kapcsolata nyomainak kiderítésére.⁶⁷⁰

Röviden illő megemlíteni ennek a könyvnek a IX. fejezetét, amely a *Szervezet, tanítás, élet* címet kapta.⁶⁷¹ Az „öregúr” a fokozatos egyházi testületek bemutatásakor határozottan kijelentette, hogy „nyilvánvalóan az alkotmánya nem pontosan a történeti kálvinista egyház alkotmánya, noha lényegi vonásait megőrizte. [...] Úgy tűnik, keveredés van a kálvinizmus és a lutheranizmus, sőt az epizkopalizmus között. Bár nem feledhetjük, hogy Kálvin elvileg soha nem zárta ki a püspökséget. Híres levele a lengyel királynak erről vall...”⁶⁷²

Ezek a francia földön eltöltött hónapok tehát döntő módon befolyásolták és egy életre meghatározták Révész Imrének a református egyház szervezetről kialakított látásmódját. A tanulás időszakát lassan felváltotta a tanítás korszaka, amely során az ifjú egyháztörténész tanulmányok írásába és tanácsok szerkesztésébe fogott.⁶⁷³ Mielőtt a kálvini egyházszervezetről írt

669 RÉVÉSZ I.: *Montaubani levelek*, 23. levél, 1911. március 11.

670 I. m., 24. levél, 1911. március 21.

671 DOUMERGUE, É.: *La Hongrie Calviniste*, 169–180.

672 I. m., 172–173. A királynak írt levelének egy részlete: „Az óegyház beiktatta a pátriárkákat, egyeseknek közülük elsőbbséget adott bizonyos tartományokban azért, hogy az egyes püspökök (episcopi) jobban egyesülhessenek az egyetértésben, éppen ilyen lenne manapság Lengyelország fényes királyságában, ha volna egy érsek, akinek nem volna hatalma a többiek fölött, aki nem követelhetne magának másoktól elvett jogokat, de aki a jó rend érdekében elnökölne a zsinatokon és vigyázna az egység szentségére a testvérek és a kollégák között; tehát lenne egy vidéki vagy városi püspök, aki kifejezetten azzal foglalkozna, hogy a rendet fenntartsa. Így, amint a természet is jelzi, azt, akire a legfontosabb gondoskodás bízta, kollégái közül kellene választani. De más dolog elnyerni az emberi képességekhez kapott tisztességet, mint az egész világra egyetlen birodalom igáját kivetni.” (Opera Calvini, XV. P. 332–333, december 1554.) 173–174. (Ford.: Kiss Endre József)

673 Ez utóbbiak döntő mértékben az 1920-as, 1930-as években készültek. Valamennyiben hasonló felépítést követve van jelen az egyházalkotmány, a szervezet és a kormányzat témaköre. Révész I. „Akikre nem volt méltó a világ...” *Képek a keresztyénség történetéből*, Kolozsvár, Erdélyi Ref. Egyházkerület, 1923, 28–30; Uő: *Egyháztörténelem I. Az őskeresztyénségtől az ellenreformációig, II. Az ellenreformációtól napjainkig* (az 1930-as

volna, a gyökerekhez lépett vissza, és a keresztyénség legkorábbi szakaszát igyekezett bemutatni.

Az előzőekben tárgyalt, az óegyházi fejlődésről szóló cikk bevezetőjében az olvasható, hogy a keresztyén vallás szervezkedik, harcol, s ebben a küzdelemben fölénybe kerül az antik világ hatalmaival szemben, ami majd magával vonja az államvallássá lételet. Ennek a politikai világalomhoz való kötődésnek következménye a katolikus egyház világalalma.⁶⁷⁴ Éltető szelleme, dogmarendszere és szervezete „mindenestől fogva isteni eredetű, mert az Úr Jézus Krisztus alapítása”, de saját lényegének fejlődésében már ott nyugszik „a csalhatatlan pápaság mai világegyháza”.⁶⁷⁵

Révész az igen alapos áttekintésének későbbi szakaszából kiemeli Harnack egyik akadémiai felolvasását, mert többek között az egyházi tekintélyről, azon belül is a püspöki tisztség kérdéséről szól, amely „az apostoli hagyomány egyenes, megszakíthatatlan vonalú örököse s így feltétlen tanbeli és fegyelmi tekintély, istentiszteletvezető és egyházkormányzó hivatal”.⁶⁷⁶ Mindez a tekintély és funkció óriási erőt adott az óegyháznak a kívülről érkező szellemi és fizikai támadások, valamint a belülről támadó válságok idején, s ezt az erőt bölcs politikával használta fel Nagy Konstantin császár a saját világhatalma erősítésére. Majd ugyanezt az erőt függetlenítette az államhatalomtól, s így lett szintén világhatalom a római püspökség. Mindenesetre Révész ezt a „szédületes” jogot és kiváltságot a kegyes legendák közé sorolja, s nem a történeti valóság területére. Az viszont vitathatatlan tény, hogy a római gyülekezet központi helyzete és összeköttetései kivételes tekintélyt biztosítottak a közösségnek, s ebből csak logikus fejlemény volt a pápai egyeduralom követelése.⁶⁷⁷

Révész ezek után megemlíti a római katolikus egyházban zajló forradalmi jelenséget, a modernizmust. Amely tudományos színvonalú kritikával szállt szembe a dogmává tett őstörténettel, illetve a pápaság koholt történelmi jogcímeivel is. Itt Hugo Koch⁶⁷⁸ segítségével Cyprianus karthágói püspök álláspontját

évekig), különös tekintettel a magyar protestantizmus történetére, Budapest, KGRE HTK, 1993., II. könyv, 16; A magyarországi protestantizmus történelme, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1925, 22–25. A téma legrészletesebb tárgyalása: uő: *Magyar református egyháztörténet, I. kötet, 1520 tájától 1608-ig*, Debrecen, 1938, 180–224.

674 RÉVÉSZ I.: Az óegyház történetéből, 245.

675 I. m., 246.

676 I. m., 261.

677 I. m., 262.

678 I. m., 264. Hugo Koch *Cyprian und der römische Primat. Eine Kirchen- und Dogmengeschichtliche Studie* című munkájára (1910) hivatkozik.

vizsgálja meg: ő tulajdonít-e elsőégi jogot a római püspöki székeknek? A válasza: nem; tehát így egy, a katolikus egyházhoz hűséges tag bizonyítása értelmében a dogmává emelt történeti bizonyságok egyik alappillére omlott össze.⁶⁷⁹

Néhány év múlva – 1917-ben – szintén a katolikusokat állította a figyelem középpontjába, kiemelve, hogy a keresztyénség fejlődése és világvallássá alakulása a hatalmi törekvések küzdelmei között súlyos következményekkel járt.⁶⁸⁰ A reformációra emlékezve kijelentette, hogy ez az osztatlan keresztyénségnek a hálaünnepe, s kritikusan jelezte, hogy ezt a katolikusoknak is el kellene ismerniük. Viszont saját egyházára tekintve azt kérdezte: vajon ők-e a reformáció papsága?⁶⁸¹

Az egyetemes papság reformatori tanításakor Révész a legfontosabb feladatnak a háttérbe szorított evangélium újfelfedezését tartotta, bár a keresztyénség ide jutására szükségszerűséggént tekintett avégre, hogy *„a tények nyelvén is megbizonyíthassa világvallás mivoltát. Mert ennek [...] csak egyetlenegy útja volt: a »világegyházzá« válás. E világegyház viszont [...] csak »tömegegyház« lehetett és a tömegek lelkében [...] a keresztyénség egész lényegének és így a keresztyén, azaz egyetemes papság gondolatának is ép oly erős törést kellett szenvednie, mint bármely más olyan gondolatnak, mely a lelki nagykorúság igényével tömegek közé lép és azokra akar hatni.»*⁶⁸² A királyi papságra elhívott nép nem lehetett tehát sem királyi, sem papság.

Ezután a „papság” alapotívumát mutatta be, melynek lényege az „elkötelezettség” és a „lelki nevelés”, melyek átalakultak. Az elsőből jog, a másodikból pedig dologi hatás lett, mert minél nagyobb tömegeket irányítottak, annál kénytelenebb és kényelmesebb dolog volt a hagyományban gyökerező „apostoli jogukra” támaszkodni.⁶⁸³ A papból „áldozár” lett, azaz a váltság titkainak természetfeletti erejű sáfára, aki inkább volt jogi tekintély, mint személyes „érték”.⁶⁸⁴ Az egyszerű hívő pedig „laikus” lett, aki azért kiskorú, mert nem pap, így pedig soha nem lehet nagykorúvá. Ez a jogi és sakramentális papság a – logikus – terméke az egész katolikus fejlődésnek (egyetemesség igénye, tömegvallás, tömegegyház), s a keresztyénségnek hosszú ideig így kellett élnie a római „világegységben”. De ez a „kényszer-egység” nem maradhatott meg,

679 Révész I.: *Az ógyház történetéből*, 264. Révész itt említi meg – a másik modernista – Guignebert-t, aki szintén heves kritikával illette Péter apostoli primátusának alapjait.

680 Uő: *A reformáció papsága*, 43–47. A Kolozsvári Református Egyházmege reformációs megemlékezésén, vélhetően lelkipásztorok előtt elhangzott előadás.

681 I. m., 44.

682 Uo.

683 Uo.

684 I. m., 44–45.

mert olyan erők fordultak vele szembe, mint a személyes (élet-odaadó), szellemi (csak az ígére támaszkodó) keresztyénség és az evangéliumi hit; azaz a bizalom Istennek Jézus Krisztusban kijelentett kegyelmében. Itt alakulhat ki a lelki nagykorúság, amely az egyetemes papság gondolatában valósul meg.⁶⁸⁵ Tehát az eszmény fényében csak az egyetemes papság a reformáció papsága.

Az egyháznak és az evangéliumnak hatnia kell a világra, amit a civilizáció és a kultúra keretei között csak a „nevelésre szoruló” népegyház (tömegegyház) által tud megtenni, amihez szükségük volt – a katolikus értelmezéstől eltérően felépített – papokra. Még pontosabban olyan Isten kegyelmi ajándékával megáldott személyre – egy testvérré –, aki elsegíti testvéreit a személyes, szellemi keresztyénség csíraszerű állapotából az egyetemes papság dicső teljességébe, de nem egy kiváltságos csatornánaként, hanem lelki vezetőként, lelkipásztorként. Abból az uralkodás következett, ebből – Luther szerint – csak a szeretet szolgálatának formája következhet.⁶⁸⁶ Ott a pap, itt Krisztus uralkodik (Kálvin), ott a pap uralkodó, itt nevelő, lelki szülő. Mindkettőnél népnevelés folyik, de míg ott az a cél, hogy „a tömeg [...] örökre tömeg maradjon [...] emitt pedig az a nevelés célja, hogy a tömeg mind tökéletesebben differenciálódjék, predestinált, választott egyéniségek szabad közösségévé, csupa nagykorú lelkekből álló »szent néppé, királyi papsággá« magasztosuljon”.⁶⁸⁷

Mindeközben Révész arra is figyelt, hogy a „milyennek ne tartsuk az egyházat” tanítás mellett határozottan látható legyen az a sajátossága, amiért megalakult. Az eddigiekkel szemben megjelenik egy újak számító, az ösgyülekezetben fellelhető egyenrangúság és a szolgálatközpontúság modelljéhez közelítő látásmód. Ismereteink szerint ez az első olyan írása, amely konkrétan a presbiteri rendszer kialakulásáról, fejlődéséről és benne a püspöki tisztség jellegzetességeiről tanít.

Egy 1919-es sorozatának második fejezete Kálvin egyházalkotmányának normájáról, benne a presbiteri rendszerről és a püspöki tisztségről szól.⁶⁸⁸ Vázlatosan mutatja be az újszövetségi alapokat a három „nagy tény” szem előtt tartásával, azaz 1) az egyháznak egyedül Krisztus a feje, 2) Krisztusban mindenki egyenlő, 3) a hívők felett „egyedül a Krisztus gyakorolhat uralmat, ember soha”.⁶⁸⁹

685 Révész I.: *A reformáció papsága*, 45.

686 I. m., 46.

687 Uo.

688 Önálló gondolatai mellett kimondottan Doumergue elképzeléseit találjuk meg itt. Révész I.: Kálvin egyháza, II. Az egyházalkotmány normája, in: *Református Szemle* 12 (1919. október 17.), 260–262.

689 I. m., 260.

Véleménye szerint a presbiteri rendszer más bibliai eredetét ezeken kívül nem lehet felmutatni, de tulajdonképpen ennyi teljesen elég is. Mert ezekből már a lényeges közösségi életformák felismerhetők, melyeknek lényege: „A Krisztussal való helyes, normális viszonynak rá kell nyomnia a bélyegét a Krisztusban hívők látható, konkrét életviszonyaira és életközösségére is.”⁶⁹⁰ Ezen a ponton szintén a történelmi fejlődésre hívta fel a figyelmet, és elsősorban a lutheri eredetű alkotmányra és presbitertípusra mutatott rá, az egyetemes papság elvének hangsúlyozásával. Tehát a „presbiteri rendszer” nem Kálvintól ered, hanem a közösségi életből fakadó szükségszerűség, amely az evangéliumi szellemiségből fakad.⁶⁹¹

Ezután a püspöki tisztség kálvini értelmezését mutatta be nagyon röviden az *Institutio* IV. könyve alapján. Elsősorban azt emelte ki, hogy a reformátor a püspöki egyházalkotmánnyal szemben „egyáltalán nem helyezkedik mereven elutasító álláspontra”.⁶⁹² A korabeli püspök még mint a rend és a békeség felelőse elnökölt, és nem uralkodott a társain, ráadásul „alá volt vetve a gyülekezetnek”;⁶⁹³ Kálvin ezért nem támadta az érseki tisztség felállítását. Az élet és a gyakorlat hozta elő a későbbi átalakulásokat és a papi testületek tagozódását. Révész szerint ez vezette Kálvint odáig, hogy a lengyel királynak megírja híres levelét.

Kálvin egyházalkotmányának normája tehát nem áraszt dogmatikus me-revséget, hanem az étellel, a történelemmel és a kapcsolatok alakulásával magyarázható. Ez pedig az egészet éltető „szellemnek” köszönhető, amely vagy az uralom, vagy a szolgálat irányába mutat. „A magyar református egyháznak is »ebből« a szempontból kell elsősorban revízió alá vennie egyházalkotmánya tényleges állapotát [...] ha Kálvinon keresztül komolyan vissza akar jutni a Főig, aki Krisztus.”⁶⁹⁴

690 Révész I.: Kálvin egyháza, 260.

691 I. m., 261.

692 Uo.

693 A püspöki tiszt megjelenéséről és az első évtizedekben a püspököket ért kihívásokról, illetve az apostoli tekintély és hagyomány megőrzéséről részletesen írt. Ld. uő: A vallásunk a történelemben, in: Kecskeméthy István (et al.): *A mi vallásunk. A nagy reformáció négy százados évfordulójára*, Kolozsvár, Kolozsvári Ref. Theológiai Fakultás, 1918, 199–206.

694 Révész I.: Kálvin egyháza, 261–262.

b) *A nagy színrelépés* (1935)⁶⁹⁵ és *a nagy „tépelődés”* (1951)⁶⁹⁶

1935. augusztus 24-én az Országos Református Lelkészegyesület sárospataki konferenciáján Révész tartott egy előadást *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?* címmel.⁶⁹⁷ Ennek az előadásnak a középpontjában egy olyan egyházalkotmányi reform állt, amely „a püspökség antikálvinista intézményét felszámolja”, és „tisztá presbiteriánus alapokra fekteti”.⁶⁹⁸ Óriási hullámot indított el ezzel, amit maga Révész egy magánlevelében úgy foglalt össze, hogy ezért „még Ravasz László is megneheztelt, Farkas Géza pedig Patakról majdnem ki akart hordatni”.⁶⁹⁹

Pákozdy László Márton, aki előadást tartott *Révész Imre – A presbiter püspök*⁷⁰⁰ címmel, még hozzátette, hogy ez valóban nagy port kavart az „ókonzervatív és túlnyomóan feudális és archaikus »főrendek«, az »egyházi és világi méltóságok« között”,⁷⁰¹ mivel a világiak miniszterségre, az egyháziak pedig püspökségre áhítoztak. Mindezek ellenére – Révész megjegyzése szerint – a határozati javaslatokat a konferencia teljes egyhangúsággal elfogadta.⁷⁰² Felmerülhet a kérdés, hogy ennek a döntésnek akkor miért nem lettek következményei. S később, püspökségének ideje alatt miért nem tudta érdekeltté tenni az illetékes döntéshozókat és egyházi testületeket, hogy e tekintetben változások történjenek? A nyugdíjas Révész Imre személyes megnyilvánulásaiból az derül ki, hogy ebben a kérdésben közvetlen munkatársainak és a döntéshozó grémiumok hozzá közel álló tagjainak a támogatására sem számíthatott.

Mindezek ellenére Révész Imrét az említett előadásból kiolvasható tisztesség- és egyházalkotmány-értelmezése és egyáltalán az egyház szervezeti felépítésének kérdései tovább foglalkoztatták. Tény, hogy ezekben az ügyekben később sem történt változás, az idő múlásával még nyomasztóbb súllyal nehezedett rá. 1951-ben, nyugdíjba menetele után két évvel, amikor a

695 Ebben az évben hangzott el a *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?* című előadása.

696 RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*.

697 Uő: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, in: uő (szerk.): *Tegnap és ma és örökké...*, 298–310. Korábban megjelent még: *Theologiai Szemle* 11 (1935), 133–141. A szerkesztés során a tíz szakaszt alcímekkel választották szét.

698 SZABÓ G.: 1938, 8/f.

699 RÉVÉSZ I.: *Levél Nánássy Andor úrnak*, 1945. júl. 15.

700 PÁKOZDY: *Révész Imre – A presbiter püspök*. Elhangzott 1987-ben Révész Imre halálának 20. évfordulóján a Budapest-Kelenföldi Református Egyházközösségben. Forrás: Szabó-hagyaték.

701 Uo.

702 RÉVÉSZ I.: *„Tegnap és ma és örökké...”*, 310.

hivatalos egyházhoz már nem volt kötődése, ráadásul az egyházi eljárások és döntéshozók korábbi ígervényei ellenére semmilyen formában nem igényelték gondolatait, írásait, a benne megfogalmazódott látásmód kifejezésére jegyzeteket készített.⁷⁰³ Ezeknek sorából kiemelkedik a *Vox clamantis in deserto* című spirálfüzete, amelynek alcíme mindenféle magyarázat nélkül tökéletesen érzékeltet legalább két kétségbevonhatatlan tény. Révész Imre állapotát és a református egyház helyzetét: „Magános tépelődések a magyarországi református egyház holnapjáról.”

A következőkben összehasonlítjuk az 1935-ös előadást és az 1951-es kéziratot. A két teljesen eltérő történelmi korszak és az egészen más egyházi helyzet – nem is szólva Révész Imre személyes életének történéseiről – különös megvilágításban engedi látni ezeket a dokumentumokat. Nyugodtan kijelenthetjük, hogy minden gyökeresen megváltozott. A fő kérdés, hogy vajon az egykori révész-i vélemény engedett-e az idők szavának.

Miután az ORLE-előadás élőben hangzott el, és ezután több kiadást is megélt, a kézirat anyagának részletesebb bemutatását látjuk indokoltnak. Megmutatjuk a közös pontokat és azokat a tanításokat is, amelyek újdonságként jelentek meg a *Tépelődésekben*. Természetesen ennek a két dokumentumnak a teljes összehasonlítása nem lehet célunk, de lényegi összefüggéseik felismerése, közös üzenetük megtalálása, vagy módszertani azonosságuk bemutatása igen. De olyan is előfordul, amikor nem találunk párhuzamot az említett problémafelvetésekben.

Már az első (számozatlan) lap is egy különös idézettel kezdődik: „*Munkám hiábavalóság volt, életem kudarc, az utókorban hiszek, de a süketek apostola címére nem vágyom*” – írta Dienes András, amihez az öreg püspöknek az a személyes megjegyzése, hogy „egész életalkonyomra ez csaknem szószerint ráillik.”⁷⁰⁴

703 Ez nem azt jelentette, hogy értékes felismeréseit és tudását ne osztotta volna meg a nyilvánossággal. Sőt, majdnem minden évben megjelent tőle egy történelmi tanulmány vagy – elsősorban a református egyházat érintő – monográfia, amely sokak elismerését váltotta ki. Külön említést érdemel a szintén nyugdíjas Ravasz Lászlóval folytatott levelezésének valamennyi darabja, amelyekből a „leányfalui hattyú” rögtönzött recenziói és az azokból áradó tisztelet olvasható ki. Egyszer Révész egy könyvet – a *Sinai Miklós és kora* címűt (1959) – küldött Ravasznak ajándékba, aki így köszönte meg: „Még csak a borítólapját és tartalomjegyzékét olvastam át, de sietek kifejezni csodálkozásomat, örömet és gratulációmát. Úgy érzem, nagy ajándék ez a könyv az egész szellemi életnek. Ezenkívül engem boldoggá és büszkévé tesz a dedikációd.” Révész–Ravasz levélváltások a kezdetektől 1959-ig, DRK Nagykönyvtárának Kézirattára, R 7533, 20. levél (1959. augusztus 10.), 54.

704 RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*, a számozatlan első írott oldalon.

Az első fejezet – *Vacuum abhorrendum* – szerint ennek a kéziratnak a megírása 1951. február 13-án kezdődött.⁷⁰⁵ A „borzongató üresség” pedig abból fakadt, hogy a törvény értelmében 1951. február 28-án járt le az 1939. március 1-jén megnyílt ötödik budapesti zsinat mandátuma, amely kapcsán a rendelkezésére álló információk aggodalommal töltötték el, amit – ahogy fogalmazott – „*ha másnak nem, a türelmes papíromnak el kell mondanom*”.⁷⁰⁶

c) *A Tépeldések és az ORLE-előadás összehasonlítása*

A *Tépeldések* egy egyháztörténeti összefoglalóval kezdődik, melyben először az 1646 óta eltelt időszak nyolc országos zsinata kerül megemlítésre. Ezek közül az utolsó hatot – Révész Imre szemszögéből nézve – a megelőző 70 évben hívták össze tíz-, illetve tizenkét évenként.⁷⁰⁷ Az ez alatt az idő alatt megalakult egyetemes konvent megnyugtatóan működött. A zsinattól kapott felhatalmazás szerint az országos egyházat képviselték többek között az állammal vagy más felekezetekkel szemben, illetve bizonyos belkörü intézkedéseket is végezhetek a zsinat együtt nem léte idején. A konvent viszonylag „megszorítottan” működött, ami az egyházkerületek előzetes konszenzusától függött.⁷⁰⁸

Ez a sajtáságos „bifurkált” (zsinat-konventi) rendszer 1945 után kevésbé volt hatékony. Az elhúzódó (iskolaügy, lelkészképzés, misszió egységesítése) és a megoldatlan ügyek (egyházi teherviselés antiszociális aránytalansága, tömeg- és törpegyülekezetek antinómiái, segédlelkészkérdés, stóla) igazolják mindezt. Ezek 1945 előtt – Révész szerint – nem mutatkoztak vagy nem tudatosultak az egyházi közéletben.⁷⁰⁹

Az ORLE-előadás kiindulási alapja – I. szakasz (*Dunántúlon kezdődött*)⁷¹⁰ – szintén egy egyháztörténeti áttekintés, amely a presbitérium megjelenésének igényeit és a sajátos magyarországi történelmi fejlődésének mozgatórugóit mutatja be körületekintő alapossággal. A „*miért van szükség presbitériumra?*” kérdéskör tisztázásakor szintén megemlítésre került egy negatívum, a „nagy eltor-

705 Révész I.: *Vox clamantis*, 1.

706 Uo.

707 Nincsenek ezek közé számítva a korábbi erdélyi s az 1920 utáni utódállamok területein tartott zsinatok. I. m., 3.

708 I. m., 4–5.

709 I. m., 4–6.

710 Ezek az alcímek a *Reformátusok Lapja* 1995. január 8-i számában kerültek a szakaszok élére – valószínűleg Barcza József megfogalmazásában, mivel ebben az időszakban jellemzően írt cikket Révész Imréről.

zulás,⁷¹¹ amit most nem tartalmi, hanem pusztán ténszerűsége miatt említünk, azaz amiatt, hogy Révész mindig igyekezett objektíven megkeresni és kimondani az elhajlásokat vagy éppen a történelmi fejlődésben megmutatkozó torzulásokat. Hiszen a történelmi fejlődés pozitív vagy negatív következményeiről gondolkodni szükségszerűség. Egyébként a budai zsinat második kánonjáról van szó, amelyben a „világiak megengedik” a lelkészeknek az egyházkormányzásban való részvételt.

A *Tépelődések* hangsúlyozza, hogy 1945 után hónapról hónapra látható volt, hogy a zsinat-konventi bifurkáció és az ezzel szorosan összefüggő „egyházkerületi »autonomikus« szervezet túlélte önmagát s képtelen a megfelelő rugalmassággal teljesíteni mindazokat a követelményeket és feladatokat”, amelyeket az országban zajló belső átalakulások, a világpolitikai helyzetek s az egyház előtt álló lelki és szervezeti kihívások jelentettek.⁷¹²

Ezek miatt volt szükség már 1944 előtt a zsinati tanács felállítására, amely különösen az 1948 óta eltelt időben fontos lépéseket tett az állásfoglalások, akaratnyilvánítások és cselekvések területén. Révész sajnálatosnak véli, hogy a zsinati tanács hasznos tevékenységének következményeivel a záruló zsinat „vonakodott” szembenézni, azaz nem szüntette meg a konventet, s annak hatáskörét nem ruházta át a zsinati tanácsra.⁷¹³ Majd megkérdezi: mi fog történni az említett zsinat megbízatásának lejárta után?

Az ORLE-előadás – IX. szakasz (*Csak és egyedül a Zsinat*) – már ekkor kimondta, hogy a konvent az egyház egyetemes életével nem tudott egységben lenni, s egyáltalán nem lehet az egyház főkormányzati testülete. Az egyházkerületek pedig a szuverenitásuk okán szintén hátráltató és olykor káros hatást fejtenek ki az egységes akaratnyilvánítás szempontjából.⁷¹⁴

Az egység kifejezésére egyedül a zsinat lehet alkalmas, vagy annak nem létekor „egy időközileg teljhatalmú, de az újra összeülő Zsinatnak teljesen felelős kormányzó bizottsága”,⁷¹⁵ amely a fenti helyzetekben képes előremutatón dönteni vagy megnyilvánulni. Véleményem szerint éppen ezt a célt töltötte be a „tanács”.

711 Révész I.: *Presbiteri rendszerű-e*, in: *Theologiai Szemle* (1935), 133–134.

712 Uő: *Vox clamantis*, 6–7.

713 Itt Révész egy két évvel korábbi egyházalkotmányi reform alapelveit tisztázó, „alsóbbfokú önkormányzati testületek” által „ritka egyértelműséggel” megnyilvánuló véleményre hivatkozik, ami szerint a konvent megszüntethető. I. m., 7.

714 Révész I.: *Presbiteri rendszerű-e*, 140.

715 Uo.

A *Tépelődések* külön figyelmet szentelt annak, hogy tisztázásra kerüljön, mit jelentene az egyházalkotmány megújítása: „*Instauratio non abhorrenda*”⁷¹⁶ Révész az *instauratio* szón itt nem a mélységig ható újjáalakítást, hanem a helyreállítást, rendbetételt érti, tehát az bizonyos „*követelmények levonásából fogna állani*”.⁷¹⁷ Ami nem a régi „*egyházalkotmányunk épületének lebontásáról*” szólna, hanem annak tisztázásáról, hogy vajon milyen formában történne a tervezett átépítés.

Úgy fogalmaz, hogy „*az egyház pusztá »esse«-jénél [...] az egyház »bene esse«-je*” a kíváncsabb, ezért meggyőződése, hogy az említett szolgálatok a presbiteri-zsinati típusban még inkább lehetségesek. Ha az egyház a jobban értett ige és a Szentlélek vezetése szerint, „*az idők jeleit is jobban megértve*” halad előre, akkor időszerű és szükséges törekvés az „*instauratio*”.⁷¹⁸

Mindez azért valósulhat meg, mert az egyház rendje és alkotmánya is lehet a Szentlélek eszköze, „*sőt az is kell, hogy legyen [...], lehetetlen, hogy a tervbevelt egyházalkotmányi reformot ne úgy fogja fel, mint éppen a Szent Lélek szolgálatának – objektív és szubjektív értelemben...*”⁷¹⁹ Itt említi meg az egyház iskolarendszerét, gazdasági alapjait, pénzügyi szervezetét s a járulékos igazgatási és bíraskodási rendet, amelyek csak „*dagasztották*” és bonyolították a korábbi törvénykönyvet. Ezért kell mindezt leegyszerűsíteni, s „*ki fog derülni, hogy a presbiteri-zsinati rendszer a maga lényegének megfelelően igazán akkor tud jól funkcionálni, hogyha az egyház a maga minden fölöslegessé vált és megítéltetett tehertételétől megszabadul s feladatainak az Igében megszabott lényegére koncentrálja magát, helyesebben: engedi magát koncentrálni a Lélek által*”.⁷²⁰

Az ORLE-előadás X. szakaszában (*Szeretetszolgálat nélkül nem megy*) Révész végül kimondta, hogy nem az volt a célja, hogy bárkinek is kellemetlen érzéseket okozva „*menjünk neki egyházalkotmányunknak és szedjük csá-kánnal széjjel. Nem a mai szervezet eldobásáról van szó.*”⁷²¹ Nyomatékosítja kéri, hogy a szavait rombolásra senki ne használja.

A helyreállítás jegyében tart Révész szemlét, így a *Tépelődések* következő szakasza a presbitériumról szól. Leszögezi, hogy a múltban sok minden rakódott rá az eredeti presbiteri-zsinati stílusra, amiktől meg kell tisztítani,

716 „A létrehozásától/helyreállításától nem kell félni.” RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*, 33.

717 Uo.

718 Ez egy kerettörvényt, egy néhány lapra terjedő „alkotmányt” jelentene, melynek pontosítása és a gyakorlatba való átültetése bizonyos státutumok feladata lenne. I. m., 34.

719 I. m., 36.

720 I. m., 37.

721 Uő: *Presbiteri rendszerű-e*, 140.

és leegyszerűsíteni szükséges.⁷²² Ezek csakis az új gyülekezeti élet érdekében történhetnek, amiben „a presbitériumnak kell a kristályosodási pontnak maradnia...”,⁷²³ mert annak minőségétől és munkájától függ az egészséges és új gyülekezeti élet.

Ez a presbitérium összetételét és a felsőbb fokú egyházigazgatást tekintve azt jelenti, hogy az arra alkalmas női egyháztagok teljes egyenrangúságot kapjanak.

Ezt támasztja alá a „következetesség”: például ha helytállnak a diakóniában és a katechézisben, akkor az egyházigazgatásba is lehet beleszólásuk.⁷²⁴ Az „állami és társadalmi élet analogiája” szerint, ha jó hatásúnak mondható a nők alkalmazása például a törvényhozás, a közigazgatás, a tudományos élet és egyéb területeken, akkor az egyháznak sem szabad elzárkóznia ettől.⁷²⁵ S végül emellett szól „a gyakorlati célszerűség” is, hiszen az alkalmas férfiakból az egyházi igazgatásban mindenhol komoly hiány lesz.⁷²⁶

A másoktól emlegetett elnöiesedés kiküszöbölésére pedig egyházalkotmányi síkon lehetne tenni például azzal, „hogy a női presbiterek stb. létszáma az illető testület létszámának 1/3-át nem haladhatja meg”.⁷²⁷ Itt lábjegyzetben írja Révész, hogy a női lelkészség gondolatát sem utasítaná el.

Az ORLE-előadás ide vonatkozó szakasza – VI. (A megsértett alapelv) – szerint a magasabb kormányzótestületeknek a gyülekezeti étellel nincs kapcsolatuk, mivel presbiteri tisztséget nem viselnek, tudniillik nem alkalmasság alapján, azaz hitvalló és szolgálatra kész életük alapján választották meg őket, hanem „kizárólag a világi életben állásuk, születésük, politikai és társadalmi befolyásuk alapján nyert tekintélyük szerint”,⁷²⁸ s ez a tendencia a presbitériumokban is megfigyelhető.

722 Révész I.: *Vox clamantis*, 36–37.

723 I. m., 38. Még Győry Elemér püspök is úgy írt erről 1950-ben, hogy óriási változások fognak történni a gyülekezetekben, de a hogyan és a mikor még titok. I. m., 37.

724 Ebből kifolyólag az 1Kor 14,34–35, ami alapján a nők szerepvállalását ellenzik – „A ti asszonyaitok hallgassanak a gyülekezetekben, mert nincsen megengedve nekik, hogy szóljanak; hanem engedelmesek legyenek, a mint a törvény is mondja. Hogyha pedig tanulni akarnak valamit, kérdezzék meg otthon az ő férjüket; mert éktelen dolog asszonynak szólni a gyülekezetben.” –, a keresztény szellemiségű tanításra is vonatkozna, amit már régóta végeznek nők is. I. m., 38–39.

725 I. m., 39. Kiemelés Révészról: „nincs férfi, sem nő, mert ti mindnyájan egyek vagytok a Krisztus Jézusban.” (Gal 3,28b).

726 Uo.

727 I. m., 39–40.

728 Uő: *Presbiteri rendszerű-e*, 138.

A következő nívumot Révész a *Tépelődésekben* így sommázza: „A kettős elnökség rendszerét mind a presbitériumban, mind a magasabb testületekben megszűntetendőnek vélem.” Kimondandónak tartja, hogy az elnöki tisztelet „egy személy”, mégpedig a lelkész töltheti be, két alelnök választása mellett, akiknek egyike nem lelkész, azaz presbiter.⁷²⁹

A világi képviselők társadalmi helyét megvizsgálva (dzsentri, főnemes, nagyparaszti, „burzoá-értelmiségi”) mindegyiket úgy említi, mint akik „te-hertételei lettek az egyháznak”.⁷³⁰ Ez magával hozta az egyház rossz irányú „elpolitizálódását”, „s egy, a halálos ítéletet már akkor magában hordozó társadalmi rendhez és osztályuralomhoz való szívós és görcsös odatapadását”.⁷³¹ Mindenki megtanulhatja az egyházban a budai zsinat nagy felismerését, hogy „*Praesidium non imperium!*”⁷³², mert az elnökséget ezzel szemben inkább nehéz szolgálatnak és súlyos felelősségnek kell tartani.

Az ORLE-előadás a IV. szakaszban (*A paritás csapdája*) éppen a kettős vezetés csapdájára figyelmeztetett, ami a papi és a világi elemek uralmi és hatalmi versengésének köszönhető, s egyáltalán nem tartozik a presbitéri rendszer lényegéhez, s a jelenben sem a legalkalmasabb arra, hogy segítse az evangéliumi szolgálatot. Viszont a zsinati és az alsóbb fokú képviselőben megjelenhet, de a tisztségekben és az elnökségben nem.⁷³³ Révész itt is határozottan leszögezte, hogy az egyházi rendszer kizárólagosan vagy uralomra, vagy szolgálatra van felépítve.⁷³⁴

A *Tépelődések* itt kitér az egyszemélyes elnökség papi impériumának elkerülésére, ami egyébként nem az ülések vezetésén múlik, hanem a folyó ügyek gyűléstől gyűlésig való intézésén. A hatályban lévő egyházalkotmány a kettős elnökséget „fétisszerűen konzerválta, a lelkészi főtisztviselőknek (esperes, püspök) mégis olyan széleskörű és megvonhatatlan intézkedési jogköröket biztosított, amelyek tele voltak és vannak az »impérium« legkülönbözőbb

729 Révész I.: *Vox clamantis*, 40. A kettős elnökség intézményét a magyarországi reformátusokon kívül sehol nem ismerik. Ez nálunk egy sajátos történelmi korban (Révész szerint kb. 1728 és 1848 között), sok harc után, „kényszeredett kompromisszum” eredményeként alakult ki, majd maradt meg; a politikai életben háttérbe szorított református közép- és főnemesi rétegnek szüksége volt az egyházra mint társadalmi bázisra, másfelől a szorongatott egyháznak és lelkészeinek is szükségük volt a „feudális és feudál-kapitalista elemek anyagi támogatására”.

730 I. m., 41.

731 Uo.

732 Azaz: Az elnökség nem hatalom! Uo.

733 Uő: *Presbitéri rendszerű-e*, 137.

734 Uo.

kísértéseivel”.⁷³⁵ Az új alkotmánynak ezt a nem őszinte helyzetet kellene teljesen felszámolnia, mégpedig úgy, „hogy az időközi ügyintézés mindig társas formában végeztetnék, vagyis azt sohasem egy személy, hanem mindig egy prezídium gyakorolná”⁷³⁶ – azaz mindezeket az igazgatási ügyeket gyűléstől gyűlésig kezelve, beszámolási kötelezettséggel és a felelősségre vonhatóság fegyelmében intézné. Révész Imre látása szerint a prezídium használatával tehát lehetőség nyílna az elnökségnek mint testületnek a kiszorítására.

Bizonyos külföldi reformátusoknál az elnök a „moderator” és a „moderaman” nevet viseli. Az említett testület (prezídium) tagjai minden fokon „az elnök, a két alelnök, egy jegyző s a két magasabb testületben (egyházmegye, zsinat) ezek mellé választandó kevésszámú (2–4), felerészben lelkészi, felerészben nemlelkész-presbiteri elnökségi tag”.⁷³⁷

Az ORLE-előadás VII. szakasza (*Nem öncélú rend*) a nem öncélú rend kialakulása ellen szól. Leleplező őszinteséggel kezdődik, miszerint „főtisztségeink (esperes, püspök, egyházmegyei gondnok, egyházkerületi főgondnok) oly széles hatáskörrel vannak felruházva, amilyennel az elnöki tisztek betöltői az igazibb presbiteri-zsinati egyházalkotmányokban nemcsak régen nem bírtak, de még ma sem bírnak”.⁷³⁸ Ez pedig magával hozza a hatalmaskodás és a „bizantinizmus” kísértését.

Az első hely üres voltának ténye „a rendesen évenként változó moderátorság és a zsinattól zsinatig való kormányzásnak kettőnél többtagú kollégiumok által vezetésére” figyelmeztet. A fennálló gyakorlat – a rend, fegyelem, tekintély, egység jegyében – a „tömeg-gyülekezeteket tartja szem előtt; a hitvalló gyülekezeti rendszer alapján nem fogadható el. Lényegében római észjárásra vall...” Ugyanakkor mindegyik fontos, de nem öncélként, hanem csak mint „Krisztus királyságának eszköze”.⁷³⁹

A *Tépelődésekben* megjelenik az egyházkerület megszüntetésének szükségessége, amit erősít a konvent akkori lelkészi elnökének 1948 őszén elmondott püspöki székfoglalója is.⁷⁴⁰ Révész akkor még megtartandónak vélte a kollégiumok és a bíraskodás miatt, de az egyházkerületi „főtisztségeket” akkor is és régóta eltörlendőnek tartotta. A bekövetkezett fejlemények viszont „jobbra” tanították, s úgy látja, hogy „egyházkerületi szervezetünk minden

735 RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*, 42.

736 Uo.

737 Uo.

738 Uő: *Presbiteri rendszerű-e*, 138.

739 Uo.

740 BEREZKY A.: *Püspöki székfoglaló beszéd*, 1948. szeptember 28., Budapest, Dunamelléki Ref. Egyházkerület, [1948].

tartozékával együtt befejezte történelmi feladatát s megrázkódtatás nélküli lebontására talán az utolsó idő van itt”.⁷⁴¹ Állítását először gazdasági oldalról támasztotta alá, hiszen az ehhez tartozó apparátus személyi és dologi terheinek biztosítása a – folyamatosan csökkenő – államsegélyből egyszerűen megoldhatatlan lesz. Továbbá az iskolaügy és a bíraskodás feladatköreinek „összeszűkülésével” az ehhez kapcsolt apparátus fenntartása sem lenne indokolt. Az állammal való kapcsolat intézése és a missziói irányítás pedig átkerült a konventhez, tehát az egyházkerületek jobb esetben csak „postahivatali” feladatokat láttak el.

Révész itt kiemeli, hogy megállapításai tulajdonképpen a konventi elnökség és tanács „legutóbbi” megállapításaival egyezők.⁷⁴² Ebben még a szolgálati út megtartására hívták fel a figyelmet. Tudniillik ez az egyházkerület bevonását jelenti az esetlegesen a konventet, illetve bizonyos állami szerveket érintő ügyekben. Bár – s ezt is a konventi körlevél tartalmazza – lehetnek olyan esetek, amikor ennek megkövetelése köz- vagy magánérdeket sérthet. Majd Révész ezt a részt úgy zárja le, hogy „Egyházi legfőbb igazgatásunk teljes centralizálását egy teljesen centralizált államélet kebelében – maga az élet követeli meg...”⁷⁴³ Az egyházkerületi rendszert pedig a legfelső vezetés szükségtelen „duplikációjának” tekinti. „Maradna még az egyházmegyék és az egyházközségek feletti »episcopalis« felvigyázás feladata: ez kétségtelenül lelki szempontból is nagy érték, de sokkal olcsóbban és kevésbé parádésan...”⁷⁴⁴

Révész nagyon jól tudta, hogy az egyházkerületek fenntartása mellett két érv szól: a történelmi és az egyházvédelmi érv.⁷⁴⁵ Az első abból fakadt, amikor a három részre szakított országban megalakult superintendentiák az egységes zsinat hiányát „voltak hívatva pótolni [...] ugyanazon szuverén alatt álló nagyobb országdarabra nézve”,⁷⁴⁶ amelyek különböző okok miatt végül fennmaradtak. A másik pedig az, hogy az államhatalom esetleges jogosulatlan beavatkozásával szemben jobban helyt tud állni egy egyházkerületi decentralizáció (pátensharc).⁷⁴⁷

Az ORLE-előadás VIII. pontjában (*Kálvin egyetértésével*) Révész a püspöki tiszt és a püspökszentelés gyökereire és még inkább a kísértéseire, il-

741 Révész I.: *Vox clamantis*, 47.

742 I. m., 48. Révész hivatkozási alapja a 90-1951. II. számú Körlevél, Tárty: A szolgálati út megtartása, in: *Református Egyház* 3 (1951/3, 1951. február 1.), 23.

743 Révész I.: *Vox clamantis*, 49.

744 Uo.

745 I. m., 50–54.

746 I. m., 51.

747 I. m., 52–53.

letve azoknak a presbiteri-zsinati szellemiséggel ellenkező voltára mutatott rá. Hangsúlyozta, hogy az emberuralom és az emberimádat veszélyei a legnagyobb odafigyeléssel és a legalkalmasabbnak tűnő személy odaállításával sem kerülhetők el, azaz a „*ius humanum*” mellett óhatatlanul megjelenik a „*ius divinum*”, ami „*Krisztus szuverenitását sérti*”.⁷⁴⁸

Mindezen közös témakörök mellett van még egy fontos kérdés, amely csak a *Tépelődésekben* kerül elő, mégpedig az egyházmegye kérdése. Fogalma: „*a gyülekezeteket a Krisztus testének építése és a »szentek tökéletesítése« céljából a szolgálat közös munkájára összefogó magasabb testület...*”;⁷⁴⁹ amelyet az új egyházalkotmány hatáskörének kijelölésével szabályozhat. Egyházunk legőszibb és legjobban bevált, nélkülözhetetlen igazgatási szerve, ami korábban egyenesen „*nélkülözhetővé*” tette a „*superintendentialis*” igazgatást. Az egyházmegyei felvigyázás döntően meghatározza a gyülekezeti igehirdetés, katekézis, missziói munkák, a fegyelem és a háztartás előmenetelét. Kíváncsok, hogy „*a holnap egyházmegyei a szó legmagasabb evangéliumi értelmében munkára képes és munkabíró testületek legyenek*”.⁷⁵⁰

Mindezek alapján az egyházmegyei közgyűlés és tanács fenntartása a kíváncsok, ez utóbbi a jelenleginél „*kiterjedtebb*” hatáskörrel. A közgyűlésnek esetről esetre választott elnökkel és két alelnökkel kellene működnie, akik nem lehetnek azonosak az egyidejű prezídiumi elnökséggel; ők csak a tanácsban elnökölnének, a számadás és felelősségre vonás könnyítésére.

„*Megszűnnék tehát mind az esperesi, mind az egyházmegyei gondnoki tisztség.*”⁷⁵¹ Korábbi feladataikat a prezídium látná el. A kánoni látogatásokat pedig át kellene alakítani „*missziói kiszállásokká, evangélizációs és egyéb missziói összejövetelekkel és a helyi pásztoroknak tervszerűleg nyújtandó testvéri lelki segítséggel*”.⁷⁵² Így a gyülekezet tagjai is tudnának erről a látogatásról, és a „*hivatalos egyházzal*” szemben tapasztalt hideg és testvérietlen attitűd megváltozhatna.

Az ily módon redukált igazgatást végzők a napidíjak helyett csak az esetenként felmerülő „*puritánul felszámítandó készkiadásaik fedezésére tarthatnának számot*”.⁷⁵³ A gyülekezetek ezt szívesen fogják teljesíteni, ha meglátják, hogy „*az egyházmegyei igazgatásból és annak összejöveteleiből éppúgy köz-*

748 A püspökszentelés, a püspöki javadalmi föld, a főpásztori áldás és maga a főpásztor megnevezés is bekerült az eredeti VIII. szakasz főszövegébe és lábjegyzetébe úgy, mint „*romanizáló tendenciák*”. Uő: *Presbiteri rendszerű-e*, 139.

749 Uő: *Vox clamantis*, 43. Az Ef 4,12 alapján.

750 Uo.

751 I. m., 44.

752 Uo.

753 Uo.

vetlenül áradnak rájuk a lelki áldások, mint pl. egy evangélizációból”.⁷⁵⁴ Ez a legfelső egyházigazgatásban is kívánatos lenne.

Révész elvi, gyakorlati és méltányossági okokból a hároméves tisztújítást és újjáalakítást hozná be a prezídiumok, az egyházmegyei közgyűlés, a zsinat és a presbitérium számára. A „*cum honore*” váltásra szükség van, még ha elégedettek is a szolgálataikkal.⁷⁵⁵

Végül az egyházmegyei és a zsinati bíráskodási rend és ügyvitel formáinak a kérdésével zárta gondolatait. Ezeket a feladatokat – véleménye szerint – a leegyszerűsítés szükségességével kell kezelni.⁷⁵⁶

d) A Tépeldésekben található egyedi gondolatok

Révész az Úr Jézus rendelkezése alapján – János 6,12–13⁷⁵⁷ – a hosszú távú tervezést és a mielőbbi cselekvést hangsúlyozta a zsinat számára.⁷⁵⁸ Amikor az egyháznak a népi demokrácia új magyar államához való viszonyulását külön fejezetben tisztázta, kijelentette, hogy a szocializmus építése és a békeharc egyenesen megköveteli, hogy a presbitériumok teljes képviselőlete, a törvényhozás és a legfőbb intézkedés jogával felruházott zsinat és annak plenumai beszéljenek és cselekedjenek, ne csak a konvent.⁷⁵⁹

Az új énekeskönyv véglegesítése szintén a zsinat hatáskörébe tartozik.⁷⁶⁰ Két lehetősége maradt a vezetőségnek: beletörődik abba, hogy bizonytalan ideig nem ad ki újabb példányokat, vagy a próbaénekeskönyvből szerkeszt egy „rövidített” kiadást. Az első anarchiával, a második megmentéssel érne fel.⁷⁶¹

754 RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*., 45.

755 I. m., 46.

756 A tanácsbírói tiszt megszüntetendő, helyettük az egyházmegyei közgyűlési, illetve zsinati tagokból 3 évente megalakított fegyelmi bizottságok (székek) döntenének, ahol nem lennének jelen az egyházi igazgatás vezetői. Minden lelkészi és nem lelkészi tisztviselő fegyelmi ügye első fokon az egyházmegye fegyelmi széke elé kerülne, ahonnan egyfokú fellebbezéssel a zsinati fegyelmi szék döntene véglegesen. Az egyháztagok fegyelmi ügyei a presbitériumból csak az egyházmegyéig volnának vihetők; kivéve a különösen súlyos eseteket, amelyek a zsinathoz másodfokra felterjeszthetők. I. m., 46–47.

757 „Amint pedig betelének, monda az ő tanítványainak: Szedjétek össze a megmaradt darabokat, hogy semmi el ne vesszen! Összeszedék azért, és megtöltének tizenkét kosarat az öt árpakenyérből való darabokkal, amelyek megmaradtak vala az evők után.” (Károli G.-ford.)

758 RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*, 11–12. Ezen a ponton Révész exegetikai érveket hoz fel a Máté 6,11 alapján („A mi mindennapi kenyerünket add meg nekünk ma!”) amellelt az álláspont mellett, amely úgy fordítja a görög επιούσιος kifejezést, hogy „a holnapra való...”, azaz Isten gyermekeinek van joguk, sőt kötelességük gondoskodni földi családjukról.

759 I. m., 12.

760 I. m., 15.

761 I. m., 16–17. A zsoltárok számának csökkentésére utalva, mivel ez egy kényes kérdés, senki más, csak a zsinat vállalhatja érte a felelősséget. Egyébként ilyen szelektálás a Szenci Molnár-

A lelkészképzés ügyéről is szólt Révész, különös tekintettel a lelkészi succrescentiára,⁷⁶² hiszen a négy teológián „túltermelés” tapasztalható (350 fő). Mindez állástalanságot és éhbéren tengődő segédlelkézséget eredményez („erkölcsi hajótörés”).⁷⁶³ Állítja, hogy 250 főnél többet nem szabad felvenni a teológiákra, hiszen a gyülekezetek teherbíró képessége jelentősen csökkent.⁷⁶⁴ Illetve arra a kérdésre is megoldást kell találnia a zsinatnak, hogy elbírák-e az egyháztagok a négy teológia szükségleteinek a fedezését, ha az *Egyezményben* megállapított támogatás fokozatosan csökken, és húsz esztendőn belül megszűnik.⁷⁶⁵ Ezen a ponton nemcsak kritikai megjegyzéseket, hanem megoldási javaslatokat is találunk, hiszen „lehet és kell is ezután is fenntartani valaminő teológiai tanító munkát (miért ne lehetne az egyikbe országosan koncentrálni a jelenleg szétszórt és tervtelen lelkészi továbbképzést, a másikba a nemlelkészi egyházi munkások magasabbfokú bibliai tanfolyamait, a harmadikba a teológiailag megalapozott kántori és egyházzenei képzést?) – de kifejezetten lelkészképző főiskolából az egész szükségletet kielégítheti és ki kell, hogy elégítse egy, legföljebb két intézet”.⁷⁶⁶

A „szabad egyház szabad államban” elv szerint az önfenntartás kérdése a tagok áldozatkészségén alapul, amitől eltérni nem szabad, „mert ezzel körülbelül bevégezné – lelki és erkölcsi szempontból – a maga földi történetét...”⁷⁶⁷ Mindenkinek komolyan kell vennie 1954. január 1-jét – az állami támogatások csökkentésének határidejét –, és nem szabad annak elhalasztásáért könyörögni. Reméli, hogy az egyház vezetői most szilárdak, és három év múlva is azok lesznek ebben a kérdésben.⁷⁶⁸ Bizonyos abban, hogy az egyházi előjáróknak megvannak az elképzelései az önfenntartás fokozatos felépítésére, amire a hátralévő idő nagyon szűkös, az egyházfenntartó réteg anyagi ereje pedig csökken.⁷⁶⁹

féle szövegekkel „a történelemben most esnék meg legelőször” – írja Révész.

762 Révész I.: *Vox clamantis.*, 17.

763 I. m., 18.

764 I. m., 20.

765 I. m., 22. Tudniillik a konvent lényegénél és összetételénél fogva soha nem fog tudni az egyházkerületi érdekek fölé emelkedni.

766 I. m., 25.

767 I. m., 28. A két nagy reformátor példáját említi meg, akik szintén „bevégezték” volna, ha meggondolatlanul cselekszenek életük egyik-másik döntő pontján. Ha például Luther másnap letépte volna a 95 tételét, vagy ha Kálvin az őt Genfben meglátogató G. Sadoletto kardinálisnak kezébe adja a tridenti hitvallást.

768 A gondoskodó családapa példáját hozta fel, akinek a feladata a holnapi kenyér biztosítása. Ha nem tesz meg mindent az övéiért, nem hajthatja le fejét nyugodt lelkiismerettel. Uo.

769 I. m., 29.

A nagy, közép, kis és törpegyülekezetek ellátásán gondolkodik, hiszen a realitás óriási aránytalanságokat mutat. Van, ahol 5000 egyháztagra 3-4 lelkipásztor javadalmának biztosítása jut, máshol ennyien 18-20 lelkészről gondoskodnak. Javaslatára szerint az egyházmegye egyházközségei beoszthatók lennének 5-6 körlelkészségbe.⁷⁷⁰ A korábban működő támogatási formák pedig nagyon megváltoztak, hiszen földjavadalom már nincs, a támogató „zsíros civis” is eltűnt, tehát „itt az utolsó óra a kérdés egységes központi rendezésére, amelynek végső célja [...] központi javadalmi pénztár előkészítése és felállítása”.⁷⁷¹

Végül még a stóla és a legáció témáját említi, melyek kapcsán évszázadokra visszamenő visszaéléseket tapasztalt.⁷⁷² Eme szent üzletek miatt az ébredésről szóló mindenféle beszéd komolytalanná válik, s megvallja, „... én sehogysem bírok ébredést látni ott, ahol a »Szentlelket« darabszámba, pénzért mérik”.⁷⁷³

Mindezen problémák megoldásához munkára képes Zsinatra, „permanens” tanácsra és elnökségre van szükség, amelyek mellett van egy nem „díszmagyar”, hanem „munkazubbony”, nem „hadvezéri nehéz buzogány”, hanem egy „dolgozó ember könnyű és erős kalapácsa” jellegű „olyan egyházi alkotmány, szervezet és igazgatás” is, ami az akkorinál sokkal rugalmasabb.⁷⁷⁴

VII.3.3. A türelmes papír titka

A még nem püspök és a már nem püspök státusa nagy szabadságot adott Révész Imrének, és feljogosította arra, hogy a véleményét elmondja, felismeréseit okulásul közölje, és aggályainak hangot adjon. A szubjektív és objektív megnyilatkozások igen fontosak abban, hogy együtt hívjon gondolkodásra másokat, jelen esetben a református egyház mindenkori döntéshozóit. A két megnyilatkozás óriási és kibékíthetetlen feszültsége, hogy az első publicitást nyert, a második viszont csak a „türelmes papírnak” szólhatott, és újra megerősödik az a tényállás, hogy valóban minden megváltozott, de a lényeg nem.

Révész Imre a hivatalos egyháztól távol is azért „tépelődött”, mert ezt a sokszor lesajnált, megkritizált és megbecstelenített egyházat még mindig fi-

770 Révész I.: *Vox clamantis*, 30. Ez a kérdés már száz éve megoldásra vár, de a nagy gyülekezetek önelégültsége és a „nagyapok” önzése gyakran akadályokat jelentett, illetve a kisgyülekezetek földjavadalma a létminimumot biztosítani tudta, s „minden csontra akadt kutya”.

771 I. m., 31.

772 Uo. Simon Mágus szellemének hagyatékaként tekint az ilyenekre (ApCsel 8,17–24).

773 Uo.

774 I. m., 32.

gyelte. Tépelődni pedig csak az tud, akit érdekel az a másik, aki nyitott és figyelmes tettekkészséggel igyekezne változtatni a felismert visszasságokon, rendtelenségeken.

Tépelődni az egyház miatt csak az tud, aki végeredményben sohasem csak emberi szervezetet, vagy egy „profitorientált” céget vagy megtúrt rokont lát benne, hanem egy csodás életközösséget. Olyat, mint például amelyről a Heidelbergi Káté 54. kérdés-felelete is tanít. Jézus Krisztus – tehát nem emberek – a világ kezdetétől fogva – tehát nem csak egy adott korban – Szentlelke által – tehát nem pusztán emberi érdekekből – az igaz hitben meg-egyező – tehát nem földi kritériumok és emberi elképzelések alapján – az örök életre – tehát nem pusztán csak egy emberöltőre és nem is csak néhány ciklusra – gyűjti össze gyermekeit. S aki hiszi, hogy az egyház alapja nem a tisztséghordozók felkészültségében és talpraesettségében, netalán rafináltságában van, hanem a mindeneket oltalmazó krisztusi kegyelemben, amelynek különleges ereje mindennek a kizárólagos személyes megélése.

A személyesség és annak a kálvini elvnek az alkalmazása, hogy az egyházban az első hely soha emberé nem lehet, kínál lehetőséget, de sohasem garanciát arra, hogy Krisztus teste betöltheti küldetését. Révész Imre – 1911-től majdnem haláláig fogalmazódó – írásgyűjteménye az egyházzal és a tisztségekről azt erősíti meg, hogy a biblikus alapokra és az Isten eszközeiként munkálkodó elődök tanításaira szükség van ahhoz, hogy az egyház s annak református része ne megbotrántoztassa és taszítsa, hanem vonzerejével befogadja a lelkeket.

Révész tehát figyelt, és tépelődve írt. Véleménye a két írás között eltelt 16 év tükrében nem változott. Sőt, minden tapasztalatát és bölcsességét annak rendelte alá, hogy református egyháza holnapja számára útmutatást adhasson. Igaz, hogy nem úgy, nem ott és nem akkor, ahogy, ahol és amikor akarja, azaz az időzítés és az alkalmosság tekintetében bizonytalanságot érzett, hiszen annak a kornak egyházi főszereplői közül – bevallása szerint – addigra már néhány „nyíltan és durván értésemre adta, hogy a mostani egyházi életnek már nincs reám szüksége és kíváncsi is, hogy minél kevésbé legyek láb alatt”.⁷⁷⁵

Az Isten ügye iránti elköteleződése és az emberi nagysága nyilvánul meg ebben az időben, hiszen jóakarásának még az őt elutasító vélemények sem szabhattak gátat, tehát írt, mert ez nem róla szólt, hanem a Magyarországi Református Egyház holnapja volt a tét. Azzal mélységesen tisztában volt, hogy egyházmegújító szándéka és gondolkodásmódja egyelőre nem nyerhet publicitást, de írásában – Dienes András szavaival – nekünk, szellemi örököseinek azt üzeni: „az utókorban hiszek”.

775 RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*, 77.

S hogy Révész miért vállalta el mégis a jelöltséget? Mert kezdetben azt remélte, hogy legalább közreműködhet ennek az egyházalkotmányi rendszernek a megreformálásában.⁷⁷⁶ *Naplójában* leírta, hogy már eljutott arra a pontra, hogy beismerje, „*itt valami csodálatos isteni közbenjárásról van szó, amelynek engedelmeskedni kell, ha tetszik a gyarló embernek, ha nem...*”⁷⁷⁷ Püspöki székfoglalójában mindezt a Szentlélek munkájának mondta.⁷⁷⁸ Saját véleménye szerint szó sincs itt alkalmasságról, csak arról, hogy legyen valaki szolga és eszköz, aki ezekben a történelmi megpróbáltatásokban elhordozza Jahve szenvedő szolgájának tisztét.⁷⁷⁹ Ezért a püspöki beiktatásakor őszintén kért mindenkit, hogy senki „*ne várjon tőlem, az egy embertől mindent és főképp ne várjon csodát*”,⁷⁸⁰ s erre éppen gyarlósága lesz a „garancia”.

VII.4. Az egyház, ahogy Révész Imre „szenvetde” – egyházlátása

VII.4.1. A második újraválasztása (1945)

Amennyire nyugodt volt az 1941 végén történt tisztújítás, annyira feszült volt az 1945-ös. Ígérete szerint Révész Imre 1945. augusztus 21-én kelt bejelentésében öt pontban indokolta meg, hogy ezen a tisztújításon miért nem kíván már részt venni.⁷⁸¹ Visszavonulásának legfontosabb oka, hogy 1941 óta szabadulni akart a püspöki állástól, de a közelgő világháborúra való hivatkozással eltántorították ettől. Egészségügyi és családi indokok is előtérbe kerültek, melyek részletes kifejtése után kérte a közgyűléstől az azonnali hatályú felmentését. Megígérte, hogy az utód beiktatásáig kész az ügyintézésre, s egyúttal mindenkitől belenyugvást kért, fogadják el, hogy az ő neve a tisztújításban már nem fog szerepelni. Imádságos viaskodások gyümölcseként jelentette ki, hogy „*egyszerűen úgy látom a dolgot, hogy Isten most [...]*

776 SZABÓ G.: 1938, 8/f.

777 I. m., 8/e.

778 284. sz. határozat, in: *A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről*, Debrecen, 1939, 35. TTREL, I.8.d) Személyi adattár, ifj. Révész Imre iratai.

779 SZABÓ G.: 1938, 8/e.

780 284. sz. határozat.

781 Dr. Révész Imre püspöki tisztségről való lemondása (Debrecen, 1945. augusztus 21.), TTREL, I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, III. Révész Imre 1945-ben püspökké választásával kapcsolatosan összegyűjtött iratok, 1. Bejelentését Juhász Nagy Sándor, Ormós Lajos, Kállay Kálmán, Papp Ferenc és Ferenczy Károly hallották. A nevek az irat bal szélén Révész saját kezű írásával vannak feltüntetve.

megmutatja az örségváltás szükségét”.⁷⁸² Saját feljegyzéséből ismert, hogy a jelenlévők - püspökük terveit meghallva -, még a tisztújításról sem akartak tudni, nemhogy a visszavonulásáról.⁷⁸³

Ez az említett saját feljegyzése az 1945. november 16-án született személyes nézőpontú és hangvételű *Tájékoztató Jegyzet*,⁷⁸⁴ amely a tisztújítás eseményeit foglalja össze kronológiai sorrendben. A legelső időpont 1945 nyara, amikor először – nem hivatalos úton – értesült arról, hogy a nyíregyházi Békefi Benőről úgy beszélnek, mint következő püspökről. Erről ő akkor így vélekedett: „*ha egyszer komolyan vettem és akarom vetetni a püspöki tisztújítást, akkor természetesnek kell találnom, sőt örömmel kell vállalnom más egyének szóbahozását*”.⁷⁸⁵ A püspök igyekezett még a látszatát is elkerülni annak, hogy ez a kérdés izgatja, ezért a július 30-i személyes találkozásukon közömbösen viselkedett Békefivel, ahol nem került szóba a jelölés.

Ekkorra Révész már eldöntötte lemondását, és Nánássy Andornak július 15-én – sok egyéb mellett – arról írt, hogy „*akkor volnék igazán boldog, ha a kerület szépen elbocsátana, mert éppen elég volt*”.⁷⁸⁶

Augusztus 16-án Bereczky Albert és Karácsony Sándor kereste fel Révészt, hogy megtudják, visszamegy-e az egyháztörténeti katedrára.⁷⁸⁷ Mikor megtudták, hogy vágyai szerint visszamenne, megnyugodva jegyezték meg, hogy „*a püspökséget más is el tudja látni, de egyháztörténész ma a magyar református egyházban csak Révész Imre*”.⁷⁸⁸ Békefi neve ekkor sem hangzott el, pedig a főgondnoki tiszt esetleges várományosaié igen.

Egy nappal később Nyíregyházán az evangelizációs konferencián összegyűlt lelkeszek már egy mozgalom elindítását szervezték, szándékuk szerint Békefi Benő püspökké választása miatt.⁷⁸⁹ A már említett 21-i bejelentéskor a jelenlévők Békefi nevét Révészről hallották először, ami után még inkább megerősödtek püspökük marasztásában.⁷⁹⁰

782 Dr. Révész Imre püspöki tisztségről való lemondása.

783 Révész I.: *Tájékoztató jegyzetek*, TTREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 4. pont (Révész tagolását követve egyértelműbb az általa használt pontokat és nem az oldalszámokat jelölni.)

784 I. m., hatoldalas összefoglalás.

785 I. m., 1. pont

786 Révész I.: *Levél Nánássy Andor úrnak*, 1945. július 15. Forrás: Szabó G. hagyatéka

787 Soós Béla augusztus 6-i halála után megüresedett az egyháztörténeti tanszék.

788 Révész I.: *Tájékoztató jegyzetek*, 2. pont.

789 I. m., 3. pont.

790 I. m., 4. pont.

Augusztus 27-én, a közgyűlésre készülve értekezletet tartottak,⁷⁹¹ s újra erősen kérték, hogy maradjon. „Az indokuk az volt, hogy a püspöki tisztújítás során nem kívánatos zűrzavar támadhat, beleviszik a politikát, a nemzetgyűlési választások izgalmait át fogják csapni egyházi térre stb.”⁷⁹² A „Békefi-kombináció” – így írja Révész – nagy valószínűséggel már mindannyiuk előtt ismert lehetett, jöllehet komolytalannak, ugyanakkor zavarkeltésre alkalmasnak ítélték. A püspök a végsőkéig ragaszkodott ahhoz, hogy a tisztújításban részt vegyen. „Erre deferáltak”⁷⁹³ – írja.

a) Az 1945-ös tisztújító közgyűlés

A másnapi értekezleten többen kérték, hogy a tisztújításból a püspöki tiszttség maradjon ki, de ő hajthatatlan maradt. Ezen a tanácskozáson már nyíltan elhangzott Békefi Benő neve is. Az augusztus 29-i közgyűlés eseményeiről elsősorban az ott készült jegyzőkönyv tudósít.⁷⁹⁴ Ebből ismert, hogy Révész püspök a Lk 22,31–32⁷⁹⁵ alapján prédikált, s arra figyelmeztetett, hogy a Sátán össze akarja zavarni Isten népét. De erőt ad neki a Megváltó érte való imádsága, hogy el ne fogyatkozzon a hite. A püspök szerint az imádkozó és naponként megtérő egyház egyetlen reménysége, hogy Isten lefogja a Sátán kezét.⁷⁹⁶

Majd a püspöki jelentés következett, ami szerkesztett változatban a *Debreceni Protestáns Lap* októberi számában is megjelent.⁷⁹⁷ Itt a püspök kifejtette meglátásait az új korszakkal kapcsolatban, amely mögött Isten ítéletes és ígéretes akaratát vélte felfedezni. Ezek után önmagát az egyházkerület

791 Révész I.: *Tájékoztató jegyzetek*, 5. pont. Jelen volt: Sz. Kun Béla, Juhász Nagy Sándor, továbbá id. Porzolt István, Török József, Kiss Lajos, Peleskey Sándor esperesek, Horváth Zoltán beregi espereshelyettes, Hegedűs Kálmán bihari espereshelyettes, Nagy Lajos debreceni espereshelyettes, Tóth Dezső heves–nagykunsági espereshelyettes, dr. Ferenczy Károly, Futó András, Ormós Lajos, Vásáry István, Papp Ferenc.

792 Uo.

793 Uo.

794 *Jegyzőkönyvi kivonat a Tiszántúli Ref. Egyházkerület Debrecenben, 1945. augusztus 28–29. napján tartott közgyűléséről*, TTREL, I. 1. a) 62. k. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1944–1948, 163–169. sz. határozatok.

795 I. m., 163.sz. határozat alatt. Az alapige: „Monda pedig az Úr: Simon! Simon! Ímé, a Sátán kikért titeket, hogy megrostáljon, mint a búzát. De én imádkoztam érted, hogy el ne fogyatkozzék a te hited: te azért idővel megtérvén, a te atyádfiait erősítsed.” A prédikációt a *Debreceni Protestáns Lap* a címlapon közölte: Révész I.: A Sátán rostál, vagy az Isten?, in: *Debreceni Protestáns Lap* 65 (1945/8), 1.

796 Révész I.: A sátán rostál, 1.

797 Uő: *Részletek az egyházkerületi közgyűlés színén felolvasott püspöki jelentésből*, in: *Debreceni Protestáns Lap* 65 (1945/9), 1.

bírálata és felelősségre vonása alá helyezte, majd lemondott a püspöki állásról, hogy azt a presbitériumok rendelkezésére bocsássa.⁷⁹⁸

Érdemes idézni azt a jegyzőkönyvet, amelyben az egyházkerület a püspök válságos időkben tanúsított helytállásáért elismerő köszönétét fejezi ki, a jövőt illetően pedig a legteljesebb bizalmáról és ragaszkodó szeretetéről biztosítja, majd hozzájárul a püspöki tiszt tisztújításra bocsátásához, amivel „csak arra kíván módot adni, hogy a püspök úr személye és működése iránt érzett osztatlan bizalom újból ünnepélyesen megnyilatkozhassék.”⁷⁹⁹

Szeptember 22-én Bereczky Albert jelent meg a püspöki hivatalban egy Rákosi Mátyás által Tildy Zoltánnak írt levéllel, amelyben Révésznek egy, a debreceni rendőrfőkapitányhoz az előző nyáron írt levelét közli. Bereczky figyelmeztetett, hogy ezt akarják felhasználni ellene, ezért jobb lenne, ha önként visszalépne az újraválasztatásától. Azt is elárulta, hogy ellene és Ravasz ellen már adatgyűjtés folyik. sőt, az is elhangzott, hogy püspöktársa előbb-utóbb szintén visszavonulásra fog kényszerülni.⁸⁰⁰ Révész tisztázta, hogy ő már nem léphet vissza, hiszen a szavazás elkezdődött. Azt pedig tudja, hogy akik ebből a jelentéktelen ügyből eljárást akarnak csinálni, azoknak erre mindig módjuk lesz. »Igen, de – felelte – ha téged ezért mint püspököt vesznek elő, akkor az egész magyar református egyház melléd kell, hogy álljon.« Ebből a feleletből vettem észre, hogy tulajdonképpen miről van szó!⁸⁰¹

Békefi neve ezen a beszélgetésen sem hangzott el. Révész nem kérdezett, Bereczky nem említett semmit.

b) A Békefi-kampány beindul

Másnap, szeptember 23-án született meg a Békefi Benő és Bereczky Albert által szerkesztett *Körlevél*,⁸⁰² amit a tiszántúli lelkészeknek és a presbitériumoknak küldtek ki. Ebből derült ki, hogy a nyíregyházi presbitérium főszerepet akar vállalni lelkipásztora püspökké választásában.

798 Révész I.: *Részletek*, 1.

799 A jegyzőkönyvi kivonathoz csatolva, határozati szám nélkül, de a 169. sz. határozatot követően.

800 Révész I.: *Tájékoztató jegyzetek*, 7. pont.

801 Uo.

802 *Körlevél a Tiszántúli Egyházkerület Valamennyi Lelkipásztorához és Presbitériumához*, Nyíregyháza, 1945. szeptember 23. *TTREL*, I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 4. sz.

Az iratban Békefi Benő személyéről és a *Református Gyülekezeti Evangélizáció Barátai Társasága* tevékenységéről, illetve a nyíregyházi gyülekezetben tapasztalható áldásos szemléletváltásról van szó. Lelkészüket tudniillik nemcsak prédikálja, hanem éli is az evangéliumot. Az egyház sok mulasztása után tehát eljött az idő, hogy így tegyenek az egyház megújulásáért és a magyarság jövőjéért.⁸⁰³ A *Körlevél* egyik „szónoka”, Bereczky Albert akkori kultuszállamtitkár Mikecz Miklós nyíregyházi főgondnoknak írt levelében úgy nyilvánul meg, hogy „*ebben a munkában páratlan ajándéknak tartottam kezdettől fogva Békefi Benőt [...], jogotok és kötelességetek a tiszántuli egyházkerület püspökválasztó gyülekezeteit tájékoztatni arról a rendkívüli értékről, amit Békefi Benőben az egész magyar református egyház kapott*”.⁸⁰⁴

A *Körlevélben* található egy névsor, mely a püspöktől kezdve minden tisztségre konkrét neveket ajánl, továbbá az aláírók ugyan fájdalmaikat fejezik ki pásztoruk püspökké történő választásával kapcsolatban, de ők meghozzák ezt az áldozatot.⁸⁰⁵ Végül hét pontban foglalták össze lelkészüket alkalmasságát a püspöki tisztre.⁸⁰⁶

Révész ezt a *Körlevelet* – saját feljegyzése szerint – szeptember legvégén kapta kézhez.⁸⁰⁷ De addig még sok minden történt a püspöki hivatalban.

c) A Révész–Békefi levélváltás, és ami mögötte van

1945. szeptember 26-án Békefi levelet írt Révésznek, mivel lelkiismereti kérdésnek tartotta a jelölésével kapcsolatos tájékoztatás megtételét, majd a mentegőzés hangján írta: „*Bizonyára tetszik annyira ismerni, hogy ez részemről nem ment könnyen*”.⁸⁰⁸ A püspök valóban, már hosszú évek óta ismerte őt.⁸⁰⁹

803 *Körlevél*, 1.

804 Uo.

805 I. m., 2.

806 1. Bereczky Albert véleménye mellett „*magas és felelős közéleti méltóságban élő személyek is őt látják a legalkalmasabbnak*” 2. Mellette szól teológiai tehetsége és irodalmi munkássága. 3. Az evangélizációs szolgálata kiemelkedő. 4. Az anyagi és adminisztrációs ügyek végzésében kiváló, és helyben megszervezte az egyházi életet. 5. Diakonissza testvérházat alapított. 6. A Kálvineum intézményeit és a város iskoláit újrászervezte. 7. Országos konferenciákat szervezett meg, és elindította a *Magyar Ébredés* című folyóiratot, mellyel bűnbánatra és a megbékkeltetésre hívja az embereket. I. m., 2–3.

807 Révész I.: *Tájékoztató jegyzetek*, 8. pont.

808 BÉKEFI B.: *Levél Révésznek*, Református Gyülekezeti Evangélizáció Barátai Társasága, Nyíregyháza, 1945. szeptember 26., *TTREL*, I. 8. d. 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 6.

809 A 30-as évek első felében Békefi teológusként tanítványa volt Révésznek, és dévaványai segédlelkész korában is többször találkoztak. Mindkét időszakában komoly ügyei voltak, amelyeket a püspök tudott, s olyan is adódott, amikor csak az ő segítségével rendeződött a helyzete. Révész I.: *Tájékoztató jegyzetek*, 11. pont.

Sőt, a nyíregyházi időszakában tapasztalt viselkedése miatt többször fejezte ki felé elismerését és háláját.⁸¹⁰

Békefi saját bevallása szerint akaratlanul került bele a püspökválasztási procedúrába, s utalt Bereczky korábbi nyíregyházi „családlátogatására” is.⁸¹¹ Majd jelezte, hogy hallotta, hogy az 1919-es forradalom utáni ún. „kommunista lelkész” perekben elfoglalt álláspontja miatt adatgyűjtés indult Révész ellen. *„Átláttam a politikai helyzetet és a politikai sakkhuzást és belerémültem abba a lehetőségbe, ami abból a helyzetből adódna, ha Főtiszteletű Püspök Urat újra megválasztanák...”*⁸¹² Ezek után kapott aznap igei vezetést (Róm 1,8–16), és ez döntően hatott rá. *„Azért ami rajtam áll, kész vagyok...» – döntötte el bennem, hogy Bereczky Alberték látásának engedek.”* Ugyan számít arra, hogy őt sokféleképpen fogják megítélni ezért, és arra is, hogy rá nézve valószínűleg sikertelen lesz a választás, de mégis vállalja.⁸¹³ A püspöktől azt kérte, hogy újra vigye ezt az ügyet Isten elé, mert nem *„ellenfélként engedtem bele magamat ebbe az ügybe”*. Majd pedig az aznapi „aranyigéjével” (Róm 4,20–21) köszönt el Révészról.⁸¹⁴

Révész püspök október 2-i válaszában először is megköszönte Békefi baráti figyelmét, majd mintegy megnyugtatóan jelezte, hogy már 1938 nyara óta Isten akaratára bízta a tisztújítás ügyeit. Majd így folytatta: *„A Szentlélek Isten tudja a maga dolgát s bizonyára mindazok tudják a magukét – az Ő irgalmas vezetésére támaszkodva – akik ebben a dologban valamiképpen érdekelve vannak. Én is tudom.”*⁸¹⁵

Tájékoztatójában később erről az ügyről azt mondta, hogy *„nem az fáj, hogy Békefi velem szemben fellépett püspökjelöltnek. Bár tette volna idejében, nagy hála-ra kötelezett volna vele... [...] Ellenben az nagyon fáj, és súlyos csalódást okoz, hogy Békefi ebben a dologban vagy maga használt olyan eszközöket, amelyek semmiképpen nem illenek össze az ő evangéliumi és egyházreformáló törekvéseivel, vagy pedig olyan erők elvakult eszközeül engedte oda magát, amelyeknek az evangéliumhoz, a reformációhoz, általában az egyházhoz vajmi kevés közük van... Ezzel önmagának is, főképp pedig az evangélizáció s az új reformáció mozgalmának nagyon sokat ártott, mert azt sok lélekben hitelvesztetté tette.”*⁸¹⁶

810 RÉVÉSZ I.: *Tájékoztató jegyzetek* 12, 11. pont.

811 I. m., 7. pont.

812 BÉKEFI B.: *Levél Révésznek*.

813 Uo.

814 Uo.

815 RÉVÉSZ I.: *Válasz Békefinek*, TTREL, I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 6a.

816 Uő: *Tájékoztató jegyzetek*, 11. pont.

d) A politikai nyomás erősödése

Bereczky Albert Révésznel tett utolsó látogatása előrevetítette, hogy csak idő kérdése, és egészen új terep nyílik meg a tisztújítás körül és egyáltalán az egyház és az állam kapcsolatában. 1945. szeptember 24-én tudniillik egy igen szokatlan esemény történt az egyházkerületben. Sándor Lajos, a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt szeghalmi szervezetének elnöke levelet írt Debrecenbe, hogy Tildy Zoltán pártvezető utasítására a vármegyei központok szólítsák fel a községi szervezeteket, *„hogy a református egyház-községek presbitériumainál hassanak oda, hogy [...] a tisztújításra elrendelt szavazással várjanak addig, amíg a szeghalmi református egyház körlevelét meg nem kapják”*.⁸¹⁷

Ezután a levél után, szeptember 29-én érkezett a következő, amelyet Fazekas János nyíregyházi polgármester, illetve Pásztor József, a Szociáldemokrata Párt nyíregyházi szervezetének elnöke írt alá. A levél címzettjei barátok és elvtársak megszólításban részesülnek, s már az első sorban ezt olvassuk: *„dr. Révész Imre tisztéről lemondott. – Lemondása összefügg az elmúlt 25 év alatti eseményekkel, a Horthy rezsimmel, különösen az 1918/19. évi eseményekkel, valamint az 1939. év szeptember 1. után történetekkel. [...] Most az új erőre kapott reakció megváltoztatta vele ezt az elhatározását, s értesülésünk szerint újra püspökké óhajtja magát választatni.”*⁸¹⁸

Leírásuk szerint a birtokukban lévő dokumentumok azt igazolják, hogy Révész az 1919/1920. évi ellenforradalom éveiben a munkások mellett álló papok elleni fegyelmi eljárásban, különösen is a Jánosi Zoltán lelkész⁸¹⁹ elleni ügyben is részt vett. Ráadásul 1939-től kezdve a fasizmust kiszolgáló kormányok szolgálatában állt, s ez arra készíteti őket, hogy megosszák a nyíregyházi presbitérium felismerését, akik – belátva az elmúlt évek egyházvezetésében tapasztalt hibákat – új vezetőket kívánnak szolgálatba állítani. Meggyőződtek Békefi Benő emberi és vezetői alkalmasságáról, ráadásul első perctől kezd-

817 SÁNDOR L.: A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Szeghalmi Szervezetének levele a Hajdúvármegyei központnak, Szeghalom, 1945. szeptember 24. (67/1945.) TTREL, I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 5. sz. Tildy Zoltán neve megtalálható a Körlevélben szereplő tisztikarban mint „lelkési tanácsbira”.

818 PÁSZTOR J. – FAZEKAS J.: A Szociáldemokrata Párt körlevele, TTREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 7. sz.

819 RÉVÉSZ I.: Jánosi, in: *Hít és Élet* 1(1921/7), 1–2. Ebből a cikkből kiderül, hogy a Tiszáninnen Egyházkerület bírósága tárgyalta az ügyét, és hivatalos kötelességek megszegésében ugyan bűnösnek találtatott, s ezért pénzbüntetésre ítélték, de a lelkési állásba visszahelyezést nyert. Révész a nyugdíjas éveiben írt néhány megemlékező sort a „Jánosi-ügyről”, hogy az addigra elhunyt lelkész családja tudja az igazságot az ő hozzáállásával kapcsolatban.

ve mellettük állt. S így zárták soraikat: „kövessetek el mindent a városotokban, községekben levő református egyház presbitériumánál, hogy a presbitérium a püspökválasztás során szavazatát Békefi Benő nyiregyházai lelkészre adja le”.⁸²⁰

Október 4-én a Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt országos központi megbízottja, Ternay István küldött ki egy körlevelet.⁸²¹ Szerinte sem mindegy, hogy ki lesz a püspök, ezért az országos közhangulatnak engedve Békefi Benőben látják „a magyarság és reformátusság időszerű kérdéseinek Kelet-Magyarországon élő legnagyobb megoldóját...” Mindenkit arra kérnek, hogy az ő megválasztását minden erejükkel támogassák, illetve a felvilágosítás és a ráhatás útján a presbitériumok tagjait segítsék.⁸²²

Október 7-én a Magyar Kommunista Párt Szabolcs Vármegyei Szervezete is üzenetet fogalmazott meg a püspökválasztással kapcsolatban.⁸²³ „Reformátusok!” és „Magyarok” megszólítással akartak hatni az emberekre. Révész kemény hangú lejárátása után a garanciát jelentő „jámbor ember” kiemelése következett, aki eredményesen végezheti a demokratikus népi megújulást. „Békefi Benőben látjuk azt az embert, aki a szabad magyar nép akaratának kifejezője lehet a püspöki székhelyben.”⁸²⁴

Végül október 8-án egy interjú jelent meg Békefi Benővel a Szabolcsi Hétfő című hetilapban. Arra a kérdésére, hogy tud-e a körlevelekről, a következő választ adta: „Kényes kérdés ez, kérem. Egyik-másik körlevélről tudok. (Fejét kezébe hajtva hosszan eltöpreng, mintha ki akarna térni a kérdés elől.) Sohasem gondoltam arra, hogy nevem és személyem a legnagyobb magyar református egyházkerület püspöki tisztével kapcsolatban valaha is szóba kerül. [...] Megvallom őszintén, félek én ettől az egész ügytől.”⁸²⁵

Majd Révészt óvatos kritika alá vette mind emberileg, mind egyházkormányzóként és a pártok által kritizált múltat is megemlítette. Ugyanakkor a maga alkalmatlanságának is hangot adott, amelynek feloldását Bereczkynek köszönheti. Békefi az egyéni és közösségi bűnbánatot és a Jézus evangéliumához való őszinte megtérést tanácsolta, és esélylatolgatás nélkül a kérdést inkább Isten akaratára bízta.

820 PÁSZTOR–FAZEKAS: A Szociáldemokrata Párt körlevele.

821 TERNAY I.: A Független Kisgazda Földmunkás és Polgári Párt központi körlevele, TTREL, I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 8. sz.

822 Uo.

823 A Magyar Kommunista Párt körlevele, TTREL, I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 9.

824 Uo.

825 N. N.: Révész Imrét szívesebben látná újra az egyházkerület az egyetemi katedrán, in: Szabolcsi Hétfő 13 (1945. október 8.), 3–4., TTREL, I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 10.

A történeteknek további jelentőséget adott, hogy októberben Vásáry István, korábbi pénzügyminiszter⁸²⁶ szintén találkozott Révésszel, miután Tildy Zoltánt is megkereste, aki mindenért vállalta a felelősséget, és azt üzent a püspöknek, hogy jobb lesz, ha visszalép, mert ha megválasztják is, a kommunisták a rendőrségi dolog miatt ki fogják löni.⁸²⁷

e) A választás eredménye és értékelése

Eközben a tiszántúli reformátusok között már zajlott a tisztújítás. A szavazatok összesítése és megszámlálása után a következő végeredmény született: Révész Imre 786, Békefi Benő 26, Makkai Sándor és Uray Sándor pedig 4–4 szavazattal zárta a választásokat.⁸²⁸

Révész Imre 1945. november 24-én az egyházkerületi tanácsülésen⁸²⁹ beszélt a püspökválasztásról. Elfogadta, hogy Isten immár másodszor adja oda neki ezt az ígát. Beszédében őszintén vallott személyes vágyának meg nem értéséről, és reagált minden kellemetlen támadásra és a másik oldaltól megtapasztalt, egyházi tisztújításhoz nem illő folyamatokra. Megvallotta, hogy mindent megtett azért, hogy békességgel tehesse le a püspöki tisztséget.⁸³⁰ De *„az eredményben is, amely előttünk van, Isten akaratát vagyok kénytelen felismerni. [...] Mekkora lelki felszabadulást jelentett volna pedig számomra, hogyha az egyházkerület most békességben elbocsát, az időközben újból megüresedett egyetemi tanszékre visszaenged!”*⁸³¹

Hálás lett volna, ha időben neveznek meg egy új jelöltet, aki sokkal jobban tudta volna végezni a feladatokat, mint ő. Majd konkrétan beszélt az augusztusi és szeptemberi „akcióról”. Elmondta, hogy neki csak az esett rossz, hogy ez az akció nem indult meg korábban.⁸³² Egyébként pedig neki senkivel szemben nincs elszámolnivalója.

S ezek után egy kényes témát hozott a nyilvánosság elé, mert nagyon sajnálta, hogy ebbe a választásba három politikai párt is beavatkozott. Részéről

826 Vásáry István dr. 1925-től Debrecen polgármester-helyettese, 1928-tól 1935-ig polgármestere. A Debrecenben alakult Ideiglenes Kormányban 1944. december 21-től 1945. július 2-ig a pénzügyminiszteri tárcát töltötte be. Ebben az időszakban egyházkerületi tanácsbíróként is szolgált.

827 Révész I.: *Tájékoztató jegyzetek*, 12. pont.

828 Uő: *Vallomások*, 154. (75. lábjegyzet).

829 Révész Imre püspök beszéde újraválasztása alkalmából az egyházkerületi tanácsülésben, in: *Debreceni Protestáns Lap* 65 (1945/10–11), 1.

830 Uo.

831 Uo.

832 I. m., 1 (1. pont).

a röpirat- és sajtóhadjárat minden része kifogásolható, mert még a tisztességesnek vélt része sem tudott megállni az igazság mérlegén. *„Ez a jelenség az elmúlt évtizedek püspökválasztásaiban egészen példátlan, sőt arra is alig van példa, hogy [...] ilyen leplezetlenül avatkoztak volna be politikai pártok.”*⁸³³

Különösen fájlalta, hogy egy olyan szervezkedésről van szó, amely kimondottan az evangéliumi megújulás és az új reformáció érdekében akarta püspöki állásba juttatni a jelöltjét. Ahogyan azt is, hogy hogyan akarták őt rábírní a jelöltségtől való visszalépésre, amely *„történt (jól megrágtam a szót!) terrorisztikus formában”*.⁸³⁴ S kimondta azt, ami a kívülről érkező nyomás belső erőkre támaszkodásával függ össze: ettől kezdve nem a püspökségről, hanem az egyház szabadságának védelméről volt szó. Magától értetődőnek tartotta, hogy semmiféle külső beavatkozásra onnan nem megy el.⁸³⁵

Végül tisztázta a róla megjelent vádakát is. Az 1919-ben kezdődő ún. kommunista lelkészperekben nem vehetett részt, mivel 1920. május 31-ig Kolozsváron élt és tanított. S jóval a Debrecenbe költözésük után, 1921 végén lett egyházmegyei, majd 1928-ban egyházkerületi tanácsbíró.

A másik rágalom Révész ellen az, hogy 1944 végéig a politikai rendszerek és kormányok kiszolgálója volt. Pártonkívülisége teljesen tudatos törekvés és mindenki előtt nyilvánvaló tény, és a nácizmussal szembeni elítélő álláspontját mindvégig vállalta. Ugyanakkor őszintén tett vallomást egy abban a korban általános tévedéséről: *„A magyarság általános külpolitikai helyzetének és feladatának megítélésében a magyar közvélemény túlnyomó többségével együtt tévedtem, de ez a tévedésem semmi olyan ténykedésbe bele nem sodort, amely akár háborús uszításnak, akár népellenességnek volna jó lelkiismerettel és igazságérzettel minősíthető.”*⁸³⁶ Mindezért a vezeklést és a számonkérést vállalja, de azt nem, *„hogy felelőtlen, hazug híresztelések és bujkáló terror előtt önként meghátráljak, mert ezzel önbecsülésemet és egyházam valódi javát egyszerre tenném kockára”*.⁸³⁷

Az Arany János *Epilógusával* összefoglalt személyes helyzetjelentését így zárta: *„az Egyház Urának és az én Uramnak titokzatos és érthetetlen akaratából egy darabig még tovább kell vinnem egy olyan szolgálatot, amelyet soha nem kerestem, amelytől jó móddal mindig szabadulni igyekeztem, amelyben soha semmi valódi örömöm nem volt és ma sincsen, de amelyet az Úrnak mégis*

833 Révész Imre püspök beszéde, 1. (2. pont)

834 I. m., 1. (3. pont)

835 I. m., 1.

836 I. m., 1–2.

837 I. m., 2.

*királyi joga van megkövetelni tőlem mindaddig, amíg nem tetszik azt Önéki átruházni más, alkalmasabb vállakra. [...] Ebben a reménységben – a megváltott bűnös ember egyetlen reménységében – kívánom szolgálni akár ebben a munkakörben, akár másban, magyar református egyházunknak a Szent Lélek új kiáradása által való megújódását.*⁸³⁸ Ezzel a lelkülettel látott munkához, vagyis folytatta azt, amit hite és elhívása szerint az Úr várt tőle.

Révész Imre második újraválasztásának több tanulsága és üzenete van. A teljesség igénye nélkül számba véve ezeket - elsősorban látni kell a tisztségéhez egyáltalán nem ragaszkodó püspököt, aki bármikor kész átadni a stafétát egy nálánál hivatottabb és tehetségesebb lelkipásztornak. Ezt a véleményét sohasem titkolta el, sőt ebben a kérdésben többször „kért” segítséget a mellette szolgáló és bizalmát élvező munkatársaitól. De amennyire nem ragaszkodott a püspökséghez, annyira ragaszkodott az egyházában lévő rend és fegyelem megtartásához és az egyház küldetéséből fakadó lényeg félreérthetetlen felmutatásához. Ezen értjük az Isten Szentlelke vezetése alatt, elsősorban a magyarországi reformátusok érdekeit képviselő, ugyanakkor az osztatlan keresztyénség javát kereső, az evangélium hirdetésének és a misszió minél több irányban történő szolgálatának a református egyház megújulásért folytatott szakadatlan lelki küzdelmét, amelyben az egyház szabadsága megmarad.

Kimondva-kimondatlanul szerette ezt a református egyházat, amelyet önző birtoklási vágygal sohasem tartott a magáénak, hiszen minden rezdülésével élte és hirdette, hogy itt, a Jézus Krisztus által elfoglalt első hely őt a feltétel nélküli önátadásra és a leghűségesebb szolgálatra kötelezi. Ez a gyakorlatban azt jelenti, hogy semmiféle kívülről érkező akarat, döntés és hatalmi erő nem veheti át az irányítást a királyi jogokkal uralkodó Krisztus kezéből, ami az aktuális egyházi vezetőket még erősebb hozzá való elköteleződésre és az ő jelenlétének kiábrázolására tanítja és segíti. Az egyház életében és küldetésében nem lehet semmilyen cél, ígéret vagy érdek, ami eredeti küldetését hátrányosan befolyásolhatja, még akkor sem, ha az az államtól és esetleg annak legnemesebb elgondolásából származik is.

S még egy megszívlelendő sajátossága a révészi gondolkodásnak és hozzáállásnak: jóllehet folyamatosan érkeztek hírek bizonyos szervezkedésekről, szándékos és véletlen üzenetésekről, és egyre nagyobb nyomással nehezedett rá a politika kegyetlensége, ő semmilyen méltatlan írásos, vagy élő szóban megfogalmazott csatározásba nem engedte bele magát.

838 Révész Imre püspök beszéde, 2.

VII.4.2. Révész Imre gondolkodása az egyház és az állam kapcsolatáról

a) A legkorábbi írásai alapján – a történelmi fejlődés síkján

Révésznek az államtól, még konkrétabban a politikától való tudatos távolságtartása a püspökválasztás eseményeiben magától értetődő volt. Ugyanakkor éppen a püspöki-egyházkormányzói feladatai nem tették lehetővé, hogy ez a kitűzött célja maradéktalanul megvalósuljon. Tudomásul kellett vennie, hogy ő a legnagyobb református egyházkerület püspöke. Ráadásul egyháztörténészként jelentős információval és rálátással is rendelkezett az egyház, azon belül is a református egyház és az állam különleges kapcsolatáról.

Ifjú korától, kassai segédlelkészkedésétől kezdve foglalkozott az egyház és az állam, az egyház és a politika kapcsolatával, kölcsönhatásaival s azoknak a társadalomra kifejtett hatásaival. A legjellegzetesebb írásainak vonatkozó részeit vázlatosan ismertetjük, hogy látható legyen gondolkodásának irányultsága.

1) 1912-ben írta meg legkorábbi kutatási eredményeinek összegzését *A földesúri jog szerepe a magyarországi ellenreformáció szolgálatában* címmel.⁸³⁹ Ebben a tanulmányában rámutatott arra, hogy az ellenreformáció történeti eseményeiben milyen szükségszerűség volt a vallási és az egyházi érdekeknek a politikai és a társadalmi érdekekkel való találkozása. Ez a maga konkrétságában azt jelenti, hogy a 16. század második felére komoly veszteségeket elkönyvelő katolicizmus, illetve a világuralmi törekvéseit kétségbeesetten folytató pápaság miként talált természetes és kívánatos szövetségest a spanyol-osztrák Habsburg Birodalomban és a francia királyságban egyszerre.⁸⁴⁰

Révész ezzel párhuzamosan azt is követi, hogy mi történik az európai protestantizmus közösségeiben, ahol mindezekből fakadóan arra kényszerültek, hogy az abszolút fejedelmi törekvésekkel szemben támadó politikai irányzatokban szintén megtalálják a maguk szövetségeseit, amelyek országonként különböztek. Gyengeségük, hogy nincs egységes összefogás közöttük, erejük pedig az, hogy ennek következtében egy nemzetenként kialakuló erőteljes és szabad protestantizmus indul fejlődésnek.⁸⁴¹ Ezeket igyekszik párhuzamba

839 Révész I.: *A földesúri jog szerepe a magyarországi ellenreformáció szolgálatában*, in: *Theológiai Szaklap* 10 (1912. szeptember), 161–185.

840 I. m., 161.

841 I. m., 162.

állítani a magyarországi sajátosságokkal az 1525-ös rákosi országgyűléstől kezdve a 18. század eleji országgyűlések vallásügyi rendelkezéseit.

2) 1914-ben az ógyház kialakulásának részleteit tárgyalva összességében kissé más irányt követett, de végeredményben mégis közel maradt ehhez a tematikához. Eredetileg itt – többek között – arra hívta fel a figyelmet, hogy nemcsak a jog, a szervezet és az alkotmány szempontjainak tisztán látása szükséges, hanem a társadalmi lélektan áttekintése is. Ezen a területen alkotott maradandót Ernst Troeltsch,⁸⁴² aki feltárta a keresztyén vallás, tanok és élet társadalomképző erejének gyökereit. Gondolatainak lényege, *„hogy igazi társadalomformáló erőt a keresztyénségnek az biztosított, hogy a fennálló állami, jogi, társadalmi rendhez alkalmazkodni bírt s az antik (stoikus) filozófia jogi gondolkodásából átvette a természetjog (term. törvény) alapfogalmát”*.⁸⁴³

Amikor ezt a fogalmat az egyház azonosította Mózes és Krisztus törvényével, akkor egyrészt elismerte a társadalmi rend és kultúra értékét, ugyanakkor szabályozni is kezdte azokat. Összességében az állam és a társadalom külsőképpen megmaradt annak, ami volt, viszont a lelkek hozzáállása megváltozott: *„nem törekszenek a megváltoztatásukra, de intézményeiket felhasználják a másvilági üdv és az egyetemes életbiztonság munkálására”*.⁸⁴⁴

Harnacktól azt emelte ki Révész, hogy a szerzetesség „világmegvető” és kultúragyűlölő szemléletét követte a keresztyénség keveredése a „bűnös” világgal, társadalmával és filozófiájával, és ez kezdte átformálni úgy, hogy maga is hozzáalakult.⁸⁴⁵

Az egyház állammal való kapcsolatának egészen új dimenzióba kerüléséről a milánói rendelet kiadásától (313) beszélhetünk, amikor is a vallásszabadság biztosításával megkezdődött a birodalomhoz való közeledés. Eduard Schwartz⁸⁴⁶ könyve alapján kiderül, hogy a menthetetlenül bomló világbirodalomnak szüksége volt az új és erős kapcsolatra az igen egységes keresztyénséggel.⁸⁴⁷ Nagy Konstantinról alapvetően elismerő hangon úgy írt, mint aki eszmei és szervezeti támaszt keresett düledező birodalma mellé, de vallásos meggyőződése *„sohasem mélyült ki az egész személyiségét és erkölcsi életfolytatását átható sajátosan keresztyén vallásossággá”*.⁸⁴⁸

842 Ernst Troeltsch (1865–1923) heidelbergi teológiai tanár.

843 RÉVÉSZ I.: *Az ógyház történetéből*, 245–271, 265.

844 I. m., 265–266.

845 I. m., 267.

846 SCHWARTZ, E.: *Kaiser Constantin und die christliche Kirche*, Leipzig, Teubner, 1913.

847 RÉVÉSZ I.: *Az ógyház történetéből*, 268.

848 Uo.

3) Az 1920-as évek írásai között az egyik legkiemelkedőbb *A mai magyar kálvinizmus* című sorozata, amely először az 1921-es *Hit és Élet* folyóiratban jelent meg. Úgy látja, hogy a magyar nemzeti lét újabb válságos korszakában élő, de a válságok súlyát átlátni és megérteni képtelen embernek egyetlen lehetősége van, „*lelkében töpreng a kivezető út fölött*”.⁸⁴⁹ Ezt hívja Révész lelki önvédelemnek. Mert egy nemzet nem akkor hal meg, amikor feldarabolják, hanem amikor „*lelke dermed meg és hanyatlik alá léte kérdései előtt*”.⁸⁵⁰ Ezen az úton pedig a vallás és a keresztyénség segít a legtöbbet, hiszen az a tapasztalat, hogy bennük van a nemzetfenntartó és nemzetnevelő erő.

A római katolikus és a református vallás különösen belenőtt a magyar emberek életébe, ami azt jelenti, hogy hazánkban egy nemes verseny zajlik a népnevelés területén. Mindkettőnek ki kell tisztítania a csatornákat, hogy „viszonyos elismeréssel”, Jézus Krisztus szellemében, a történelem bizonyosságaival és a tudomány igazságaival végezzék szolgálataikat. Ennek a révészi gondolatsornak végső soron az a lényege, hogy a református egyház a kálvinizmus adta szellemi és lelki értékek felmutatása által az egyház mindennapos életét kívánja vonzóbbá és eredményesebbé tenni, hiszen a „*néplélek megújódása csakis a vele jóban-rosszban mélyen és régóta összeforrott történelmi egyház keretében mehet végbe*”.⁸⁵¹

Ehhez viszont arra van szükség, hogy az egyház tagjai hitvalló életet éljenek, hiszen nem rejthető el a hegyen épült város, azaz meg kell tanulni szembenézni azzal, hogy „*a vallás nem magánügy*”.⁸⁵² Ezt tudniillik nem a világ találta ki, mert ők csak „eltanulták” a keresztyénektől. Révész Imre arra is rámutatott, hogy a világ ugyan elvárja, hogy a vallás mondjon le világalakító erejének használatáról, és ne zavarja meg a társadalom új berendezkedési formáit, de attól még a keresztyénségnek továbbra is Isten elvárásainak kell elsősorban megfelelnie. A világ mindezek ellenére látja a magukat keresztyénnek mondókat, akiknek a keresztyénség formaság és hagyomány, és látja az egyházakat, amelyek „*hatalmi törekvésektől megmámorosodva vagy buroaucrata gépiesség posványában vergődve, egyszerűen képtelenek a Krisztus testeként élni és a Krisztus uralmát terjeszteni*”.⁸⁵³ S lát a világ egy keresztyén társadalmat, amely minden fenntartás nélkül botránykoztatja meg és „sátáni

849 Révész I.: *A mai magyar kálvinizmus*, in: Németh Pál (szerk.): *Magyar Református Önismereti Olvasókönyv*, 129–149, 130.

850 Uo.

851 I. m., 149.

852 Uő: *Az Ige fénye* (Hitvallás, 131–139), 133.

853 I. m., 134.

önelégültséggel” zsákmányolja ki a Krisztus kicsinyeit. Tehát a vallás nem lehet magánügy, mert nem is közügy, hanem „a vallás – vallás,” amit rejtegetés nélkül meg kell vallani.⁸⁵⁴

Révész ezt a szemléletmódját nemcsak a szószerken, hanem a *Hit és Élet* folyóiratban is kifejtette, amikor bizonyos fokú politikai nyomás nehezedett rá. 1923-ban felvállalta, hogy a többi szerkesztőtársával együtt elhatárolódnak mindentől, ami őket teológiai vagy politikai alapú „pártorgániumként” akarja láttatni. Az ő pártjuk az élő Isten pártja, „ahová mindenki beletartozik, aki egyszer szent komolysággal és áldozatkész elszánással kívánja és akarja Isten dicsőségét, és egyedül csak azt, megvalósulva látni a magyar református egyháznak önelkéből való megújulásában és a magyar nemzet evangéliumi erkölcsi újjászületésében”.⁸⁵⁵

A folyóiratban publikáló szerzőket sem a királykérdésben, sem a liberális vagy ébredő szemléletben személyesen nem kívánják megkérdezni, ha a cikkeik Krisztus királyságát hirdetik meg, és a Názáreti követésére sarkallnak. Velük kapcsolatban inkvizíciós fórum sem akarnak lenni hitnézeteik ortodox kálvinista jellegének megállapításában, mert ahogy írja: „beérjük magának a Kálvin János orthodoxyájának mértékével: az Igével, amely testté – tehát nem betűvé – lett”.⁸⁵⁶

A folyóirat 1921-es indulásakor egyébként tisztázták olvasóik előtt a szellemi kötődéseiket és más folyóiratokkal kapcsolatos lélekrokonságukat. Fő célkitűzésük az volt, hogy bemutassák az egyházi és gyülekezeti élet evangéliumi reformált szellemében zajló megnyilvánulásait.⁸⁵⁷

Az eddigieket röviden összefoglalva látjuk, hogy Révész Imre az ógyház kialakulásának nagy vonalakban való bemutatásakor, a korabeli irodalom

854 Révész I.: *Az Ige fénye*, 135.

855 Uő: Olvasóinkhoz, in: *Hit és Élet* 3(1923/1–2), 2.

856 I. m., 3.

857 A legjelentősebb hatást – a korábbi lapok közül – id. Révész *Figyelmezője* (1870–1879) és a francia Paul Doumergue *Foi et Vie* című folyóirata tette rájuk. Ugyanakkor volt néhány velük párhuzamosan megjelenő hazai folyóirat, például a *Reformáció*, amely Forgács Gyula vezetésével Pécelen került kiadásra. Ehhez – a lelkészeknek, presbitereknek, gyülekezeti munkásoknak írt laphoz – érezték magukat a legközelebb, ezért ugyanolyan elvekkel kívántak működni, s a regionális olvasóközönségen túl akár az egész magyar haza értelmiségét és kálvinistáit is megcélozni. Révész I.: Magunkról – mindenkinél, akit illet, in: *Hit és Élet* 1(1921/3), 2–4. A *Kálvinista Szemle* kapcsán Révész leírta, hogy szerkesztője, Sebestyén Jenő egy nagy tudású és lendületes ember, az újság pedig példaadó több tekintetben is, viszont megtörténhet, hogy bizonyos kérdésekben „a rendesnél nagyobb distantíát kell is majd észrevennünk. A végcélban: a magyar kálvinista léleknek valóban kálvinistává mélyítésében föltétlenül találkozunk – és szeretjük hinni, hogy nemcsak a végtelenben, miként a párhuzamos vonalak”. Uo.

széles körű felsorakoztatásával a történelmi fejlődésben mutatkozó változásokra hívja fel a figyelmet, azaz az egyház és az állam folyamatos közeledésének és egymásra való hatásának pozitív és negatív következményeit állítja egymás mellé.

A kálvinizmus liberális, pietista vagy nem pietista jellemzőinek a tisztázását úgy teszi meg, hogy felmutatja azok pozitív és negatív hatásait is. Ezek miatt nem lehet egyoldalú személyes lelki kultúra, de még pusztán társadalmi akció sem, hanem mindennek a megélési helyeként a református egyház közösségét kell felismerni. A református egyház tehát keretet ad és szellemiségében életerőt biztosít a magyar néplélek megújulásához.

Ezek a források abban nyújtanak segítséget, hogy – a húszas évek elejéig – felszínre kerüljenek bizonyos alapvető szellemi útjelzők, amelyek Révész Imre egyház és állam kapcsolatáról kialakuló gondolkodásának fokozatos fejlődését mutatják be. Látható, hogy teljesen tisztában volt azzal, hogy az egyház – s egyáltalán a keresztyénség – nem maradhat bent a templomban, nem alkothat zárt kört, hanem a társadalomban egyre nagyobb szerepet kell vállalnia. Tudta, hogy mielőtt a világ véleményét nyilvánítana Krisztus népéről, és reális lényeglátással megítélné szerepét, azelőtt az egyháznak magának kell felismernie önazonosságának alapjait és küldetésének krisztusi elvárásait. Ezekben az írásokban az az érdekes, ahogy az ógyház kialakulásától kezdve – tehát az elméleti síkról – az ellenreformáció korán át megérkezik azokba a napi eseményekbe, amelyek kapcsán nemcsak az egyháztagokra és szűk környezetének visszajelzéseire kellett figyelnie, hanem már a napi politika is elérte.

b) Egyház és állam kapcsolata – különös tekintettel a püspökség időszakára

Révész életében egy nagyobb egységet lépve megfigyelhető, hogy ahhoz, hogy ebben a mindennapos szellemi harcban és politikai darálóban sem az egyház, sem pedig ő mint püspök ne őrlődjön fel, olyan alapvető szempontokat kellett megfogalmaznia, amelyek mind a napi-, mind a pártpolitikán felül állnak. Egy dátum nélkül fennmaradt előadásában⁸⁵⁸ konkrétan az egyház és az állam fogalmát és viszonyát tisztázta.

858 Révész I.: *Egyház és állam* (népszerű főisk. tanfolyami előadás), in.: uő: *1944 késő ősztől 1949. április 14-ig Debrecenben és egyebütt elhangzott igehirdetésem, bibliatanulmányaim, beszédeim, előadásaim vázlatai vagy kidolgozott szövegei* (természetesen csak azokéi, amelyeket egy vagy más szempontból egy darabig megőrzésre érdemesnek tartottam), DRK Nagykönyvtár Kézirattára, R 2633, 199–200. Ceruzával Révész ráírta, hogy „Valami 25-30 ember hallgatta!”

Az egyház esetében mintha az 1922-es sorozata⁸⁵⁹ vonatkozó tanításainak rövid összefoglalását olvasnánk. Visszatérve az egyház és az állam kapcsolatának ismertetéséhez, fontos szerepet szán az etimológiai fejtegetéseknek. Megállapítja, hogy az egyház *„Isten céljai számára félretett társaság. Olyan, amelyet Isten a maga céljai számára akar alakítani, amely tehát folytonos levésben van.”*⁸⁶⁰ Az ekklesia az Istentől való megszólítottaságot és egy másik állapotba való mozgást jelent. Mindezeket sommázza (Kirche, Kerk, kirk, cerko) egy olyan népet mutat fel, amelyiknek olyan Ura van, akit minden körülmények között engedelmesen követ. Egy abszolút dinamikus fogalom.

Az állam (álladalom, status, Staat, état) ezzel szemben egy statikus fogalom, hiszen a folyamatosan ütköző egyéni, csoport- és osztályérdekek között az állandóságot hivatott biztosítani a rend útján. Az együttélés feltétele a közösség javára végzett munka, ami által biztosítható a jólét és boldogság is.⁸⁶¹ Az állam „csendőr és rendőr” jellegét is említi; az utóbbi a legdemokratikusabb formában is szükséges a fejlődés biztosításához.

A kettő viszonyáról: Az állam az emberlét célját, boldogsága irányát nem tudja megmutatni, ezért van szüksége az emberfölötti és világon túli irányultságú egyházra, amely azt hirdeti, hogy az emberlét értelme és célja a szeretet. *„A szeretet egy tökéletes társadalomban, Isten országában, Krisztus fősege alatt valósul meg maradéktalanul. Ide megy az egyház és ide akarja magával vinni az államot is...”*⁸⁶²

Az állam mindehhez biztosítja, még ha bizonyos kényszereszközökkel is, az emberi együttélés rendjét és nyugalomát. Az egyház tudniillik, ha lényegéhez hű, ilyen eszközökhöz nem nyúlhat. Jézus azt tanítja, hogy adjátok meg a császárnak, ami a császáré, ezért Pál azt tanítja, hogy *„a felsőség, fegyverrel a kezében is, Isten szolgálója, amelynek minden lélek »nem csak a haragért, hanem a lelkiismeretért is engedelmeskedni tartozik...«*⁸⁶³

A kettő ellentétéről akkor beszélünk, ha az előzőekkel ellentétben szerepcseré történik. Az állam nem szabhatja meg az emberlét végső célját, mert az már a mítoszalkotásba és a sajátos dogmaalkotásba hajló államtotalitás, amelynek egyházüldözés a vége. Ha viszont az egyház befolyást akar az emberélet földi berendezkedésére, akkor állammá lesz. Továbbá lelki rendőr-

859 RÉVÉSZ I.: Az egyház neve és mivolta, in: uő: *Az Ige fénye*, 35.

860 Uő: *Egyház és állam*, 199.

861 I. m., a 199. és a következő számozatlan oldal.

862 Testvérszeretet nélkül ugyanis a felbomlás és az állandóság megszűnése fenyeget. I. m., a 199. utáni számozatlan oldal.

863 I. m., 200.

séggé és csendőrséggé torzul, ha „Isten nevében szentesíteni akar egy fennálló, esetleg teljesen igazságtalan állapotot...”⁸⁶⁴ A jelenben is megvan ennek a veszélye, amikor az emberek a rend, nyugalom és állandóság után vágyva belekapaszkodnak az egyházba.

Az ellentét elkerülésének megoldása a „*demokratikus állami és társadalmi rend*”, ami egyrészt kizárja az állami totalitásra való törekvést, másrészt kényszer nélkül, szellemi hatásokkal tartja az egyházat a maga határain belül. Révész szerint Magyarországon is csak a demokrácia teremtheti meg és rendezheti el az említett módokon kettőjük kapcsolatának régi rendezetlenségét.

Ezen a gondolati síkon egy prédikációt is mondott, amikor az *Isten örök rendje* című sorozatában az államról tanít.⁸⁶⁵ Pontos dátumot nem tudunk, de a bevezetés valamennyire segítségünkre lehet: „*Nagy összeomlások után csak ormóttan kőhalmaz látszik.*”⁸⁶⁶ Ennek az Igének a jézusi tanítása örök időkre megszabja a keresztyén ember magatartását az állammal szemben.⁸⁶⁷

Mindez először azt jelenti Révész olvasatában, hogy ha a „*javak kicseréléséhez*”⁸⁶⁸ valaki az állam segítségét kéri, akkor az államhatalmat támogatnia is kell. Kapja az ember a rendet, a munkát, az igazságot, megvédi az életet, a családot, az otthont, s ennek fejében engedelmeskedni, adózni, közmunkát végezni és végső soron véráldozatot felajánlani kötelessége, mégpedig a jézusi parancsnak engedve.

Az állam – Isten akarata szerint – a jókat támogatni, a gonoszokat pedig megbüntetni köteles. S milyen jó dolog azokban az időkben élni, amikor rend, nyugalom és béke van, ezért lelkiismereti dolog engedelmeskedni az ilyen államnak. A Róma 13,1–10 alapján kijelenti, hogy a legkeményebb „archia” is jobb az „anarchiánál”.

Másodszor pedig azt hangsúlyozza Révész – Kálvint latinul idézve⁸⁶⁹ –, hogy az egész ember az Istené, „*az ő örök sorsához való viszonyulásában*”.

Az állam – Isten akaratából – az ember földi, de nem örök sorsának igazítója. Végeredményben megállapítja, hogy „*ez a veszély új magyar államlakulásunkban nem fenyeget*”. De bárhogy alakul is a jövő, az biztos, hogy a

864 Révész I.: *Egyház és állam*, a 200. utáni számozatlan oldal.

865 Uő: *Az állam* (Márk 12,13–17), in: *Isten örök rendje*, DRK Nagykönyvtár Kézirattár R 2633, 95–97.

866 Révész I.: *Az állam*, 96.

867 „Adjátok meg a mi a Császáré, a Császárnak, és a mi az Istené, az Istennek.” (Lk 20,25).

868 Révész I.: *Egyház és állam*, 2.

869 „...az Úr a királyok királya; ahol megnyitja szent ajkait, őt kell hallgatnunk mindenek előtt és fölött. Igen, őtátana alá vagyunk vetve azoknak az embereknek, akik felettünk uralkodnak, de csak őbenne”. KÁLVIN J.: *Institutio*, 535 (4.20.32.).

keresztyén ember mindent kész odaadni az államnak, egyet kivéve: az üdvösségét.⁸⁷⁰

1945 második felében egy különös, hétrészes sorozatba kezdett, amelynek az *Egyházunk számadása*⁸⁷¹ címet adta.

1) „Adj számot sáfár...”⁸⁷² „Isten legdrágább jószágának, a választott és megváltott lelkek közösségének sáfára, a földi egyház, számadásra szólíttatik s e számadásban hűtlennek bizonyul”, mert Urának javait eltékozza. Elmaradt az igének és az abból fakadó szeretetnek az árasztása, mert öncélú szervezet volt, nem pedig aláztos szolgál. Emellett az egyház húzódozott önfenntartásának legősbibbi formáitól, a kézi munkával való kenyérkeresettől és az önkéntes adományból való éléstől, de mostanra – bármennyire is megalázónak tűnik – ez lett a „normális” állapot.

Ebből a süllyedt állapotból a testvér felismerése segíthet kiemelkedni, mert ez az egyház lényege. Így kezdődik az egyház „észre térése” (*metanoia*). Párhuzamot von az állammal, amelyik szintén most jött rá arra, hogy a népért van. Az egyház viszont nem lehet egy államot utánzó szervezet, hanem csak Krisztus-test.⁸⁷³

2) *A történelem előtt* is számot kell adnia az egyháznak,⁸⁷⁴ hiszen a múltat még ha nem is föllebbezhetetlenül, de kikerülhetetlenül folyamatosan megítéli a következő korszak. S ezt a földi egyháznak is vállalnia kell, hiszen a történelem már régen megítélte, s ez most megerősödött, mert „nem tudta megakadályozni a háborúkat, és nem tudta megszüntetni a szoc. nyomort: tehát nem tudja megteremteni a békét, amiről prédikál, és előteremteni a kenyeret, amiért imádkozik”⁸⁷⁵

Az ítélet tehát igazságos, mert Krisztus a békességre és a kenyérre, a szeretetre és az igazságosságra épített embertestvériség ígéretével jött, amit az Atyával való kibékülés, a megtérés feltételéhez kötött. S ahol ez nem válsul meg, ott „a Sátán fegyvert és nyomort fog támasztani s egyben hamis

870 Révész I.: *Az állam*, 97.

871 Uő: *Egyházunk számadása*, in: 1944 késő őszétől 1949. április 14-ig Debrecenben és egybeült elhangzott ígéhirdetéseim, bibliatanulmányaim, beszédeim, előadásaim vázlatai vagy kidolgozott szövegei (természetesen csak azokéi, amelyeket egy vagy más szempontból egy darabig megőrzésre érdemesnek tartottam), *DRK Nagykönyvtár Kézirattár*, R 2633, 232–254. A kézirat címlapjára azt írta, hogy „Isten segítségével végbeviendő prédikáció-sorozat 1945 őszén”.

872 I. m., 233–834.

873 I. m., 235.

874 I. m., 235–238.

875 I. m., 236.

Krisztusokat is, a béke és a kenyér ígérétevel”.⁸⁷⁶ Az egyháznak tehát nem a békesség és a boldogság megteremtése az eredeti dolga, hanem az Ige és a Lélek fegyverével harcolni a Sátán ellen, aki bűnre csábítja az embert. Ebben az egyház „nem volt elég erőlyes, bátor, következetes és fáradhatatlan”,⁸⁷⁷ ráadásul, amittől Ura óvta, átvette annak módszereit és eszközeit.

Ami a világban - például az államban, a hadseregben - a Sátán szerint természetes, azaz hogy „egy parancsol és diktál, a többi hallgat vagy lelkesedik vagy morog, de mindenkép engedelmeskedik: az az egyházban természetellenes”.⁸⁷⁸ Mert az egyházban csak egyetlen fölény létezik: az odaadóbb és áldozatosabb szolgálat. De az egyház mégis - utánözva a világot - uralmi és tekintélyi rendszert alakított ki, elég csak a református tisztújításokat megvizsgálni.

Révész kritikus hangja tehát jogos, amikor azt mondja, hogy „elvesztetted, egyház, a hiteledet, mert a világi nagyság pogány babérjaira pályáztál: arra, hogy megcsókolják a kezedet, amellyel korbácsot suhogtatva, de kenyeret is adva, amelyben vértől csepegő fegyver van, de békességet is tudsz vele teremteni, hogy azért hívjanak Energetésnek, jóltevőnek, mint az akkori félvilág urait, az egyiptomi Ptolemaios-dynastiát. Történelmi érdemekre pályáztál, s most kiderült, hogy történelmi bűneid vannak: nem adtad a történetnek az egyetlen, amit neked kellett volna adnod: a [...] fölfelé vezető utat: a szolgálat és áldozat lelkét, Jézusod Lelkét!”⁸⁷⁹

3) A magyar nép előtt is számot kell adnia az egyháznak.⁸⁸⁰ A reformátusok gyakori dicsekvése az, hogy ők népegyház, ami nem arisztokratikus vagy bürokratikus, hanem „népi egyházat”⁸⁸¹ jelent, azaz a legtörzsökösebb népréteget (földműves parasztság, vidéki városi kispolgár) is magában foglalja.

Révész megállapítja, hogy az egyház kimaradt a nagybirtokrendszer alakításából, és hosszú időök óta a földreform szószólója lett. Beszél a református lelkészcsaládok kiegyenlítő és a református iskolák népnevelő szerepéről. S végül arról, hogy az egyház az egészséges népi demokrácia egyengetője lett azzal, hogy a „népi elemeknek” már évszázadok óta betekintést enged ügyei intézésébe.

876 Révész I.: *Egyházunk számadása*, 236.

877 I. m., 237.

878 Uo.

879 I. m., 238.

880 I. m., [239]–[241].

881 I. m., 239.

A baj Révész szerint az, hogy a református egyház az önhittsége és kényelemszeretete miatt nem vette észre, hogy a zárt, vallásilag egységes települések egyháza maradt, a tanyavilág kialakulását, a falu lakosságának a városba történő beáramlását és a szórványban élőket nem követte az evangéliummal való megkeresés.

Isten számonkéri az egyháztól a szétszórt népet, aminek a hiánya egyenesen katasztrófa. Zárógondolatában így fogalmaz: *„Egyházam, a te egyetlen népi politikád csak az lesz, hogyha Jézusod nyomában járod – igen, járod – a néphez vezető utat!”*⁸⁸²

4) A saját tagjai előtt⁸⁸³ is számot kell adnia az egyháznak, bár ez első hallásra értelmetlenségnek tűnhet. Ha viszont felmerül benne, akkor ez azt jelenti, hogy *„mint szervezet, mint keret, elkülönült és szembekerült a saját tagjaival”*.⁸⁸⁴ Az a legborzasztóbb helyzet, amikor van egy hivatalos és egy nem hivatalos egyház, és *„az egyházzal» szemben»* az egyháztagok. Révész három dolgot vet a hivatalos egyház szemére.

*„Nem tette tudatossá az egyháztagságot, a testhez való élő, szerves odatarozást.”*⁸⁸⁵ Mert honnan tudhatja az ember, hogy ő csakugyan tagja az egyháznak? Ki pásztorolja? Ki mondja neki, hogy *„hiányzol?”* Sok hasonló leleplező kérdést jár körbe Révész, s kimondja, hogy egyház ott van, ahol mindenki felé működik az *„utánamenő”* gondoskodás. Ez maradt el, mert az egyház elvesztette érzékét az iránt a felelősség iránt, amelyet a keresztség ró rá is.

*„Nem állította munkába a tagjait...”*⁸⁸⁶ Márpedig a tudatos egyháztagság egyenes következménye, hogy mindenki feladatot talál magának a kormányzástól a tanításig, a lelki-testi munkában, rendszeres, természetes és mindennapi módon.

Végül: *„nem adott az egyház elég alkalmat arra, hogy tagjai az által tegyék teljessé az egyházzal való élő kapcsolatukat, hogy Krisztussal való kapcsolatuk is állandó legyen s közösséggé épüljön ki”*.⁸⁸⁷ Ebben az úrvacsora kínálná a legtöbb segítséget, amelyet immár hat alkalomra csökkentettek ahelyett, hogy minden vasárnap – a genfi modellhez hasonlóan – úrvacsorai közösség lenne.

882 RÉVÉSZ I.: *Egyházunk számadása*, 242.

883 I. m., 242–[245].

884 I. m., 242.

885 I. m., 243.

886 Uo.

887 I. m., 244.

5) A világprotestantizmus előtt is számot kell adnia az egyháznak,⁸⁸⁸ mert a korabeli nemzetközi protestáns közvélemény elismeri a magyar reformátusok hitvalló és harcos múltját, tisztelik a kisebbségi lét ellenére való erős közéleti, szellemi jelenlétét, az Európában szinte páratlan egyházi iskolázás fejlettségét, de határozottan kiemeli a pogányok és a zsidók közötti missziói szellem hiányát, lévén alig vannak misszionáriusok a magyar protestáns egyházakban.

Révész ez utóbbi hiányosságot engedetlenségnek tartja Jézus Krisztus parancsával szemben. Szerinte itt dől el, hogy ki nekünk a Krisztus, s tudunk-e neki feltétel nélkül engedelmeskedni. Továbbá arra mutat rá, hogy a reformátusok szíve nincs tele az Úr Jézus ajándékaival (bűnbocsánat, engesztelés, váltság, szeretet...), hiszen ha tele volna, túlcserélődne és másoknak is jutna belőle. S végül azt mondja ki, hogy nem érezzük magunkat összetartozónak Krisztus dicsőséges világtestével.⁸⁸⁹

Megoldásként azt javasolja, hogy a zsidómissziót kell először komolyan venni, hogy a zsidók maguk se csak egy alkalmas „búvóhelyet”, hanem egy csendes, alázatos és tántoríthatatlan missziós lelkületet lássanak. A pogánymisszió szintén halaszthatatlan feladatunk, nagy komolysággal el kell indulni „fajrokonaink” felé is.

6) Az egy, közönséges anyaszentegyház előtt szintén számot kell adnia a református egyháznak.⁸⁹⁰ Révész itt kiemeli, hogy a katolikus és a pravoszláv egyház kivételével jól kezd működni az ökumenikus szellem, ugyanakkor az is lényeges, hogy a katolikus szó már nem használható az egyházak egységtörekvéseire. Arra figyelmeztet, hogy a számadásnak a kölcsönösség jegyében kell működnie, azaz nemcsak mi – reformátusok – őket, hanem ők is – valamennyi keresztyén felekezet – minket számadásra hívhatnak. A mi jogos panaszaink a római katolikusokkal szemben továbbra is megmaradhatnak, például a világhatalmi törekvésekkel vagy a reformátusok nem lelki eszközökkel történő visszaszorításával szemben. A pravoszlávok a vallást azonosították a nemzeti és faji érdekekkel vagy pogányos-babonás elemeket raktak az evangéliumra, ami miatt a Szovjetunió félreismeri a keresztyénséget. Viszont az ige tükrében nekik van okuk a reformátusok felelősségére rámutatni.

Mindezek mellett nagyon sok minden össze is köti a küldetésünket: egy az Úr, és közös a fundamentum – reménység szerint mindegyikünké próbaálló; egy a test, és egy a Lélek – aki bennük is munkálkodik, és Krisztushoz

888 Révész I.: *Egyházunk számadása*, 246–[249].

889 I. m., 247–249.

890 I. m., 250–252.

kötődnek a szeretet által.⁸⁹¹ Egy az Isten – akinek sok akla, de egy nyája, azaz közöttük is sok kiválasztottja van. S ha nem is állhat elő egy szervezeti egység, „a Szentlélek belsőleg egyesítő hatalma lássék meg a keresztyének békés együttlakozásán”.⁸⁹²

7) Az előbb említett pontok alatti kérdések mind Az élő Isten előtt⁸⁹³ hangzanak el. De van egy, amit csak ő tehet fel, s legkésőbb az ítéletkor: „mit tettél a rád bízott lelkek élete megmentéséért?”⁸⁹⁴ Révész egy plasztikus képpel, az óceánjáró hajó felszerelésének a képével fejezi ki a fontossági sorrendet, azaz lehet, hogy van rajta tisztálkodási vagy kikapcsolódási lehetőség, de a révbeérés vagy a hajótörés után nem ezekért számoltatják el a kapitányt. Nem azért, hogy tisztán tartotta-e a hajót, vagy hogy szórakoztatta-e a lelkeket, hanem hogy „hazahozta-e őket mind s ha nem, nem az ő kezéhez tapad-e vérök?”⁸⁹⁵ Mert semmilyen más célja nem lehet a hívó ember egyházban létének, csak az élet megmentése. Mert a világ elsodorhatja bárkinek a lelkét, de Krisztus kezét kell fogni, amit pedig ki más, ha nem az egyház az Ige által mutathat fel.⁸⁹⁶ A Sátán minden lehetőséget kihasznál, és minden erőt bevet, mert ki akar ragadni minket ebből a kézből. Ebben a felismerésben csak egyetlen egy menekülési lehetőség van: a Krisztus! „Ilyen Jézust hirdetsz-é, egyház, a te tagjaidnak, ilyen Jézus erejét érzik-é meg örállóid szavaiból és tetteiből?”⁸⁹⁷

S ha ezek mind elkerülnek is, a nagy „hajótörés”, a halál senkit sem kerül el. Ebből a helyzetből hány lélek megmentése sikerült az egyháznak és a szolgájának? S eljön a „világhajótörés” is, amikor Urunk ítéletre érkezik, s megnézi mindenki kezét, testvéri vér nem tapad-e hozzá. „De számonveszik, még pedig különösképen az egyház embereitől veszik számon, nemcsak az ölést, nemcsak a bántást, nemcsak a nemtörődést, hanem az örálló trombitaszavának hiányát is – minden másról – beszélést!”⁸⁹⁸

Ezek végén megkérdezi Révész: vajon ki nem volna bűnös? Ez annyit tesz, hogy egyház, szolgák és örállók csak egyféleképpen kiálthatnak fel: „Ments meg, Uram, engem az örök haláltól...”

Az egyháznak valóban az örökkévalóság tudatában kell végeznie a feladatát. Ez igazolja, hogy soha, semmilyen tevékenysége nem lehet öncélú.

891 RÉVÉSZ I.: *Egyházunk számadása*, 251.

892 I. m., 252.

893 I. m., [252]–[254].

894 I. m., 253.

895 I. m., 244. ([téves számozás, valójában [253]])

896 I. m., 245. ([téves számozás, valójában [254]])

897 Uo.

898 Uo.

Révész legkorábbi írásainak tükrében kijelenthető, hogy bő harminc évvel azok után is megmaradt az a szemlélete, hogy az egyház nem maradhat a templomban, zárt körben, hanem szélesebb kontextusban, a nagyvilágban kell mozognia, küldetésében helyt kell állnia. Ugyanakkor számolnia kell az-
zal, hogy Isten eszközeként számonkérhető. Mert az egyháznak van valami egészen más adottsága, ami Istentől való, és amit Ő bízott rá: az evangélium, amelyet megmásíthatatlanul kell adnia tovább az élet mindenfajta színterén.

Egyértelműen látható, hogy az egyháznak és a vallásnak nem lehet teljesen függetlenítenie magát az államtól. Az is nyilvánvaló, hogy nem mellékesek a kapcsolatok kialakulásának körülményei és motivációi. Az egyháznak egyházként és nem az állam hasonlóságára formálódott vagy deformálódott közösségként kell jelen lennie a társadalomban. Ez a ténymegállapítás különösen akkor nyerte el létjogosultságát, amikor Révész korának Debrecenében is egyre erősödött a zsidókkal szembeni ellenérzés, az antiszemitizmus.

VII.4.3. A zsidókérdésről

a) *Néhány kontextuális megjegyzés a bel- és külföldi zsidókérdéshez*

A hazai zsidóság diszkriminációjának a kérdése a dualizmus korába nyúlik vissza. Nem volt ebben egységes ideológia vagy politikai irányultság, gyakran a megrendült középosztály újraépítésének akadályát látták a bevándorolt zsidóságban. Különböző elképzelésű gondolkodók és politikusok köré gyűltek a tömegek, s a társadalom több szintjén érezhető hatást fejtettek ki, hiszen elvárásaik között a teljes körű asszimiláció szerepelt, ugyanakkor az antiszemitizmus kétféle – faji és erkölcsi-elvi – ága is kialakult. Előbbi a gyűlölet, utóbbit a keresztyén erkölcs védelmének szándéka táplálta.⁸⁹⁹

A következő évtizedekben pedig még szélesebb körű megmozdulásokra figyelhetünk fel. Kézírtos hagyatékában Révész és a zsidókérdés témakörben Szabó Gábor nyolc oldalt írt. Fontosnak tartotta feljegyezni Magyarországhoz kormányzójának, Horthy Miklósnak ebben a kérdésben képviselt véleményét, amelyet egy 1940. október 14-én Teleki Pálhoz írt levellel nyomatékosított: *„Tűrhetetlennek tartottam, hogy itt, Magyarországon minden-minden gyár, bank, vagyon, üzlet, színház, újság, kereskedelem stb. zsidó kezekben legyen, és hogy a magyar tükörképe – kivált külföldön – a zsidó...”*⁹⁰⁰

899 Erről bővebben ld. PAKSA R.: Jobboldali radikalizmus a Horthy-korszak első éveiben, in: *Rubicon* 20 (2010/4–5), 117–124.

900 SZABÓ G.: *Révész és a zsidókérdés*, 2a., forrás: Szabó-hagyaték.

Az antiszemitizmus kérdésének részletes tárgyalása nem lehet feladatunk,⁹⁰¹ de szükséges a jelenség rövid értelmezése, különösen a református egyház vonatkozásában. Az 1938. május 24-én elfogadott ún. első zsidótörvény vitáján – mellette – Ravasz László püspök támogató beszédet mondott. A későbbi, éppen ellentétes irányú tettei akkori felelősségét nem menthetik,⁹⁰² és ezt ő is pontosan érezte, hiszen önéletrajzi könyvében ezt kimondottan végzetes lépésnek tartotta.⁹⁰³ Az viszont az igazsághoz tartozik, hogy az 1939-ben tárgyalta ún. második zsidótörvény vitáján Ravasz László nagy beszédet mondott, amit nagy valószínűséggel előre megtárgyalt Révész Imrével, és amelyben már kifogásokat emelt a törvény ellen, de mégis megszavazta azt.⁹⁰⁴ A harmadik zsidótörvény elleni tiltakozás szövegét a protestáns egyházi vezetők Révész Imrével fogalmaztatták meg, amit Ravasz László mutatott be. Ezt a törvényt a keresztyén egyházak felsőházi képviselői már nem szavazták meg – kivéve például a tiszántúli báró Vay László főgondnokot és Harsányi Pál esperest –, ám a törvény végül mégis elfogadásra került.⁹⁰⁵ Az első és második zsidótörvény megszavazásának oka tehát a zsidóság számarányához képest aránytalanul nagy jelenléte és befolyása Magyarország gazdasági, ipari és kulturális életében, illetve egy olyan belpolitikai indíttatású összefogás, amely közvetve – gróf Teleki Pál miniszterelnök melletti kiállásként – egy várható német megszállás megakadályozását célozta meg. Az egyházak képviselői mindezek mellett azért megpróbáltak „*minél több gonoszságot lefaragni*” a törvényjavaslatból.⁹⁰⁶

Ezek a körülmények erősíthetik az utókor hiányérzetét, amely az egyházak kiállításának elmaradása miatt alakult ki. Annál is inkább fájdalmas ez, mert eközben már Németországban Dietrich Bonhoeffer vezetésével elmélyült és halálra menő szellemi harc alakult ki az egyház és a politika összefonódása miatt, amely az egyház hitvallástevő ereje hiányára utal. Bonhoeffer sokat töprengett az egyház bűnrészsége miatt, mely az egyházi élet kiüresedésének, prófétai-őrálloí, illetve társadalomkritikai feladata elvesztésének volt a következménye. A német hivatalos egyház a nemzetiszocializmus kiszolgálá-

901 Bibó István 1948-ban e témában széles körű bemutatásra vállalkozik, s többek között a társadalmi, egyházi, közigazgatási, a magyar szellemi élet vagy bántalmak és elégtételek viszonyrendszerében helyezi el a zsidóság és az antiszemitizmus kérdését Magyarországon. Bibó I.: Zsidókérdés Magyarországon 1944 után, in: *Bibó István összegyűjtött munkái 2. kötet*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981, 391–504.

902 BOLYKI J. – LADÁNYI S.: *A református egyház 1918–1948 között*, 53.

903 RAVASZ L.: *Emlékezéseim*, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992, 213.

904 SZABÓ G.: *Révész és a zsidókérdés*, 4.

905 I. m., 6.

906 BOLYKI–LADÁNYI: *A református egyház 1918–1948 között*, 54.

lójává lett (*Deutsche Christen*). Ennek egyik látható példája, hogy nem tett „bizonyoságot az Izrael melletti szolidaritásáról”.⁹⁰⁷ Az egyház bűnrészességének felfedése miatt Bonhoeffer kidolgozta etikáját, melynek „tízmondatos” gerince úgy kezdődik: „az egyház bűnösnek vallja magát, mert...”.⁹⁰⁸ Később látni fogjuk majd, hogy Révész Imre – különösen is a zsidókérdésben – mennyire fontosnak tartotta a „teljes büntudatot”.⁹⁰⁹

b) A zsidókérdés Révész legkorábbi megszólalásaiban

Révész zsidókérdésben való egyik korai megszólalásának szomorú apropója a Nagytemplom meggyalázása 1921. január 22-én.⁹¹⁰ Az elkövetőket nem sikerült elfogni, de a helyi zsidóságot is meggyanúsították. Révész tehát ebben a közegben személyesen élte meg a társadalom és a politika hangulatkeltésének erejét. Ennek következtében már 1921 őszén nyilvánvalóvá vált szigorúan csakis a Biblia üzenetén tájékozódó látásmódja a zsidóságról. Debreceni lelkészkedése első szakaszában két alkalommal prédikált a zsidókérdésről. Az elsőt 1921. szeptember 25-én mondta el a Kistemplomban, míg a másodikat 1921. október 9-én a Nagytemplomban.⁹¹¹

A kistemplomi prédikációját – a Jn 1,48 alapján – egy régi legendával vezette be: egy jeruzsálemi zsidó varga, Ahasvérus a háza előtt a kereszt alatt összerogyó Jézust átokkal hajtotta el. Erre az Úr azt mondta: „Igen, én elmegyek és megnyugoszm, de tenéked nem lesz többé nyugodalmad.”⁹¹² Ettől kezdve a varga a világot járja, menekülve Jézus tekintetétől és hangjától, mert nincs nyugalma. Ez az átok majd csak az idők végén, az Úr irgalmából kerülhet le róla. A legendának van egy mellékalakja is, Cartaphilus, Pilátus aj-

907 FAZAKAS S.: *Vétkezünk... Egyház a történelmi és társadalmi bűnösszefüggések rendszerében*. Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017, 67.

908 I. m., 90–91.

909 RÉVÉSZ I.: *Zsidókérdés, zsidómisszió* (ApCsel 13,13–52), DRK Nagykönyvtár Kézirattára, R 2633, 119–122, 120.

910 Erről az esetről dolgozatunkban Révész írásszerűségénél Oláh Gábor *Naplója* alapján már szoltunk (ld. V.3.1.a). Itt Oláh elkövetőként a katolikusokat említi, más teóriák szerint a zsidóknak volt főszerepük ebben. További támpontokat kínál Szász Lajos írása a fentebb említett fejezetben.

911 RÉVÉSZ I.: I. Az igazi izraelita (Ahasvérus vagy Nátánael?), in: *Az Ige fénye*, 68–73; II. A gyökér és az ágak (Zsidóság és nemzeti élet), uo., 74–80. Mindkettő eredetileg a *Hit és Élet* folyóiratban jelent meg, innen ismerjük a pontos dátumokat is. In: uő: *Az Ige fénye*, 68–73; *Hit és Élet* 1 (1921/29–30).

912 Uő: *Az igazi izraelita*, 68.

tónállója, aki megütötte a Megváltót. Az ő büntetése szintén a nyugalanság, amely Krisztus második eljövetelekor ér véget.⁹¹³

Révész szerint ez legenda jól ábrázolja ki a zsidókérdést, amely több problémát is felvet, de a lényegét tekintve mégis az a legelső baj, hogy „*a zsidóság elűzte küszöbéről Jézust és azóta nem nyugodhatik*”.⁹¹⁴ A központi kérdés tehát az: „*Hogyan keresi hát az örök zsidó Jézust?*”

Háromféle zsidó-típust mutat be: a *talmudzsidót*, aki testi életének rituális tisztaságát, illetve vallásos és erkölcsi cselekedeteinek jogi hitelességét tartja szeme előtt (üzleti üdv). A *mammonzsidót*, aki az előző sikertelenségéből okulva a „modern aranyborjúimádás felé” indult el, amiből egy „finansziális világöngzés” csúcsosodott ki (üzlet üdv nélkül).⁹¹⁵ Végül megjelenik nála egy értékes kisebbség is, a Nátánaelek, akik öntudatosan, mélyebb tartalmat keresve rátalálnak Istenre, és így élik át, „*mit jelent szeretni és szenvedni külső, érzéki jutalom reménye nélkül*”.⁹¹⁶ Továbbá megélik, hogy mit jelent áldozni haszontalanul (üzlet üdv nélkül), hordozni mások bűneit ártatlanul, és „*micsoda átnemesedést és micsoda Istenközelséget jelent az ilyen helyettes szenvedés – a »Jahveh szenvedő szolgájának«...*”⁹¹⁷ Zárójelben az Ézsaiás 53 szerepel, amely majd 1944 pünkösdjén a debreceni gettóban végzett igehirdetési szolgálatának alapigéjeként újra előkerül. Nátanael tehát felismeri a Jézusból fakadó élethatalmat, amelyen keresztül az igazság, szeretet és szentség ragyog. Jézus látja őket jönni, és kész arra, hogy megölelje őket. A Krisztus egyházának éppen ugyanez a kötelessége!⁹¹⁸

A *mammonzsidót* viszont megítéli Jézus, és a bálványainak meg kell semmisülnie. Mindez előrevetíti az egyház harcát, és időleges bukását, mert csak így történhet meg az, hogy a saját szívéből is kitisztíthatja az aranyborjút.⁹¹⁹ Végül egymás mellé állítja a *talmudzsidót* és *Cartaphilust*, az örök zsidót és az örök pogányt. Izráel népében Ahasvérusok mindvégig lesznek, amíg Krisztus népében, az egyházban lesznek a Megváltót üldöző, névleg keresztyén, valójában pogány Cartaphilusok; ez addig tart, „*amíg a keresztyén szívekben ott él az örök pogány*”.⁹²⁰

913 RÉVÉSZ I.: *Az igazi izraelita*, 73.

914 I. m., 69.

915 I. m., 71.

916 I. m., 72.

917 Uo.

918 I. m., 73.

919 Uo.

920 Uo.

A másik igehirdetés is a zsidók tragédiájának gyökerét fedi fel, a Róm 11,17–18 alapján: ellenszegültek Isten üdvtervének, és nem jutottak el az igazság törvényére. Pál viszont nem akarja, hogy emiatt a pogánykeresztényekben felmerüljön az antiszemitizmus érzése, ami egyúttal a „legkeresztényietlenebb” magatartás lenne.⁹²¹ Azt a nagy tényt nem szabad elfelejteni, hogy Isten kijelentésének Izrael lelke a hordozója és a pogányok felé sugárzója. Mózesről egészen Jézus Krisztusig szent a törzs, s ezt el nem ismerni kevélység, gonoszság és hálátlanság, de nem a zsidókkal szemben, hanem „*az Isten iránt, az ószövetségi kijelentésben megnyilvánult bölcsességéért és jóságáért*”.⁹²² Nem szabad elfelejteni azt, hogy a gyökér hordozza az ágakat (Róm 11,17–18.).

Révész tudja, hogy erről a fajta felfuvalkodottságról hallani 1921 őszén sokaknak kimondottan kellemetlen és időszerűtlen volt. Véleményük szerint éppen a „jött-ment” zsidók mint vadolajfa oltattak bele a keresztény magyar nemzettörzsbe, és lettek részesei a gyökerének és a zsírjának. Néhány dologban még ő is egyetért velük, de Isten kijelentésének igazságát nem szeretné feladni, mert a lelki kevélységnek nincs helye a kereszténységben. Sőt, bátran kijelenti, hogy minél többet vétkeztek a zsidók „*a keresztény nemzeti kultúra ellen, annál nyilvánvalóbban kárhozatos a keresztényeknek a zsidókkal szemben gyakorolt lelki kevélysége*”.⁹²³ A valós problémát abban látja, hogy a keresztények nagy átlaga a zsidók iránt sohasem érzett evangéliumi felelősséget, márpedig Isten népének szent kötelessége Krisztushoz vonzani Izrael népét, mert ahogy fogalmaz, „*ha te azt akarod, hogy a zsidó higgyen, magadnak kell hinned, ha te azt akarod, hogy a zsidó beleolvadjon a keresztény életfába, a magad keresztényisége kell, hogy több legyen, mint pusztán történelmi öntetszelgés és istentelen aristokratáskodás*”.⁹²⁴ Enélkül „*te is csak élődsdi vagy, hitetlen magyarom, csakúgy, mint a hitetlen zsidó*”.⁹²⁵

A prédikáció egyértelműen mind a magyarokat, mind a zsidókat meg akarta szólítani. A zsidónak „*az Isten nevében hálát, tiszteletet, kegyeletet és becsülést*” kell tanúsítania az iránt a nemzeti élet és keresztény kultúra iránt, amelyben és amelyből él, de őket csak a Szentlélek teheti először igaz keresztényekké, és így lesznek igazi magyar emberek.

A zsidókérdés ezzel messze nem záródott le, hanem a korszak egyik legnagyobb kihívásaként állt a társadalom előtt. Révész Imre mindig vállalta az

921 Révész I.: *A gyökér és az ágak*, in: uő: *Az Ige fénye*, 74–75.

922 I. m., 75.

923 I. m., 77.

924 Uo.

925 I. m., 78.

együtt gondolkodás felelősségét és az ezzel járó kockázatot is. Egy zsidó társadalmi ünnepségen és egy ÉME (Ébredő Magyarok Egyesülete)⁹²⁶ közgyűlésén történtek miatt újra írásra szánta el magát.⁹²⁷ Cikkében kihangsúlyozta, hogy ebben a kérdésben csak evangéliumi szempontok szerint tud nyilatkozni, bár ennek politikai, társadalmi és gazdasági oldalról való tételszerű bemutatására nem tartja saját lapját illetékesnek. Azt azonban kijelentette – különösen a szabadkőműves és liberális gondolkodásúak felé –, hogy ez a kérdés nem pusztán csak „vallásfelekezeti”, hanem „nemzetiségi” kérdés.⁹²⁸ Mert a nemzeti jellem *„sokkal bensőbb lélektani és történeti, fizikai és erkölcsi vonások sokkal gazdagabb szövödménye, hogysem azt csak úgy könnyelműen azonosítani lehetne a nyelvtudással!”*⁹²⁹ A zsidó ember érzület és gondolkodás terén éppúgy lehet magyarrá, mint az oláh, tót, szerb vagy szász.

Az „ébredő magyarság” előtt pedig azt tisztázta le, hogy a válságba jutott magyar nemzet legnagyobb problémájának a zsidókérdést tartani óriási tévedés. Szertelenségnek tartja azt gondolni, hogy ennek megoldása automatikusan hozza magával a nemzet megújulását és a határok visszaszerzését. *„A zsidó nemzetiséget tenni meg romlásunk egyedüli bűnbakjául, politikailag ép oly szüklátóköri és erkölcsileg ép oly elfogadhatatlan fölfogás, mint hogyha ugyanezen felelősséget kizárólag a magyarországi oláhságra, tótságra, szerb-ségre, szászságra akarnák hárítani – magának az államalkotó magyar fajnak felelősségét tagadva vagy meg nem engedett módon enyhítve.”*⁹³⁰

Révész megvilágosítja, hogy ennek a vitának nyertese nincs, vesztese annál inkább, s ez a magyar nemzetlélek, amellyel *„osztozik és szenved a veszteségben a magyar református egyház lelke is.”*⁹³¹ Mert ahogy a vallást és a politikát nem lehet élesen elválasztani egymástól, éppen úgy nem lehet az ütések adó és kapó politikust sem elkülöníteni a lelkipásztortól, illetve a református egyháztagtól sem „az ébredő magyart”. A legnagyobb tragédia most az, hogy ezekből a következményeket senki sem bírja levonni.

926 1918 novemberében alakult szélsőjobboldali fajvédő szervezet, vezetője volt pl. Gömbös Gyula is. Céljuk a magyarság védelme a zsidóság mint faj ellen.

927 RÉVÉSZ I.: *Időszerű (ha nem is korszerű) elmélkedések*, in: *Hit és Élet* 2 (1922/10), 37–39, 1922. március 5.

928 I. m., 37–38.

929 I. m., 38.

930 Uo. Ez a révész vélemény még a naplójában is fennmaradt. SZABÓ G.: *Révész és a zsidókérdés*, 4.

931 RÉVÉSZ I.: *Időszerű*, 38.

Egy korábban bemutatott, 1936-ban kelt révési írás a keresztyénség németországi helyzetéről szól.⁹³² Ebben már kiemelésre került a germán mítosz gerjesztette veszély, amelyből később *Naplójában* mint német örületről beszélt. Ez gettóig és a gázkamráig vezetett, s ezt az egyházi vezetők, beleértve a katolikusokat is, nem vették észre.⁹³³

c) *A zsidókérdés hazánkban az 1940-es évek eseményeiben*

Az 1920-as években még csak körvonalazódó, bár ekkor is komoly szakítóerővel bíró antiszemitizmus az ország vezetőitől és a társadalom döntő részétől is nagy támogatottságot kapott hazánkban. Ez azzal tetőződött, hogy 1944 áprilisától megkezdődött a vidéki zsidóság gettósítása. Révész az ide vezető időszakról s a református egyház szerepéről *Naplójában* a következőket írta: „a legszomorúbban és a legszégyenletesebben a zsidókérdésben vizsgázott le a református egyház. Most mellemet szégyenkezve és örök bűnbánattal verve nem tudok lelkiismeretem színe előtt teljes szigorúsággal ítélni azok felett a boldogtalan volt kollégáim felett akik jókora számban odacsapódtak már 1920 óta valamelyik »fajvédő« alakulathoz.”⁹³⁴

Azzal kellett szembesülnie, hogy az egyre nyilvánvalóbbá váló, már emberéleteket követelő antiszemitizmus híre sem tudta a szélsőséges gondolkodás fogságából kiragadni a keresztyén, református és lelkipásztori szíveket. Ezzel a dilemmával nem csak ő találkozott, mert Németországban már 1933-ban történtek hasonlóak. Tudniillik, hogy egy lelkipásztort vagy egy teológust is meggyőzhettek arról, hogy az „*árja paragrafus elfogadható*”. Dietrich Bonhoeffer ezért tett meg mindent annak érdekében, hogy felelni tudjon arra, hogy mi az egyház válasza a zsidókérdésre. Logikai és etikai érvelések mentén indult el, hogy minél szélesebb körben tudatosítsa: „*az az egyház, amely nem a zsidók mellett áll, az nem Jézus Krisztus egyháza*”.⁹³⁵ Révész Imre egy a debreceni Nagytemplomban elmondott igehirdetésében – ha nem is így tette fel a kérdést, és ha nem is ezekkel a szavakkal adott rá választ, de

932 RÉVÉSZ I.: *A keresztyénség helyzete*.

933 SZABÓ G.: *Révész és a zsidókérdés*, 4.

934 Révész azt is leírta, hogy a többség visszahúzódott, de tud lelkeszről – bizonyos Péterfiről –, aki „Szálasi-párttagságig” jutott. Az ő kíséretében érkezett Szálasi Ferenc egy olyan találkozóra, amelyen Révész és Ravasz is ott volt. A beszélgetésen semmifajta támogatásról szó nem esett, még a zsidókérdésről is csak érintőlegesen. Ennek ellenére a látogatók pár nap múlva már úgy tájékoztatták a nyilvánosságot, hogy megegyezés történt a nyilaskeresztes párt és a reformátusok között. SZABÓ G.: *Révész és a zsidókérdés*, I. m., 3.

935 METAXAS, E.: *Bonhoeffer – pásztor, mártír, próféta, kém*, Szombathely, Immánuel Alapítvány, 2014, 153–157.

– emberek százait ébresztette rá, hogy ebben a bűnös eltévedésben csak a „könyörülő és segítő szeretet isteni parancsolata” segíthet.⁹³⁶

Bonhoeffer látásmódja mellett álljon itt Karl Barthé is, akinek egy 1933. december 10-én mondott prédikációja⁹³⁷ egészen széles perspektívában mutatta be a zsidókérdés lényegét, és szinte programszerűen világított rá a felelősségvállalásban elkötelezett egyház gondolkodására. Az igehirdetése a Róm 15,5–13 alapján íródott, s kiemelten is a hit, igazságosság, tiltakozás és ellenállás összetett kérdéseit érintette teológiai megközelítésben. Tette ezt textus- és időszerűen, hiszen abban a kontextusban a náci gondolkodás radikális természetére hívta fel a figyelmet.

Egyértelműsítette, hogy Pál apostol szavait visszhangozni kell, mert ott van Jézus Krisztus egyháza. Tehát az, hogy van egyház, és Isten Igéje igaz, csak azért lehetséges, mert „*Krisztus befogadott minket*”. Úgy, mint koldust az utcáról, mint olyan embereket, akik nem gondolták, hogy befogadják őket; mert őket valóban csak befogadni lehetett. Ennek nem így kellett volna történnie, nem miattunk, emberek miatt alakult így, hanem mert Istennek szabadságában állt, hogy így tegyen. Fiában vett minket magához, akiben Isten országa jelent meg, s ezáltal mi Isten trónja előtt Istennek tetszőként állhatunk. Mivel Jézus Krisztusban maga Isten öltözött emberségbe, mi ezért öltözhetünk az Ige és az egyház misztériumába.

Mindez nem magától értetődő, hiszen Krisztus Izráel népéhez tartozott, közöttük öltött testet, mivel Isten velük kötött szövetséget. Tehát ez a tény minden más népnek zárt ajtót jelent. Ha azonban mégis nyitva van, az azért lehetséges, mert „*Krisztus befogadott minket*” Isten dicsőségére. A zsidó nép erre emlékeztet bennünket. Nem vagyunk többé idegenek, hanem Isten háza népének tagjai. Isten őket választotta ki, de úgy tetszett neki, hogy Krisztusban teljesíti be a szövetséget. Ez a kegyelem szövetsége. A zsidók előnye és a mi hátrányunk véget ért. A meg nem érdemelt isteni jóságban mindenki részesülhet, mert az ajtó tágra nyílt. Istennek van szava számunkra, és ezért van Jézusnak egyháza. Ezért kell gondolnunk a zsidókra, mert a „fogadjátok be egymást” törvény alól nincs kibúvó.

936 Révész Imre igehirdetése a debreceni Nagytemplomban, 1944. július: *Az én országom nem e világból való!* (Jn 18,36a), DRK Nagykönyvtár Kézirattára, R2633 1921–1944 iratcsomóban. A prédikációra Révész kék ceruzával ezt írta: „*E prédikáció kíséretében olvastam föl a zsidók ügyében kiadott rövid üzenetet a Nagytemplomban 1944. jul.*”.

937 BARTH, K.: *Predigt über Römer 15,5–13*, Bonn, 10. Dezember 1933. <https://jochenteuffel.com/wp-content/uploads/2018/12/barth-predigt-c3bcber-rc3b6mer-15-5-13-10-dezember-1933.pdf> (letöltés: 2024.augusztus 25.).

Befogadni annyit tesz, hogy úgy látni egymást, ahogy Krisztus lát minket. Igaz, mindenkit szövetségszegőnek lát, de mégis meg akarja tartani a szövetségét. Tehát mind az Ő irgalmától függünk, zsidók és nem zsidók. Isten hűségének tudatában csak kezét foghatunk egymással. Ez a Jézus egyházának lényege, ahol a türelem, vigasztalás és remény szava hallatszik. Mert ez a feltétele annak, hogy benne egy gondolat, egy akarat erősödhessen, és egy hang – Isten dicsérete – hangozzon. Egy hangon imádkozni örömeért és békéért a Szentlélek ereje által.⁹³⁸

Bonhoeffer és Barth mint meghatározó teológiai gondolkodók, többek között így álltak ki az egyre nagyobb elnyomás alatt álló zsidók mellett, az egyház felelősség- és szolidaritásvállalása tudatában. Révész Imre sem kerülhette el ezt a felelősséget. Igehirdetései és megszólalásai nemcsak a magyar közeg sajátosságait, hanem az ő egyházkormányzói tisztségét és abból fakadó indíttatásait is tükrözték, azaz biblikusan, etikusan és határozott pásztori hangon megszólítva korának és egyházának embereit.

Szabó Gábor hagyatékából két fontos bejegyzés is előkerült Révész Imre zsidókkal kapcsolatos gondolkodásáról, és konkrét történesekkel igazolható hozzáállásáról. Az egyik az egyetemi templom építéséhez köthető. A püspököt Losonczy István főispán arra figyelmeztette, hogy a pályázók között lévő Székelyhidasi Sebestyén Lajos zsidó származású, s ha netalán ő nyerné meg a templom kivitelezési munkálatait „az egyetemi ifjúság bombát dob az épülő templomra.” Ezügyben később még egy küldöttség is megkereste Révészt, akire közvetlenül Debrecenből, és közvetve az országos politikából óriási nyomás nehezedett, hiszen ekkorra már – 1938-ban – az első zsidótörvényt elfogadták. A püspök végül egy levelet írt a főispánnak, amelyben „*kifejtette, hogy a pályázatból származás miatt senkit kihagyni nem lehet*”.⁹³⁹ Végül Sebestyén nyerte meg az építési munkálatokat. Dezső Kinga egy értékes tanulmányában részletesen is beszámol ezekről a történesekről, ugyanakkor a püspök felé célzott főispáni kérést nem említi.⁹⁴⁰

Továbbá Szabó kéziratából azt is tudjuk, hogy a debreceni gettósítás alatt Révész kétszer ment be oda prédikálni és úrvacsorát osztani, és azt is, hogy megpróbált közbenjárni néhány zsidókeresztyénért. Tóthné Zalai Emma, tanítóképzős tanárnéért „*még az életét is felajánlotta a kormányzóhoz írt levél-*

938 BARTH, K.: *Predigt über Römer 15,5–13*.

939 SZABÓ: *Révész Imre élete*, 7.

940 DEZSŐ K. J.: *Lássatok hozzá, és építsétek föl Istennek, az Úrnak szentélyét*: A debreceni református egyetemi templom építésének története, in: *Gerundium: Egyetemtörténeti közlemények* 8 (2017/4), 52–70.

*ben: hiába!*⁹⁴¹ A volt püspöki titkár arról is tudósít, hogy Révész még a gettósítás megkezdése előtt többször fogadta a zsidók küldöttségét, ami veszélyes, „erősen kormányellenes, közhangulatellenes” volt.⁹⁴²

A debreceni zsidóság 1944. március 31-től kezdve kénytelen volt a sárga csillagot viselni, majd jöttek az elkobzások (járművek, telefonok), s elkezdődött a legtekintélyesebb zsidó családok begyűjtése, amit a német különleges egységek (SS) végeztek el.⁹⁴³ Majd egy kormányrendelet (1610/1944. sz.) értelmében április 28-án megkezdődött a gettók felállítása. Debrecenben május 15-ig adtak időt a beköltözésre.⁹⁴⁴

Révész Imre a gettóban 1944. június 11-én prédikált.⁹⁴⁵ Számára az Ézsaiás 53 az Ószövetség Nébó-hegye, ahonnan átlát a próféta az Újszövetségbe. Itt az emberiség bűnéért szenvedő Izráel népét vagy egy Izráel bűneiért szenvedő titokzatos személyt láthatunk, „*a kettő együtt, Jézus Krisztus arcának fényében a teljes igazság*”.⁹⁴⁶ Újra kiemelte, hogy ez a nép Istentől kivételes ajándékot kapott, mert Isten útja rajta keresztül vezetett a világ üdvösségéhez. Nyilvánvalóan a többi nép mindezt igazságtalan kiváltságnak érezte, „*s kétségtelenül már itt volt az antiszemitizmusnak a gyökere*”.⁹⁴⁷ Izráel tehát a világ üdvösségéért szenvedett.

Mindezt Isten örök végzéséből kellett vállalniuk, de ők még a saját bűnükkel tetézték, hiszen nemzeti göggé lett ez a kivételesség, és bálványimádókká lettek. A lelki Izráel kisebbsége szenvedett a világ és a saját népének többsége, a testi Izráel bűnei miatt. Ennek a képe egy férfi, aki egész Izráelért szenved, mint kivetett jóllehet ez a beteljesedő látomás mutatja, hogy ő különbségtétel nélkül, zsidók és pogányok gyógyulásáért jött.

Ma is keresi Jézus az ő elpártolt nyáját, és aki meghallja a szavát, azt az ő kezéből senki nem ragadhatja ki. Ennek oka, hogy ő szavatartó, és abban a kiváltságban részesíti övéit („titeket”), hogy szenvedéseit úgy osztja meg velük, „*ahogyan Ő, mint Isten Báránya szenvedett*”.⁹⁴⁸ Ezt az alázatos szen-

941 SZABÓ: Révész és a zsidókérdés, 7.

942 I. m., 1.

943 TOPOR I.: Hetven évvel ezelőtt, 1944. június 25-én kezdődött meg a debreceni gettó felszámolása és az ott élők deportálása, in: Korok – online folyóirat. Forrás: [https://korok.webnode.hu/products/topor-istvan-hetven-evvel-ezelott-1944-junius-25-en-kezdodott-meg-a-debreceni-getto-felszamolasa-es-az-ott-elok-deportalasa-/](https://korok.webnode.hu/products/topor-istvan-hetven-evvel-ezelott-1944-junius-25-en-kezdodott-meg-a-debreceni-getto-felszamolasa-es-az-ott-elok-deportalasa/) (letöltés: 2024. április 9.).

944 Uo.

945 RÉVÉSZ I.: Az Úr szenvedő szolgálja, A debreceni ghettóban, 1944. VI. 11., DRK Nagykönyvtár Kézirattára. R 2633/1921–1944.

946 I. m., 1.

947 Uo.

948 I. m., 2.

vedést akarja most tőlük is. *„Zsidónak maradt embertestvéreitek fajuk végzetes krisztusellenes sorsközösségéért szenvednek, rajtuk a szenvedés elsősorban átok. Ti az Úr Jézus Krisztusért, Izráel igazi és egyetlen reménységéért szenvedtek, rajtatok a szenvedés elsősorban ajándék.”* Ez a szenvedés a többiek javára válik, hiszen Krisztust mutatja meg nekik. A vázlat zárása pedig az 1Péter 2,19–25,⁹⁴⁹ amely a textus több igéjével áll párhuzamban.

Révész egy egyházi tiltakozás megszervezését is megkezdte, *„de egységes körrel kiadása [...] nem volt lehetséges »ref. és ev. püspöktársaink egy részének bántóan halogató magatartása következtében«”*.⁹⁵⁰ Állítólagos értesüléseik szerint a Sztójay-kormány egy ilyenért azonnal megvonta volna az állami segítyt. Végül a beteg Ravasz otthonában 1944. július 11-én megfogalmaztak egy rövid körlevelet, amelyben arról tájékoztattak, hogy a református és az evangélikus egyház elnöksége fellépett a zsidó származású egyháztagok érdekében.⁹⁵¹

Révész úgy értesült, hogy nagyon sokan – reformátusok és evangélikusok – nem merték felolvasni ezt. Így írt erről: *„Hálát adok az Istennek, hogy legalább ez esetben nem voltam késedelmes, aluszékony vagy gyáva: a debreceni Nagytemplomban megfelelő prédikációval kísérve, magam olvastam fel a nyilatkozatot”*.⁹⁵² Kállay Kálmán professzor, aki nem volt jelen ezen az istentiszteleten, a prédikáció elolvasása után így nyilatkozott: *„Igen-igen nagy szükség volt, valóságos lelki éhség, az ilyen megnyilatkozásra. Örvendek, hogy éppen Te voltál az, aki ilyen bátran síkra szálltál. Nagyon kérlek [...] haladjatok, semmi*

949 *„Mert az kedves dolog, ha valaki Istenről való meggyőződéséért tűr keserőségeket, méltatlanul szenvedvén. Mert micsoda dicsőség az, ha vétkezve és arcul veretve tűrtök? De ha jót cselekedve és mégis szenvedve tűrtök, ez kedves dolog Istennél. Mert arra hívatatok el, hiszen Krisztus is szenvedett értetetek, néktek példát hagyván, hogy az ő nyomdokait kövessétek: aki bűnt nem cselekedett, sem a szájában álnokság nem találtatott, aki szidalmaztatván viszont nem szidalmazott, szenvedvén nem fenyegetőzött, hanem hagyta az igazságosan ítélőre. Aki a mi bűneinket maga vitte fel testében a fára, hogy a bűnöknek meghalván, az igazságnak éljünk; akinek sebeivel gyógyultatok meg. Mert olyanok valátok, mint tévelygő juhok, de most megtértetek lelketek pásztorához és felvigyázójához.”*

950 SZABÓ: Révész és a zsidókérdés, 7.

951 Szabó Gábor feljegyzése szerint Révészen kívül még Kapi Béla (evangélikus szuperintendens), és az akkor még nem püspök Bereczky Albert volt jelen. Továbbá Mester Miklós kultuszminiszeri államtitkár is, aki ekkor már az ellenállási front oldalán állt. Ezen az estén Antal István propagandaminiszter (és megbízott kultuszminiszter) is megjelent, és megkérte őket, hogy az egyház semmilyen nyilatkozatot ne adjon ki, de nem hallgattak rá. I. m., 7–8.

952 I. m., 8.

*mással nem törődve, ebben az irányban az Ige hirdetésében, mert attól félek, hogy máris elkéstiünk a Krisztusról való bátor tanubizonyságtétellel.*⁹⁵³

Az *én országom nem e világból való!*⁹⁵⁴ címmel hangzott el ez a prédikáció. A „Halállal” szemben álló Jézus örökérvényű mondata, ami lényegében „Isten uralmának biztosítása és nyilvánvalóvá tétele” igazak és hamisak felett, üdvösségre és kárhozatra mutató erővel. A célja nem egy istenállam felállítása, hanem „Isten gyermekei szabad lelki szövetségének Krisztus, az egyetlen fő alatt, már e világban való felállítása”,⁹⁵⁵ ami az utolsó ítéletkor az Atya előtt meghódol. Az eszközei pedig ugyancsak nem hatalmi szó vagy fegyver, „hanem egyedül az igazság és a szeretet ígéje, amelynek a Szent Lélek ad erőt és hitelt”.

Ez az ország a világért van, hogy megmenthesse, hiszen, ha Krisztus országának napja nem ragyog fel, a pokol előtornácává válik minden. Tehát emberek és népek együttélésében nem lehet kizárólagos alapelv a testi és vérségi kapcsolat, nem lehet alapigazság, hogy az állam és a politika mindenható hatalommal bír, és nem teheti pusztá számmá és géppé vagy éppen „kártékony féreggé” az embereket. Egyik hatalom sem tekintheti magát abszolútnak, hogy ezáltal a legsátánibb eszközöket is szabadon használja céljai eléréseért.

Krisztus éppen ezért a megközelíthetetlen isteni fenségéből szállt alá a bűn világába, hogy magára vegye emberi sorsunkat, bűneinket, és hogy feláldozza magát értünk. „Így szerzett magának királyi juszt ehhez a világhoz.”⁹⁵⁶ Így őrzi meg az övét a gonosztól, tehát az ember vagy megáll mellette, és ellenáll a Sátánnak, a világ szellemének és eszközeinek vagy gyávaságból megtagadja, mint Péter, vagy haszonlesésből elárulja, mint Júdás. Az egyház reményteli vallomása, hogy „Krisztus országát sokkal inkább szilárdítja a mártírvér, mint a fegyveres oltalom.” (Kálvin)⁹⁵⁷

Révész ezek után, de a körlevél felolvasása előtt még egy külön beszédet intézett a gyülekezetéhez. A világítótorony őrének a képét állította eléjük, akinek az a feladata, hogy őrködjön, és mutassa a fényt a tengeren járó hajóknak. Nem szállhat le onnan, nem diktálhat a kapitánynak, nem is kormányozhat, hiszen ha a fény kialszik, a hajó a sziklának ütközik. „Ebben Krisztus országa örállóinak maga a Király mutatja az örökre kötelező példát: 1. a szociális [...],

953 Kállay Kálmán levele Révész Imréhez, 1944. augusztus 4., DRK Nagykönyvtár Kézirattára, R 2633/1921–1944.

954 Révész I.: *Az én országom nem e világból való!*, R 2633/1921–1944 iratcsomóban, 1.

955 I. m., 1.

956 I. m., 2.

957 Uo.

2. a nemzeti politika [...], 3. a faji kérdésben...”⁹⁵⁸ Az első a Lukács 12,13–15⁹⁵⁹ alapján a baj gyökerére, a telhetetlenségre mutat rá, mert nem a gazdagság az élet egyetlen értelme. A második a Máté 22,16–22⁹⁶⁰ alapján megmondja, hogy Isten jogait nem lehet áruba bocsátani, de egy kicsi nemzet a maga jogairól lemondhat a világhatalommal szemben. A harmadik pedig a Lukács 10,36–37⁹⁶¹ alapján kijelenti, hogy a „szerezd felebarátodat, mint magadat” parancsolat szerint „a könyörülő és segítő szeretet isteni parancsolata minden faji kérdés és minden faji különbség felett áll.”⁹⁶²

Révész sommásan kerekítette le üzenetét: a Krisztus országa őrállói, tehát az egyház szolgálói, „különösen pedig a lekipásztorok nem politizálnak, mert ez nem hivatásuk – de viszont őrzik és testüikkel is védik az örök Ige fényét, amely ha egyszer kialszik, a világi történések viharos tengerén s egy oly szörnyű világéjtszakában, minő a mai is, a legjobb vezetőkkel ellátott hajó is a biztos pusztulás elé megy”. Majd felolvasta a körlevelet.

A lekipásztorok tudatos felkészítése az egyik legfontosabb szolgálatai között volt. Lelkészevangelizációkat folyamatosan tartott, hogy a rábízott szolgálóknak a lehető legtöbbet átadja a legnehezebb időszakokban is. Az egyik ilyen alkalmon *Zsidókérdés, zsidómisszió* címmel tartott előadást számukra.⁹⁶³ Alapvetően több mindenben – de más megközelítéssel – az előzőek gondolatait érinti. Beszél például – a múlt, jelen és jövő dimenzióira való kitekintéssel – az akkoriban erősen fellángoló zsidó öntudatról, amely „egy maximálisra fokozott nemzeti és faji önérzet”,⁹⁶⁴ és az Ézs 53-ra itt is úgy tekint, mint az ószövetségi prófécia messianizmusának a názáreti Jézusban való betöltetésére.⁹⁶⁵

Külön figyelmet érdemel egy már több évtizedes felismerés – a kettős felelősség – újra kihangsúlyozása, mégpedig hihetetlen precizitással és tisztánlátással: „ha a keresztyén ember az Ige tükrébe néz, ott csak a saját arcát, a saját felelősségét és a saját bűnét kell, hogy meglássa – a magáét is, földi, történelmi egyházáét is. Csak a teljes bűnbánatban, az Ige teljességének meghallásában és

958 RÉVÉSZ I.: *Az én országom nem e világból való!*, 3.

959 Az „óvás telhetetlenségtől és aggodástól” tanítás alapján.

960 Az adópénzről szóló történet alapján.

961 Az irgalmas samaritánus példázata alapján.

962 RÉVÉSZ I.: *Az én országom nem e világból való!*, 3.

963 RÉVÉSZ I.: *Zsidókérdés, zsidómisszió* (ApCsel 13,13–52), DRK Nagykönyvtár Kézirat-tára, R 2633/119–122.

964 I. m., a 119. oldal utáni számozatlan oldalon. Révész latinul idézi Kálvinnak a zsidók önhiúságáról és gőgösségéről szóló gondolatait s azt, hogy a zsidók lenézték a világot, csak a saját méltóságukért küzdöttek, de most, hogy keményen bánnak velük, mégsem hagynak fel szolgálai gőgjükkal.

965 U o.

az Ige Urának való engedelmisségben értékelődhetik át a ker. embernek is, a földi, történelmi egyháznak is a zsidósághoz való viszonya.”⁹⁶⁶

Ugyanakkor abszolút biblikusan azt is újra nyomatékosítja, hogy Izráel isteni rendeltetése éppen az Ézs 49,6,⁹⁶⁷ de Izráel nem akarja átadni magát ennek, „mert akkor el kellene ismernie Krisztust a saját üdvösségének”.⁹⁶⁸ Klausnert idézve állítja: „A zsidóknak el kellene fogadniok a saját kultúrájuk legjavát, az Evangéliumokat.”⁹⁶⁹

Majd a kettőt összekapcsolva így summáz: „A zsidóság a maga létértelmét, szörnyű problémáinak feloldódását és megoldását egyedül az egyházban találhatja meg – de csak abban az egyházban, amelynek a zsidókérdésre csak egyetlenegy felelete van: a teljes, az élő Jézus Krisztusról való önfelejtő és minden kockázatot vállaló bizonyosságtétel – zsidónak először, meg görögnek.”⁹⁷⁰

Szabó Gábor feljegyezte, hogy Révész már 1921-ben megkezdte a harcot az antiszemitizmus ellen, sőt azt is, hogy „tudatosan és kormányellenesen szabotálta a zsidótörvényeket. Mindent megtett, amit tehetett a zsidóság megmentéséért.”⁹⁷¹

Ennek további részleteiről Szabó itt nem írt, de egészen biztos, hogy fejezetünk forrásai segítenek az utókornak meglátni Révész Imre zsidókért tett erőfeszítéseit. Összefoglalva álljon itt ezen kiállásnak több igazolása:

- időszerű elmélkedések 1921-ben a *Hit és Élet* folyóiratban;
- Losonczy főispán előtt kiállítás egy zsidó származású építési vállalkozó mellett;
- a kormányzónak írt levele egy deportált tanítónő érdekében;
- zsidó küldöttségek fogadása a hivatalában;
- úrvacsorás istentisztelet tartása a gettóban;
- egy nagytemplomi istentiszteleten körlevél felolvasása a zsidók mellett;
- lelkipásztoroknak szóló előadása a zsidókérdésről és a zsidómisszióról;
- körlevél az espereseknek a gazdátlanra vált zsidó vagyonoktól való tartózkodásról.

966 RÉVÉSZ I.: *Zsidókérdés, zsidómisszió*, 122.

967 „Kevés az, hogy nekem szolgálj légy, a Jákób nemzetségének megépítésére és Izráel megszabadultjainak visszahozására: sőt a népeknek is világosságul adtalak, hogy üdvöm a föld végéig terjedjen!”

968 RÉVÉSZ I.: *Zsidókérdés, zsidómisszió*, 120.

969 I. m., a 120. oldal utáni számozatlan oldalon. Joseph Gedaliah Klausner (1874–1958), izraeli történész, Jézusról több nagy hatású könyvet is írt: *Názáreti Jézus: Élete, idői és tanítása* (1921); *Jézustól Pálig* (1942); ezekből idézhetett Révész.

970 RÉVÉSZ I.: *Zsidókérdés, zsidómisszió*, a jegyzet utolsó előtti, számozatlan oldala.

971 SZABÓ G.: 1944. *Révész és a politika*. Forrás: Szabó-hagyaték.

Bő negyedszázad vallomásai szerint Révész Imre zsidósághoz fűződő gondolatai nem változtak vagy ha igen, akkor csakis a földi és történelmi egyház hathatósabb szerepvállalásának fokozottabb hangsúlyozása irányában. Mindamellettt nincs benne elfogultság egyik fél iránt sem, sőt azt tanította, hogy az Istentől való elrendelésben mindkét félnek meg kell találnia a helyét. Az egyik oldalon ott van a kiválasztottság, a nyugtalanság és a szenvedés rögs útja, míg a másik oldalon az új szövetség népének a zsidókért végzett nemes erőfeszítése, amely mentes minden öntetszelgéstől és istentelen ítélkezéstől. A kettő igen távolra esett egymástól, emberileg áthidalhatatlan, de a Jézus Krisztusban való összekapcsolódás mégis lehetséges. Mindezt Révész a zsidókérdést félreérthetetlenül és elválaszthatatlanul a „Jézus-kérdéshez” kötötte.

A révészi hozzáállás lényege, ami mind az egyház és az állam kapcsolatának, illetve szétválasztásának, mind pedig a zsidókérdésnek egyaránt segít az értelmezésében és megközelítésében, az a felelősségvállalás. Amikor az egyháztörténész munkásságát vizsgáljuk, akkor egy hitelességgel és tudatossággal együtt járó felelősségvállalást, amikor pedig az egyházkormányzót nézzük, akkor egy emberséges, ugyanakkor természetéből fakadóan evangéliumi alapállással együtt járó felelősségvállalást látunk. Ez a megközelítés segít abban, hogy látható legyen az, hogy Révész Imrét semmikor, de itt különösen nem hajtotta személyes érdek vagy érvényesülési szándék.

A zsidókérdésben az említett hozzáállását soha nem rejtette véka alá, és minden református egyháztagtól hasonló viselkedést várt, különösen is a gazdátlanra vált vagyionokkal kapcsolatban. 1944. július 19-én az espereseknek bizalmas körlevelet írt, miszerint a jogi és erkölcsi aggályok mellett *„egyébként sem illik a Krisztus egyházához, hogy közvetlen és rögtöni hasznat igyekezzék magának húzni egy olyan helyzetből, amely bármennyire megokoltan is, de kizárólag világi célért és világi eszközök alkalmazásával állott elő”*.⁹⁷²

d) Révész Imre politikai szerepvállalása és Karl Barth politikai iránymutatása
Azt már most meg kell jegyezni, hogy a következő révészi-barthi párhuzamok esetleges összefüggései egyelőre nincsenek közvetlen hivatkozásokkal alátámasztva, de mélyen elgondolkodtatóak, s talán további kutatásokat érdemelnek.

972 Kérését a körlevél végén a Lukács 12,15 alapján támasztja alá: Jézus mondja: „Meglássátok, hogy eltávoztassátok a telhetetlenséget; mert nem a vagyonnal való bővöködésben van az embernek az ő élete.” Révész I.: Püspöki körlevél az espereseknek, 1944. július 19., 3263/1944. sz. Forrás: Szabó-hagyaték.

A bevezetésben említett „visszhang,” ahogy a legtöbb kérdésben, úgy az egyház és az állam kérdésében is megvolt. Révész egyre több fájdalmas és méltatlan támadás célkeresztjébe került, de éppen a Krisztus egyháza iránti elköteleződése nem engedte meg, hogy jól megfontolt látásától eltérjen. Ez pedig az egyház és az állam kapcsolat újszerűségének felismerését jelentette, amit a tanároknak írt körlevele igazol.⁹⁷³ Azt kérte tőlük, hogy ezt a helyzetet a szülők és gyermekek előtt nehogya valami „*epizódyszerű rövid közjátéknak tüntess[ék] fel*”.⁹⁷⁴ Ugyanakkor azt is, nehogya összetévezzék a szovjet megtorló háborúját a „szovjetrendszerrel”, amelynek az általa ismert⁹⁷⁵ pozitív jellemzői felsorolása után kijelentette: az orosz megszálló hatalom katonai céljai megvalósítása után „*sorsunkra biz bennünket [...], ami [...] az emberi jogaihoz juttatott nép, a demokratikus Magyarország*”.⁹⁷⁶

Naplótöredékében is többször kifejezte a szovjetek felé irányuló szimpátiáját, amely személyes tapasztalatokra támaszkodik. A szoboszlói hadi események közötti vívódásaiban arra jutott, hogy a korábbi nemzeti tragédiák után a „*dicső Nyugat*” magára hagyta a magyar népet, „*s ha most nem lett, mint akkor, századokig helyre nem hozható pusztulás a következmény, ez a szovjet szocialista emberiségnek és magasrendű műveltségnek volt köszönhető*”.⁹⁷⁷

Ezután felemlíti, hogy egyébként „*minden harcban álló hadsereg egyes tagjai elkövetnek minden időben az ellenséges földön itt talált védtelenekkel szemben*” atrocitásokat. Képmutatásnak tartja annak letagadását, milyen szörnyűségeket tettek a német koncentrációs táborokban, nem szeszies állapotban, nem vágyaktól megrészegülten, nem saját feletteseik hatáskörétől elszakadt katonák, hanem „*politikuskok, tudósok, katonák, legnagyobb öntudatossággal és tervezettséggel [...] saját hazájuk és szövetségeseik hazája területein*”.⁹⁷⁸

Mindezt Révész annak tudatában írta, hogy nemcsak hallott a szovjet erőszakoskodásokról, hanem saját családjában el is szenvedte azokat. De sommásan azt írta: „*ezt a történelmi sorsot vállalnunk kellett, és vele együtt ezt a*

973 RÉVÉSZ I.: *Bizalmas utasítás a debreceni tankerület tanszemélyzete számára*, 1944. december 1., publikálatlan kézirat: Révész-hagyaték.

974 I. m., 1.

975 *Naplója* szerint a szovjet bombázások idején Hajdúszoboszlón töltött hetek alatt magasrangú orosz tisztekkel ismerkedett meg, erről a következőképpen írt: a „*tőlük hallottak és tapasztaltak alapján módomból volt gyökeresen revideálnom a szovjetről éveken, sőt évtizedeken keresztül csökönyösen terjesztett rémhíreket*”. SZABÓ G.: 1944, 18.

976 RÉVÉSZ I.: *Bizalmas utasítás tanároknak*, 2.

977 SZABÓ G.: 1944, 19.

978 Uo.

társadalmi rendszert is...”, mert millió dolgozónak jobb sorsot, illetve fizikai és kulturális felemelkedést biztosított.⁹⁷⁹

A tanároknak írt levél tehát többek között ezekkel a visszaemlékezésekkel válik érthetőbbé. Hogy mennyire nemcsak Révész Imre látásmódja körvonalazódik ebben, jól mutatja, hogy a Debrecen ekkor vezető ötös bizottság hozzájárulása, sőt megbízása van az említett levél mögött, az iskolai nevelésben és oktatásban folyó sovíniszta és nacionalista szellemiséggel való szakítás érdekében.⁹⁸⁰

Ezt az utasítást sokan – a református egyházon belül – megbocsáthatatlannak tartották, köztük volt még az a Szentpéteri Kun Béla is, aki oly közeli munkatársa és barátja is volt,⁹⁸¹ s aki ki merte mondani Révésznek, hogy nem jár jó úton, hiszen túlságosan alkalmazkodó és hiszékeny.⁹⁸² Mások azt mondták rá, hogy „vörös püspök,”⁹⁸³ „kommunista,”⁹⁸⁴ mondták „hazaárulónak is a háta mögött Révészt, »behódolt« már ő is, stb. »Tul esett a lovon.« Csak megértés nem igen követte...”⁹⁸⁵ – idézte fel Szabó Gábor. Révész Imre hitt benne, hogy ami jön, az jó és maradandó lesz, amit vállalnia kell az egyháznak is.⁹⁸⁶

1951-ben még ugyanezen az állásponton volt, amikor az állam és az egyház kapcsolatáról gondolkodott. Szerinte még feltételezni sem szabad az akkori államhatalomról, hogy „az egyház evangéliumi szabadságához és lelki függetlenségéhez komolyan hozzá akarna nyúlni”.⁹⁸⁷ Ha azonban ez mégis megtörténne, az önvédelmi harcra képtelen egyházkerület segítségét mellőzve, az önvédelem egészen más formáját kell megkeresni, mert „*Preces et lacrymae sunt arma ecclesiae!*”⁹⁸⁸

Az tény, hogy az „apolitikus” egyházkormányzó 1944 második felében pár hónapra bekapcsolódott a közéletbe és a politikába. *Naplója* szerint „egy pillanatig sem volt eszem ágában sem, mint vágyálom sem fordult meg ben-

979 SZABÓ G.: 1944, 19..

980 I. m., 20–21. Az ötös bizottság tagjai voltak: Vásáry István megbízott polgármester, Herpay Gábor megbízott alispán, Bánáss László prépost-plébános, Bodnár János egyetemi prorektor és Révész Imre.

981 Szentpéteri Kun Béla (1874–1950) egyetemi tanár, jogász, politikus és a Tiszántúli Református Egyházkerület főjegyzője. I. m., 22.

982 *Naplójából*, tehát saját feljegyzéseiből idézte ezeket SZABÓ. I. m., 23.

983 I. m., 20.

984 I. m., 24.

985 I. m., 26.

986 Uo.

987 RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*, 53.

988 „Az imák és a könnyek az egyház fegyverei.” I. m., 53.

*nem, hogy maradandó politikai befolyásra s esetleg vezető, mondjuk miniszteri pozícióra törekedjem. Pedig ezzel is gyanúsítottak, még évek múlva is...*⁹⁸⁹ Mindez a nemzetgyűlés és a kormány debreceni tanácskozása idejére esett, és a következő évben, a feloszlítás előtti utolsó ülésszakot érintette.

Ettől kezdve a püspök óriási lelki és szellemi nyomás, mi több szenvedés alatt végezte szolgálatait. Az egyházon belül elítélték, azon túl pedig nem hittek neki. Szabó Gábor ezt így foglalta össze: *„Ő meg csinálta azt, ami jó volt mindkét oldalon, csak neki nem!”*⁹⁹⁰ Ebben az egyetlen mondatban minden benne van, mert ezt jelentette Révész Imrénél a felelősségvállalás.

Talán nem véletlen, hogy ezen a ponton némi áthallással Barth „nem” és „igen” feszültsége idéződik fel. Tudniillik a nemzetiszocializmus totalitárius berendezkedését határozott nemmel utasította vissza a harmincas évek első felében, 1948-ban azonban a kommunista diktatúrával szemben elmaradt a tiltakozása. Az akkori magyar református egyház esetében pedig kifejezetten úgy vélte, hogy az *„az új magyar állammal szemben a kollaboráció és az ellenállás között keresi a józan utat”*⁹⁹¹.

Abban az időben miértek és tiltakozások sokasága hangzott el Barth véleménye miatt. Fazakas ennek lehetséges magyarázatát elsősorban teológiai, másodsorban egyházpolitikai összefüggésekben látja. Itt az irányelv a teológia és az egyház szabadságának megőrzése.⁹⁹² A révészi 1944/1945-ös kiállítás a politika színterére mintha Barth 1948-as állásfoglalásának lenne a magyar változata, azaz az egyház szabadságának megőrzése érdekében az aktuális jelenben szembenéz az államrendben végbemenő változásokkal. Ez pedig alkalom lehet arra – véli Barth, és így cselekszik Révész –, hogy *„önmagát Isten Igéje által bűnbánat és imádság kíséretében engedje »megújítani«, másrészt prófétai őrállói tisztének mértéke alatt »vegyen részt« a társadalmi folyamatokban, méghozzá úgy, hogy »az ember Isten által felvállalt ügyét« igyekezzon képviselni”*.⁹⁹³

Szabó Gábor többször leírta, hogy Révész politikai címet és hatalmat nem keresett, de tény, hogy 1944. október 27-étől – mint az ötös bizottság tagja – kapcsolatot tartott fenn az orosz városparancsnoksággal. December 1-jén részt vett az első népgyűlésen, december 5–12. között minden nap jelen volt

989 SZABÓ G.: 1944, 23; „1944 már 1945 is!”, 24.

990 I. m., 27.

991 FAZAKAS S.: Barth a Kelet és a Nyugat feszültségében, in: FAZAKAS Sándor – FERENCZ Árpád (szerk.): *Barth és a magyar református teológia. Rekonstrukciós kísérlet* (DRHE Karl Barth Kutatóintézet kiadványai 6), Debrecen, DRHE, 2011, 100–121, 101.

992 I. m., 102.

993 I. m., 109.

a nemzeti bizottság alakuló ülésén, december 12–13. között Dálnoki Miklós Béláékkal tárgyalt a kormányalakításról. Tagja volt a városi törvényhatósági bizottságnak és párton kívülként az ideiglenes nemzetgyűlésnek is. Maga Révész egy egyházkerületi tanácsülésen⁹⁹⁴ tette egyértelművé, hogy ha az egyházvezetőknek alkalmuk adódik rá, „a »nem« egyházi vonatkozású köztevékenységekben is mindenütt ott kell lenniük, ahol segítségüket kéri [...] s ahol a magyar életegész szolgálata »mellett« és szolgálata »által« egyházunk vitális érdekeit is előmozdíthatják”.⁹⁹⁵

Barth politikai értékítélete miatt a mai napig felmerül a kérdés: „Elvakította volna Szovjet-Oroszország állítólagos szociális érzékenysége?”⁹⁹⁶ A Révész Imre által említett „jobb sors” érzetének híre Barthig is eljutott. Élete végéig nyitott volt a „valóságosan létező szocializmus” előtt, és az előtt a magyarországi helyzet előtt, amin állítólag a szociális problémák megoldásainak nyomai láthatók.⁹⁹⁷

VII. 5. Az egyház, ahogy Révész Imre kívülről „szemlélte”

VII.5.1. Révész és a hajó(roncs)

Révész Imre egy ősi szimbólummal, a hajó képével többször rámutatott az egyház lényegére, és ezenkívül egy újabb, nagyon fontos szempontra, a hajó állapotára. Az első az egy feljebbvaló, szent akarathoz igazodó, időfeletti, tehát örök isteni elvárás. A másik a hajón lévők pillanatnyi cselekedetének és döntéseinek sorozata az időben, emberi törvényszerűségek között. Hol rövidebben, hol hosszabban írt a hajóról, amelynek olykor a fedélzetén sétált, mint az *Isten előtti számadás* című igehirdetésében, olykor pedig a felülemelkedés és a kívülről rálátni akarás igényével szólalt meg.

Az egyházra mutatott, de ebben mindig ott rejtett az önmagára való rámutatás is, azaz mintha valamennyiszer a saját tapasztalataiból és aktuális lelkiállapotából indult volna ki. Tanulságos egymás mellé tenni három sajátos korszak „hajóképét” s ezáltal egyházképét, mert ebből önmagán túlmutató felismerésekre juthatunk a hajóról és minden velejárójáról.

994 RÉVÉSZ I.: Időszaki jelentés az egyházkerületi tanácsülésen, 1944. december 19., in: uő: *Vallomások*, 67–80.

995 I. m., 74.

996 FAZAKAS S.: *Barth a Kelet és a Nyugat feszültségében*, 115.

997 Uő: Barth politikai etikája, in: uő (szerk.): *Válság és kegyelem. Karl Barth teológiájának hatása és jelentősége ma* (DRHE Karl Barth Kutatóintézet kiadványai 7), Debrecen, DRHE, 2021, 95–124, 100.

Az első képben Révész az egyház világban való jelenlétének és láthatóságának, azaz küldetés tudatának jelentőségét mutatta be, amikor az új énekeskönyv teológiai alapvetéséről írt. Ennek hangsúlyozásakor az egyház nagy hármass élet-törvényét konkretizálta, amelyről azt gondolta, hogy nem lehetetlen elvárás.

1. „Az egyháznak benne kell lennie a világban, épúgy, mint a hajónak a tenger vizében.”⁹⁹⁸ Mert ahogy a hajó nem a partnak született, úgy az egyház sem légüres térben létezik.

2. „az egyháznak, akármennyire benne kell lennie a világban, mégis külön kell maradnia tőle...”⁹⁹⁹ Ahogyan a hajóba nem folyhat bele a víz, ami a végét jelentené, úgy kell az egyháznak is megőriznie zárttságát a tér és az idő minden pontján.

3. „...az egyház célja kívül van a világon, ahogy a hajóé is kívül van a tengeren.”¹⁰⁰⁰ Különleges célja van az egyháznak: Isten országa, Isten dicsősége felé kell haladnia. Ebben segít tájékozódni a hitvallás, éppen úgy, ahogyan a hajót segíti a világítótorony. Hitvallásunk fénye pedig annál erősebb, „minél teljesebben az Isten igéjéből van merítve...”¹⁰⁰¹

Az énekeskönyv teológiai alapvetése és az egyház lényegére vonatkozó célmeghatározás egy irányba mutat, hiszen „az egyháznak a dogma fényét eloltani, a hitvallásról és a hitvallás megmutatta végső célról lemondani annyi, mint a hajónak megállapodnia utasaival abban, hogy majd csak eltöltik az időt a tengeren a világ végéig, révbé többé nem törekszenek soha”.¹⁰⁰²

Az örök úti parancs – Révész szerint – nem is lehet más, mint ami a Zsid 13,13–14-ben olvasható: „Menjünk ki tehát őhozzá a táboron kívülre [...], az eljövendőt keressük”, mert „csak az az egyház érti világosan és követi engedelmesen, amelynek a maga hitvallásában félre nem érthető és teljesen megbízható menetrendje van.”¹⁰⁰³ Szerint ennek a hármass élettörvénynek kell megvalósulnia az egyház minden élettevékenységében.

A második kép a hajó mozgása mellett különös figyelmet fordít a hajó személyzetére, ahol a hangsúly az emberi, földi sorsközösség valóságán és az ezzel együtt megjelenő célok és érdekek különbözőségén van.¹⁰⁰⁴ De itt is

998 RÉVÉSZ I. – KARÁCSONY S.: *Mostani és leendő énekeskönyvünk* (Igazság és Élet füzetek 22), Debrecen, Városi Nyomda, 1941, 3.

999 Uo.

1000 Uo.

1001 Uo.

1002 I. m., 4.

1003 Uo.

1004 RÉVÉSZ I.: Igehirdetés és politika, in: Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, 334–342, 335. (Eredetileg megjelent: RÉVÉSZ I.: „Tegnap és ma és örökké...”, 328–339).

hangsúlyt kap az a legvégső, csak az egyházra bízott cél, amelynek minden emberi cél a szolgálatában áll, s ez a Krisztusról szóló bizonyágtétel, hiszen a hajó Isten országa felé megy.

Ezen az úton – ahogy Pál tette – az egyháznak is kötelessége megszólalni, és elmondani a véleményét a sorsközösség helyzetéről és lehetőségeiről, valamint a veszélyekre való figyelmeztetés sem maradhat el. Ez a fajta „politikai” tevékenység abszolút jogos és elvárható.¹⁰⁰⁵ De megtörténhet, hogy a felelősök nem hallgatnak ezekre a tanácsokra, ami az egyházat a további, csendes sorsközösség-vállalásra kötelezi, s egyben így készül egy esetleges katasztrófa utáni segítségnyújtásra.¹⁰⁰⁶ Mert a baj megtörténte nem az önelégült elégtétel, hanem a reménykeltő biztatás hangján kell megszólalni.¹⁰⁰⁷

Az így szülesseben lévő sorsközösségnek a vele összezárt egyháztól Isten szabadításáról kell hallania az Isten országa dicsősége érdekében. Ennek a meghallása pedig abban segíthet, hogy felismerjék: Istennek még célja van velük.¹⁰⁰⁸ Ez magával vonja annak felelősségét, hogy a hajón utazókat emlékeztetni kell arra, hogy nem adhatják oda magukat sem a „rendetlenségnek”,¹⁰⁰⁹ sem az igazságtalanságnak,¹⁰¹⁰ azaz az egyháznak mindig az állami rend és a társadalmi igazság mellett kell állnia.

Az ajándékba kapott sorsközösség az igehirdetőnek tehát felelősséget, de ígéretet is jelent. Hálára számítani ugyan nem szabad, de lehet jó reménységgel lenni afelől, hogy mindig lesz – ha nem is sok – támasz a sorsközösségből, ami mintegy ellensúlyozza a világ káros hatásait, és segíti isteni tervének a megvalósulását. Ehhez az ígéért kiállni kész lelkipásztorokra és presbiterekre van szükség.¹⁰¹¹

Ezek után egy 1955-ös kéziratra, így a harmadik képre kell figyelnünk, amelyben a püspöki tisztségről való lemondás objektív és szubjektív okait tárgyalja. Ennek lényege saját bevallása szerint, hogy megingott benne „*a hit és a bizalom a történelmi és intézményes egyháziság, és mindenféle dogmatikus és hitvallásos kereszténység jövőjében*”.¹⁰¹²

1005 RÉVÉSZ I.: Igehirdetés és politika, 336.

1006 I. m., 337.

1007 I. m., 338.

1008 I. m., 339.

1009 I. m., 340.

1010 I. m., 341.

1011 I. m., 341–342.

1012 Uő: Vallás? Egyház? Részlet a kéziratok kötetből, DRK Nagykönyvtár Kézirattára, R 7550, 3.

Ennek a tézisszerű megállapításnak volt a következménye, hogy sem a katedrára, sem a szószékre visszatérni nem kívánt. Indoklása szerint „*a partra szerencsésen [bár mindenét elveszítve] kivetődött hajótörött sem kívánczik vissza – a roncsra; sőt az sem igen jut eszébe, hogy valaha megint tengerre foghat szállani.*”¹⁰¹³ 1944/1945 különösképpen nagy próbákat hozott¹⁰¹⁴ Révész életében, amelynek következtében lett ronccsá számára az intézményes egyház, illetve a hitvallásos és a dogmatikus keresztyénség.

Maga vallja be, hogy a hajót egészen másként látja – még ha változó körülmények között is – a benne utazó, mint a rajta kívül álló és a roncsot szemlélő ember. Fellélegezve vallja, hogy a belülről látás időszaka megszűnt a számára. Értette ez alatt a korábbi egyházra való nézését, illetve az „*egyedül igaz*” keresztyénség értékelését, vezetését, amely bizony „összenőtt” egy letűnt társadalmi renddel.¹⁰¹⁵

Révész Imre így élte meg a hajóra szállás és a hajón utazás minden pillanatát. Sorsszerű útját Istentől kapta, amit éveken keresztül engedelmes szívvel fogadott el, viszont eljött az a pillanat – amit vehetünk talán a sorsközösséggel való szembefordulásnak is –, amikor az „utazóközönség”, különösképpen az előjárók (egyházi vezetők) ellenszenve, sőt egyesek gyűlölete miatt ezt az utat megszakította. Így szállt le a megbízható menetrendű hajóról, ami jelentős változást hozott az életébe, hiszen akadémiaként vágyainak megfelelően visszatérhetett íróasztalához, hogy minél több, a fejében már összeállt témát könyv formájába öntsön.

Búcsúztatásakor Szentpéteri Kun Béla nagy tudását, rendkívüli szorgalmát és öntudatos hitét emelte ki. Elismerte, hogy Révészt féltő és kárhóztató véleményekkel illették, de külön a hallgatóság figyelmébe ajánlotta azt a szempontot, hogy merte volna-e Révész helyében bárki is az egyház sorsát az államhatalomra teljesen ráhagyni, vagy kuruc ellenzékiességgel az államhatalom ellenszenvét az egyházra vonni. Az utókor vizsgálatára bízta az egyházkormányzatban tett lépéseit, de úgy hiszi, hogy azok szükségesek és helyesek voltak.¹⁰¹⁶

1013 RÉVÉSZ I.: Vallás? Egyház?, 4.

1014 Elég itt elsősorban az előző szakaszokban bemutatott, az egyház-állam kapcsolatában és a zsidókérdésben képviselt gondolatainak és meghozott döntéseinek egyházi és világi visszhangjaira vagy a második újraválasztására gondolni, de nem hagyhatók figyelmen kívül a Révész családban történt, háború okozta megpróbáltatások sem.

1015 Ennek a letűnt korszaknak publikus összefoglalását találjuk a tanároknak írt utasításában is, amikor a magyar vezetés kül- és belpolitikai irányultságáról, a „fasiszta” szellemiségű tankönyvszerkesztésekről vagy a demagógiával és az „irredenta-ideológiával” átitatott történelem- és irodalomértelmezésről szól. Révész I.: *Bizalmas utasítás tanároknak*, 1–2.

1016 *Búcsúzik Révész Imrétől a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés. Részlet Szentpéteri Kun*

Valójában tehát egy arcát, hangját és helyét kereső egyház élén kellett helytállnia az őszinte beszéd jegyében. Erre pedig Révész feltétlenül alkalmas volt, és kellően bátor is hozzá.

Rövid exkurzusként és alátámasztásul annak, hogy Szentpéteri véleményének milyen jelentősége van, az egyik igazolása Fazakas Sándor doktori értekezésében olvasható. „A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái”-nak a bemutatásakor Révész Imre egyházkormányzati látásának és véleményének széles teret ad.¹⁰¹⁷ A végkövetkeztetések során feltett „mire való az egyház”¹⁰¹⁸ kérdésre fellelhető válaszok sorában idézi a püspököt, aki az önmagát lejárató egyházat többek között „politikai segédszolgálatosnak” minősítette. Ez igazolja az egyház küldetésétől való elfordulásának és az Istentől kapott javai elherdálásának a veszélyét.¹⁰¹⁹

Viszont illő és kötelező ebben a hajóból való kiszállásban és az elidegenedési folyamatban a Révészen kívüli okok és személyek után az ő saját maga által felismert szerepét és önkritikáját is felfedni. Így írt erről 1965-ben: „Azt elismerem, hogy én is hibás vagyok benne. Túlzott érzékenység, a közelebbi és távolabbi múlt keserű tapasztalatai, amelyeket túlságosan szubjektív módon mérlegeltem, és annak a krisztusi léleknek a hiánya, amely még a döglött kutyában is meg tudja látni a szépet: gyöngyként fehérítő fogait – mindez, és még sok más bűnös gyarlóság engem terhel.”¹⁰²⁰

VII.5.2. Révész a „parton”

Önkritikus hangja tiszteletre méltó, de valószínűleg kevésbé tudja enyhíteni a nyugdíjas időszakában átélt fájdalokat. Fájdalomról pedig azért szükséges beszélni, mert összegyűlt sérelmeiről mind a *Tépelődéseiben*¹⁰²¹, a *Naplójában*,¹⁰²² és magánlevelezéseiben is részletesen írt.¹⁰²³

Béla egyházkerületi gondnok megnyitójából, in: *Református Egyház* 1 (1949/14), 3. Farkas Pál debreceni esperes szintén elbúcsúzott tőle. Először az igehirdető Révész áldásos életét köszönte meg, majd a népszerűtlenség kockázatát is vállaló püspökről beszélt, akinek nem egyszerű profetikai látása volt. *Búcsúzik Révész Imrétől Debrecen egyházmegyéje. Részlet a Debrecen-Városi Egyházmegye július 26-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből.* Uo.

1017 FAZAKAS S.: „Új egyház felé?” c. munkájának részletesebb bemutatását lásd a II. fejezetben.

1018 I. m., 190.

1019 I. m., 191.

1020 RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*, 80.

1021 Uo.

1022 SZABÓ G.: *Epilogus*, 1. Forrás: Szabó-hagyaték.

1023 Révész Imre levele Bartha Tiborhoz, publikálatlan kézirat. Paraczký Ágnes tulajdonában, illetve a Ravasz Lászlóval folytatott levelezéseiben.

A legnagyobb fájdalmat az jelentette számára, hogy egyháztörténeti olvasókönyvének konventi megrendelése után végül a kiadást megakadályozták,¹⁰²⁴ az öszövétségi bibliafordításban való részvételre először felkérték, majd rövid együttműködés után mellőzték, tanulmányait és cikkeit – saját szavaival kifejezve – „ostoba” módon cenzúrázták, az egyházi vezetők ellenszenvvel, sőt gyűlölettel viseltettek iránta, az új énekeskönyv véglegesítési folyamatából kihagyták, az egyházalkotmányi reform munkáiba először meghívták, majd nélküle folytatták.¹⁰²⁵ Ebben a kötetben nincs lehetőségünk részletesen kibontani ezeket, de a Révész végső elfáradásának jeleit mutató kéziratok külön tanulmányokat vagy akár doktori disszertációt is érdemelnek.

Egyik alapvetően fontos forrásnak tekinthető történelmi olvasókönyve,¹⁰²⁶ amely 244 gépelt oldalon és 27 fejezeten keresztül mutatja be – Goethe szavaival –, hogy az egyháztörténelem a „»tévedés és erőszak zagyvaléka« [...] nincs benne egyéb, mint papok és teológusok végeszakadatlan civakodása, a keresztényen lelkek és gyülekezetek igazi állapotát nem lehet megismerni belőle”.¹⁰²⁷ Éppen ezért hangsúlyozza Révész Imre, hogy az Ige világosságában mégis megvan a lehetőség az isteni igazság, és szeretet munkájának a megértésére. Ugyanis a Szentlélek szakadatlan munkájának köszönhetően az emberiség története Isten országa felé halad. Mindebből az következik, hogy az egyház története is csak az Ige világosságában lesz érthető. A hívő embereknek pedig a tiszta és teljes bibliai hit alapján csakis kritikával, mi több önkritikával szabad ezt olvasniuk.¹⁰²⁸ Mert Jézus tanítása szerint: „Megismeritek az igazságot és az igazság szabadokká tesz titeket.” (Jn 8,32)

Révész nem tudott másképpen gondolkodni az egyház lényegéről, csak az önkritika fegyelmében, azaz az igazság felismerésére való törekvésben és annak kimondásában. Ennek alkotórészei szerinte az önismeret és az önbírálat, amelyek az egyházat „Krisztusközösségge” tehetik.¹⁰²⁹

1024 Az szintén külön kutatást igényelne, hogy miért nem került sor ennek a kéziratnak a kiadására. Szabó Gábor a mű elején, de különösen is a legvégén található svájci L. Ragaz-idézeteket érezte „veszélyesnek”, amelyekről az a véleménye, hogy azokat „feltétlenül el kell hagyni, ha egyszer ez az értékes könyv napvilágot lát”. A *Semper Reformari!* című kézirat utolsó fejezete *Az egyházból az Istenországába!* címet, és a Ragaz utolsó látomása alcímet kapta, s az egyház értelméről és végéről szól. SZABÓ G.: *Nyugdíjban 1950 júniusában*, 1. Forrás: Szabó-hagyaték.

1025 SZABÓ G. idézi Révész Naplóját: *Epilogus*; RÉVÉSZ I.: *Vox clamantis*, 77–80.

1026 RÉVÉSZ I.: *Semper Reformari!*

1027 I. m., Előszó, 1.

1028 Uo.

1029 I. m., 2.

A másik sajátos kézírata a Kádár Imre¹⁰³⁰ *Egyház az idők viharaiban* című könyvére írt megjegyzése.¹⁰³¹ Ebben a műben az akkor még élő egykori egyházi vezetők mellett az ő személye is több helyen kellemetlen érintettségben szerepelt, ezért részletesen cáfolta az őt ért hamis állításokat, és széles tájékozottsággal, illetve tárgyilagossággal fejtette ki megjegyzéseit. A Kádárral szemben tanúsított ellenérzés mellett rövid, de erős kritikával illette a református egyházat is. A szerzőt többek között erősen dilettánsnak és alkalmi historikusnak tartja, aki helyenként uszít, gyalázkodik, és denuncial. Az egyház kapcsán egyebek mellett az önfenntartásra való képtelenséget, a „hatalmi szempontok” növekedést akadályozó szerepét, a külföld felé közvetített torz híradásokat, valamint az egyházi törvények reformjának elmaradását emelte ki.¹⁰³²

A mű utolsó - XVII. - részében, melynek címe „*Epilógus*”, egy Móra Ferenc-novellából való képet idézett meg.¹⁰³³ Eszerint egy tűzhányó kitörése miatt elsüllyedt szigetről, Tertilláról csupán egyetlen emlék maradt: egy üszkös „mangrove-fa”, amelynek „*az ágai közt egy gyámoltalan kenguru-fiók bújt meg, összeemelegedve egy szelidre éhezett erszényesfarkassal.*”¹⁰³⁴ A Móra-gondolatmenetet – ami a harmincas évekbeli magyar társadalmi és politikai viszonyokra reflektál – Révész profetikus igazságúnak és démonikus erejűnek mondja, hiszen mintha Tertilla végsorsa várna a magyar népre és hazára, illetve valami másra is, hiszen „*ha lesz valami a magyar Tertillában, ami teljesen meg fogja érdemelni ezt a végsorsot, az a magyar református egyház lesz.*”¹⁰³⁵

1030 Kádár Imre (1894–1972) költő, író, műfordító, szerkesztő, rendező, színigazgató, az Erdélyi Szépművés Céh egyik alapítója, illetve konventi főtanácsos (külügy és sajtóügy), teológiai tanár (1953–1957), a Dunántúli Református Egyházkerület főgondnoka (1964–1972).

1031 Révész I.: „EGYHÁZTÖRTÉNETÍRÁS” az idők viharaiban, Néhány megjegyzés Kádár Imrének *Egyház az idők viharaiban* című, 1957 végén megjelent könyvére, 1959. szeptember 20–23. Paraczký Ágnes tulajdonában. A címlapon szereplő bejegyzés: „*Ezt a kéziratomat, amely a »Glossarium« című dossier-ben összegyűjtött jegyzeteim egy részének elég alapos átdolgozása, szigorúan őrizze meg a családom és senki kezébe ne adja.*” Két – ahogy Révész írta – „*Jelige*” is szerepel az első lapon, melyek Arany János *Epilógus* és *A tölgyek alatt* c. verseiből kerültek kiemelésre.

1032 A XVI. fejezet címe *Töredékes záró megjegyzések*, amely alatt 9 pontban sommázza az egyházi vezetés rossz döntéseit és oldalszáma kivétve fűzött megjegyzéseket Kádár sokszor túlzó vagy rosszindulatú gondolataihoz. Révész I.: *Néhány megjegyzés*, 17–21.

1033 I. m., 21–22.

1034 I. m., 21.

1035 I. m., 22.

Idáig jutott a nyugdíjas Révész Imre, aki az egyház miatti tépelődésében és szomorúságában már nem is hajót, hanem egy majdnem elégett trópusi fát említ. Nem ugyanaz, bár mindkettő fából van. S továbbra is a képnél maradva azt sem szabad elfelejteni, hogy még ez utóbbin is „utaznak”. Teljes képtelenség, és mégis. Móra és Révész a kegyelem kibékítő erejét hiányolja, ami a vadak között, még ha oly sajátosan is, de működik, s okkal várják ezt az életöszönt mind a magyar társadalomban, mind pedig a magyar református egyházban.

Akkor talán van remény. Mindez nem vonhatja el a figyelmünket a bajok gyökeréről, mert igenis van az a mélypont, még az egyházban is, ahova még a parton állva is eljuthat az ember. Révész tehát hajózott, sokat és sokakat látott, majd kiszállt. De az írást nem hagyta abba, jóllehet már csak szemlélődött, s tudott olyat írni, ami a mindenkori hajó utasainak talán még hasznos lehet.

Ez a fejezet érjen úgy véget, ahogy ez a gondolkodó oly sokszor befejezte írásait - egy versidézzettel:

„Mint gyermek, aki már piheni vágyik
és el is jutott a nyugalmas ágyig,
még megkérlel, hogy: »Ne menj el, mesélj« –
(igy nem szökik rá hirtelen az éj)
s mig kis szive nagyon szorongva dobban,
tán ő se tudja, mit is kíván jobban,
a mesét-e, vagy azt, hogy ott legyél:
igy kérünk: Ül le közénk és mesélj.
Mondd el, mit szoktál, bár mi nem feledjük,
mesélj arról, hogy itt vagy velünk együtt
s együtt vagyunk veled mindannyian,
kinek emberhez méltó gondja van.
Te jól tudod, a költő sose lódit:
az igazat mondd, ne csak a valódit,
a fényt, amelytől világlik agyunk,
hisz egymás nélkül sötétben vagyunk.”¹⁰³⁶

1036 Részlet József Attila *Thomas Mann üdvözlése* című verséből.

VIII. ÖSSZEFOGLALÁS

Révész Imre valóság-, egyház- és társadalomlátásáról elmondható, hogy bár nem lehetett egyszerű, de biblikusan, aktuálisan, illetve apolitikus nyelven igyekezett megszólalni, amit egyébként lelkipásztorként és egyháztörténész-ként nagy magabiztossággal és előremutatóan művelt. Egyházkormányzói bő évtizede alatt viszont folyamatos politikai lépcsényszerben volt. Rákényszerült arra, hogy nyilatkozzon, állást foglaljon, illetve egzisztenciális kérdések és életmentő kiállások között őrlődjön. Többek között Karl Barthtal párhuzamba állítva – aki mint teológiai gondolkodó maradhatott a katedrán – látható az éles kontraszt, amit Révész esetében az egyházkormányzati szerepe okozott, s amit nagy tehertételként élt meg. Viszont végig arra törekedett, hogy teológus énje minél többször hiteles szellemi és lelki irányba fordulva útmutatást nyújtson.

Ezzel kapcsolatban rá és korára is igaz – amit éppen ő fogalmazott meg (1914-ben) –, hogy vallásos és etikai világnézetek, erkölcsi, politikai, szociális rendszerek „megértése és méltánylása lehetetlen anélkül, hogy a mögöttük lévő alkotó személyiséggel vagy személyiségekkel meg ne ismerkedjünk, s valamelyes viszonyba ne kerüljünk”.¹⁰³⁷ Így nézett szembe például Dévai Bíró Mátyás, Bod Péter, Méliusz Juhász Péter, Kálvin János vagy éppen Sinai Miklós életútjával a „tekintélyi hatás alatt”,¹⁰³⁸ látva a problémákat, kézbe véve a forrásokat és bemutatva a távlatokat. Révést olvasva gyakran az volt az érzésem, hogy az ő lelki arcát látom felvillanni az elbeszélő, a történetíró karakterben. Emblematikusnak látom azt, ahogy Méliuszról beszélt Kálvin kapcsán. Méliusz olvasta és alkalmazta a genfi kátét, fontosnak tartotta az üzenetet, de a saját szavajárása nem vált utánzó módon kálvinivá. Ekként Révész Imre is olvasott Böhmöt, Thurneysent, Barthot, de egyik teológiai irányzatnak sem vált nyílt sisakos harcosává, követőjévé, sokkal inkább fontosnak tartotta azok szellemi inspirációját, amikor a saját szellemi égisztét megformálta. Korát nem jellemző bátorsággal nyúlt az egyháztörténet szoborrá vált alakjaihoz, és alkotta újra azok lelki világát írásaiban. És ugyanilyen élénk, invenciózus magatartással szólt hozzá korának kérdéseire, nem a párt, az ideológia, az irányzat köntösében, hanem saját exegetikai látása mentén. Nem teremtett kultuszt maga körül a szavával: nem akart retorikusan szólni, teátrálisan megjeleníteni, politikai irányzathoz besorolható aktivitá-

1037 Révész I.: Kálvin-rágalmak, in: Németh Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, 177–193, 178.

1038 I. m., 178.

sú szónok lenni. És volt, hogy tévesen ítelt. Ezt ő maga is többször bevallotta, ezért önkritikáját számunkra nemcsak lehetőség, hanem kötelesség figyelembe venni. Annak előfeltételével, hogy ő mindezt önmagához, a kereső, gondolkodó, biblikus látást konzekvensen képviselő tudóshoz méltó módon igyekezett megélni. Révész Imrere így illő ránézni.

S ha ránéztünk, figyeljünk rá, mert ma rólunk is akar kritikusat mondani.

Vizsgálati szempontrendszerünk szerint az írásszerűség, a krisztológia és az ekkleziológia témaköreit dolgoztuk fel. Ezzel a megközelítéssel – még ha a réveszi életmű és gondolkodástörténet nem is került teljes bemutatásra, de – talán ez a könyv a kitűzött célt elérte: Révész Imrét kiszabadította a korában és a halála után oly jellemző beszűkítő, beskatulyázó szemléletből. Abból, amelynek egyik fajtája úgy tekint rá, mint például Révész Imre az egyháztörténész, a püspök, az *Egyezményt* aláíró egyházi vezető, amiben természetesen van igazság, de nem adja vissza a teljes igazságot. A másik fajtája pedig nélkülöz minden valóságtartalmat, amin többek között azt értjük, ahogyan ő a korabeli egyház szerint az állammal összefonódott éredekember, az állam szerint az egyházat feudális pajzsnak tekintő „demagóg.”

Révész Imre ránk hagyott munkáit megvizsgálva kijelenthetjük, hogy a fent említett teológiai jellegű témakörök mellett valóban a történettudomány egyik legfelkészültebb tudósa volt, akinek lexikális tudása és az eredeti források közötti magabiztos tájékozódása, mély belelátó és analizáló képessége, valamint a felismert eredményeknek a használhatóság fegyelmében való művészi kiábrázolása eszméltető.

Teológiai gondolkodását megvizsgálva látható, hogy ugyan püspökségének bő tíz éve alatt (1938–1949) került igazán a nyilvánosság elé, de páratlan gazdagságú publikált és publikálatlan munkássága már ezelőtt bő negyed évszázaddal megkezdődött (1910), és utána szűk két évtizeddel (1966) folytatódott. Révész Imre tehát mint teológus került bemutatásra ebben a kötetben, három egymással abszolút kölcsönhatásban lévő és egymásra épülő dogmatikai témakör vonalvezetése mellett.

Az kétségtelen tény, hogy már lelkipásztori és professzori évei alatt is, de püspökségének döntő részében még fokozottabb intenzitással jelentkezett az új világrend kialakulásának szükségszerűsége. Ugyan az életéből kimaradt a pártpolitizálás, de a szó eredeti értelmében vett politikai tevékenységet, mely egy közösség sorsával való törődést jelentette, felvállalt. A mindennapos történések megfigyelésével és az azokra adott megjegyzésekkel, utasításokkal, állásfoglalásokkal és körlevelekkel arra törekedett, hogy a rábizottaknak egyértelmű reflexiókkal és nemegyszer profetikus előre mutatással segítse a tisztánlátását.

Mert ő profetikusan látott a jövőbe, s amit a népszerűtlenség kockázatát vállalva figyelmeztetésként elmondott, annak szomorúan élte meg a beteljesedését.

Neki semmi sem volt fontosabb, mint szeretett egyházának, a Magyarországi Református Egyháznak a megújítása annak lelki és szervezeti következményeivel együtt úgy, hogy Isten akarata minden körülmények között a legteljesebben megvalósulhasson. Ez benne a *kálvini* vonás. Ebből következik, hogy számára az egyház és az állam státuszának és küldetésének félreértésével, esetleges összecszerelésével egyenesen vállalhatatlanná válik az a szolgálat, amely elsősorban nem emberi, hanem isteni elvárásoknak akar eleget tenni. Ez benne az *illési* vonás. De a legvégsőig kitartva, az egyházi és teológiai, illetve a politikai és társadalmi kérdések között, azoknak minden közösségi és személyes lecsapódását, szellemi és lelki nyomását is vállalva akár a saját boldogságát és életét is kockára tette. Ez a *jeremiási* vonás.

Révész Imre folyamatosan az egyház viszonyulásának aspektusait vizsgálta, és ez egy igazán révérszi kategória és zsinórmérték, amelyben közvetett és közvetlen módon hívta fel a figyelmet arra, hogy a rá leselkedő egyik veszély az államhoz való túl szoros kötődése, tehát a szolgai módon való rendelkezésre állása. Emiatt csak mozdulatlan vegetálásra képes, jöllehet eközben azt hiszi, hogy neki saját mozgástere van. A másik, amely az államhoz való kötődésen túl sokkal messzebbre mutat, az az, hogy önmagáról valamilyen trónon ülve, mintegy uralkodva, érzéketlen pimaszsággal hiszi és hiteti el, hogy ott van a helye; él, pedig azt mondják rá, hogy halott. Azaz teljes identitásválságban szenvedve, csak az emberi elvárásoknak és törekvéseknek engedve figyelmen kívül hagyja a trónon ülő Király, Jézus Krisztus hatalmának valóságát.

Egyik legkésőbbi feljegyzését az egyházhoz való végső viszonyulásáról Szabó Gábor is megörökítette: „A történelmi »egyházaknak« – a magaménak is – jövőt és jóirányu, az emberiség valódi javát célzó fejlődést – csak annyiban remélek, amennyiben át tudnak formálódni a Szellem, a Világosság és a Szeretet erőközpontjává, letesznek világias szervezkedésükről, hatalmi vágyaikról, »állam az államban«-szerü próbálkozásaikról, felszámolják prófétai következetességgel minden még meglevő kapcsolatukat a feudalizmus csökevényeivel és az imperialista kapitalizmus érdekeltségeivel s elindulnak a pásztorok és a mágusok útján a rongyokba burkolt betlehemi kisdéd felé.”¹⁰³⁹ Ez a mértékadó megállapítása véleményem szerint sok mindent segít helyre tenni a tekintet-

1039 Révész ezt a *Naplójában* írta le 1964. január 29-én. SZABÓ: *Epilogus*, 1949, 6. Forrás: Szabó-hagyaték.

ben, ami a nyugdíjba vonulása utáni munkásságát, történelemszemléletét és nem utolsósorban az egyházzal alkotott képét illette.

Ennek az elhivatott embernek az egyik legelső célkitűzése az egyházért való fáradozás volt. Az igazság fáradhatatlan keresése¹⁰⁴⁰ és az annak való teljes „alárendelődés”, amit önmagával szemben támasztott a legkíméletlenebbül, de ezt várta el a lelkipásztorok, presbiterek és a gyülekezetek közösségeitől is.

Mindezek fényében idős korára odáig jutott, hogy végső soron rámutasson arra, hogy az egyház és a keresztyénség nem ugyanaz. Ebben talán korát is megelőzte, hiszen tépelődéseinek egyik okozója annak felismerése volt, hogy az „intézményes egyház” a maga viszonyulásaiban, életjeleiben és céltevéssége miatt nem egyház.¹⁰⁴¹ Nem megszokott az a hang, amelyben az egyház és a keresztyénség konfliktusáról szólt.

Könyvünk megerősíti azt, hogy a révési gondolkodás egyik legfontosabb pillére, amely életművét egyben tartja, a (hitvalló) felelősségvállalás. Ez látható az önmagára soha nem gondoló, a pihenés és a személyes érvényesülés minden formáját tudatosan és tudat alatt elutasító, a sokat szenvedő és tépelődő, csakis az anyaszentegyház épülését szem előtt tartó életútban. De ez tűnik fel akkor is, amikor például a zsidókérdésben meg kell nyilvánulnia, mi több: a gettósítás ideje alatt, amikor szinte lehetetlen volt kívülállónak a bemenetel a lezárt táborba, ő személyesen vitte be az úrvacsorát, és prédikált a nyomorult helyzetben lévőknek. Már önmagában, a gesztusértéket messze meghaladó lépés volt, amikor az akkori Debrecen legszigorúbban, hermetikusan lezárt helyének mégis megnyílt az ajtaja előtte. Több oldalról bemutatott kiállása szintén profetikus tartalmú, hiszen azt üzenete: lehet, hogy nem tudom megakadályozni ezt az embertelenséget, de itt vagyok.

Ez a felelősségvállalás folyamatos, ami nemcsak a döntési, és cselekvő helyzetben lévő püspököt, hanem a gondolkodó teológust mutatja be, akihez akkor viszonyulhatunk a legmegfelelőbben, ha vele kezdünk gondolkodni, sőt tovább gondoljuk felvetéseit, hiszen az említett eszméltetés csak akkor érheti el célját, ha az utókor vállára teszi a felelősségvállalás súlyát.

Nekünk is – ahogy a mindenkori teológusoknak is – meg kell tanulni a valós problémákkal való szembenézést. Ehhez bátran kell feltenni kérdéseket, és Isten Igéjén tájékozódva, tudományos elmélyültséggel és református egyházunk iránti féltő szeretettel kell elkérni a minél pontosabb és építőbb válaszokat. Mintegy

1040 Révész I.: *Semper Reformari!*, 1. Előszó

1041 Révész–Ravasz levélváltások: levél Ravasz Lászlónak, DRK Nagykönyvtárának Kézirattára. R 7533, 23–24.

tükörként jelen lenni, az önhittségből és a sajátos felfogásból kimozdítani, ezek azok a kikerülhetetlen feladatok, amelyek az egyház megújítását szolgálhatják. Révész Imre teológiai gondolkodásának aktualitásai megkérdőjelezhetetlenek. A Szentírásból megismert örök érvényű igazságok és az azokhoz való igazodás, majd azok érvényesítése alapfeltételei a tárgyyszerű és az önmagán túlmutató kritikák megfogalmazásának, amelyeknek az egyház és az ember felé folyamatosan el kell hangozniuk. Erről az igényről nem mondhatunk le. Ennek a következménye lehet többek között a presbiteri tisztség, az egyházi szervezet, s egyáltalán a teológia és a hitvallás helyes értelmezése, folyamatos vizsgálata, minél életszerűbb gyakorlása és biblikus működése.

Hogy mi maradt meg ebből az életútból és szolgálatból? Álljon előttünk egy 1985-ös vallomás, melyet egy általam is ismert, egykori nagytemplomi gyülekezeti tag írt.¹⁰⁴² Negyven évvel korábban, 1945. január 1-jén a Kossuth utcai templomban volt istentiszteleten, amely egészen más volt, mint a korábbiak. A romokban lévő Debrecen és az otthontalan családok tömege fellett a félelem és bizonytalanság lebegett. Kicsúszott a talaj a lábak alól. A visszaemlékező, az ország jövőjét nem látó akkor tizennyolc éves lány azon tűnődött, hogy „*a világ sorsa mi lesz? [...] Van-e jövője? Vagy megérett az ítéletre?*”¹⁰⁴³ A megtelt templom padjai között katonák sétáltak, a gyülekezet énekelt, ő pedig csak arra várt, hogy ki lesz az igehirdető, mi lesz az ige és annak üzenete. A Lukács 4,14–21¹⁰⁴⁴ alapján éppen Révész Imre szolgált.

Megdöbbenő, súlyos szavak hangzottak el gyógyulást, örömhírt és szabadságot ígérve. „*Micsoda bátorság, sőt vakmerőség az Úr kedves esztendejét hirdetni most! – Honnan veszi ezt a határozottságot? Semmi mellébeszélés, semmi bizonytalanság – Nem kétséges, felülről adatott neki. Így szólhattak az ószövetségi próféták. Igen. Próféta szól most is közöttünk... [...] Ha ez az ember meri ezt így mondani, akkor hiszi is. Ha pedig hiszi, akkor igaz lesz – és én is hiszem.*”¹⁰⁴⁵

Az a lány akkor világosságra és szabadságra jutott. Majd eltelt negyven év. Nem emlékezett már az akkori szavakra, csak az igehirdető hangjára és gesztusaira. „*Hatása maradt meg és él bennem most is.*”¹⁰⁴⁶

1042 JÓZSA L.: Egy prófétai igehirdetésre emlékezve, in: *Reformátusok Lapja* 29 (1985/1), 3.

1043 Uo.

1044 Krisztus megkezdte tanítói hivatalát, és prédikál Názáretben.

1045 JÓZSA L.: *Egy prófétai*, 3.

1046 Uo.

Két, ma is látható festmény elemzésével kezdtünk, azok hatásait és üzenetét elemeztük, de a kötet végére odáig lenne jó eljutni, hogy Révész Imrét újra a magyar református teológiai gondolkodók sorába, méltó helyre emeljük, hiszen rajta keresztül Isten maradandó dolgokat vitt végbe, és nem csak egy tizennyolc éves lány életében.

BIBLIOGRÁFIA

Levéltári források, kéziratok

A Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában:

- A Tiszántúli Ref. Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, TtREL I. 1. a) 62. k. Közgyűlési jegyzőkönyvek 1944–1948.
- A Tiszántúli Ref. Egyházkerület közgyűlési jegyzőkönyvei, TtREL I. 1. a) 76. k. Közgyűlési és tanácsülési jegyzőkönyvek 1944–1948.
- Az 1944. december 19-i egyházkerületi tanácsülés 83. sz. határozata, TtREL I.1.a.76. Révész Imre búcsúja a debreceni presbitériumtól, Debreceni Egyházközség jegyzőkönyvei, TtREL I. 99. c. 100. kötet presbitéri jegyzőkönyv 1930.
- Révész Imre: *Vegyes dolgozatok a Közlönyből és az Egyházi Ujságból 1910–1917*, TtREL I.1.8.d Személyi adattár, ifj. Révész Imre iratai.
- Révész Imre nyilatkozata, 1938. július 22., TtREL Személyi Adattár, I.8.d., Ifj. Révész Imre iratai.
- Révész Imre 1944. október 8-i bejegyzése (vasárnap) szolgálati naplójába. TtREL I.8.d. Ifj. Révész Imre iratai.
- Személyi adattár, TtREL I. 8. d.), 68. d. Pap Béla iratai.
- SEMÉLYI adattár, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai
- BÉKEFI Benő: *Levél Révésznek, Református Gyülekezeti Evangélizáció Barátai Társasága*, Nyíregyháza, 1945. szeptember 26., TtREL I. 8. d. 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 6. sz.
 - Dr. Révész Imre püspöki tisztségről való lemondása (Debrecen, 1945. augusztus 21.). TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, III. Révész Imre 1945-ben püspökké választásával kapcsolatosan összegyűjtött iratok.
 - *Körlevél a Tiszántúli Egyházkerület Valamennyi Lelkipásztorához és Presbitériumához*, Nyíregyháza, 1945. szeptember 23. TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 4. sz.
 - PÁSZTOR József – FAZEKAS János: *A Szociáldemokrata Párt körlevele*, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 7. sz.
 - Révész Imre: *Válasz Békefinek*, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 6a. sz.
 - RÉVÉSZ Imre: *Tájékoztató jegyzetek*, TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai,
 - SÁNDOR Lajos: *A Független Kisgazda-, Földmunkás- és Polgári Párt Szeghalmi Szervezetének levele a Hajdúvármegyei központnak, Szeghalom, 1945. szeptember 24. (67/1945.)* TtREL I. 8. d.), 72–74. d. Ifj. Révész Imre iratai, 5. sz.

A Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről, TtREL Személyi adattár, I.8.d. Ifj. Révész Imre iratai, III., 36.
TISZÁNTÚLI Ref. Egyházkerület igazgatási iratai, TtREL I. 1. c) 464. d. Igazgatási iratok 1944.
TREK Püspöki Hivatal iratai, TtREL I. 1. e) 90/a d. elnöki iratok 1945

Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárának Kézirattárában:

R 2623

Révész Imre bibliatanulmányainak és előadásainak vezérfonalai és jegyzetanyaga. Több különálló füzetben.

- I. füzet: Révész Imre: *Róma 9–11.* Nyelvi és tárgyi preparáció, a bibliamagyarázatok vázlata. Dátum nélkül.
- III. füzet: Révész Imre: *Husztizmus.* Lelkészevangelizáció, 1946. október 1–5.
- IV. füzet: Révész Imre: *Hanyatló papság, emelkedő prófécia* – I. Ároni ház, 1947. szeptember 30. – október 4. 1Sám 1–4. alapján.

R 2630

Révész Imre: *Egyetemi előadások jegyzetei, XIII. Dogmatörténet.*

R 2633:

Révész Imre saját kezű felirata szerint: 1944 késő őszétől 1949. április 14-ig Debrecenben és egyebütt elhangzott igehirdetéseim, bibliatanulmányaim, beszédeim, előadásaim vázlatai vagy kidolgozott szövegei (természetesen csak azokéi, amelyeket egy vagy más szempontból egy darabig megőrzésre érdemesnek tartottam).

Révész Imre: *A keresztyénség helyzete Németországban.* Előadás 1936. december 13-án, Debrecen-Ispotály, R 2633/1930–1939.

Révész Imre: *A megtérés,* (Biblia- és hitvallástanulmány lelkészkonferenciára) R 2633/129–132.

Révész Imre: *A protestantizmus háttérbe szorulása.* Előadás a kollégium internátusban, 1937. április 7-én, este 8 órakor, R 2633/1930–1939.

Révész Imre: *A theologus-existentia ma. Hat bibliatanulmány, ifjú theologusok részére,* 1940/41. R 2633/1940–1942.

Révész Imre: *Az állam (Márk 12,13–17), in: Isten örök rendje,* R 2633/95–97.

Révész Imre: *Az Egyház, mely Krisztust megölte,* Gyula, 1947. április 29. R 2633/493.

Révész Imre: *Az Úr szenvedő szolgálja, A debreceni ghe ttóban,* 1944. VII. 11., R 2633/1921–1944.

Révész Imre: *Egyház és állam (népszerű főisk. tanfolyami előadás)* R 2633/199–200.

Révész Imre: *Egyházunk számadása.* R 2633/232–254.

Révész Imre: *Igaz és hamis próféták,* R 2633/216.

Révész Imre: *Isten panopliája,* R 2633/217.

RÉVÉSZ Imre: *Zsidókérdés, zsidómisszió* (ApCsel 13,13–52, lelkészevangelizáció)
R 2633/119-122.

Révész Imre *igehirdetése a debreceni Nagytemplomban*, 1944. július: *Az én országom nem e világból való!*, (Jn 18,36a) R 2633/1921-1944. Ennek mellékletét képezi: Kállay Kálmán levele Révész Imréhez, 1944. augusztus 4.

R 2637

Farkas Ignác levele Révész Imréhez, R 2637/1.

RAVASZ LÁSZLÓ, VASADY BÉLA és TÖRÖK ISTVÁN levelei Révész Imréhez, R 2637/ 2–4.

R 2651:

RÉVÉSZ Imre saját kezű felirata szerint: *Egy vagy más korjellemző szempontból megőrzésre érdemes, kiadatlan, vagy csak egy részben kiadott (vagy idegen nyelven megjelent) dolgozataim. Esetleges publikálásuk életemben hozzájárulásom nélkül nem történhetik meg. Holtom után is jobb, ha feledésbe merülnek.*

RÉVÉSZ Imre: *Lelkeszi pályán kívül hol és hogyan helyezkedhetik el a theologus?*
Előadás, kiadatlan kézirat, 1932.

RÉVÉSZ Imre: *Néhány megjegyzés Dr. Baltazár Dezsőnek „Az én hitvallásom” c. művére. 1907-1938. Csak magán és bizalmas használatra íródott 1921. tavaszán!”*

R 7472

RÉVÉSZ Imre: *Semper Reformari! Történelmi olvasókönyv a keresztyén tanítás és egyéb missziói munkák céljaira*, Budapest, 1950.

R 7485

RÉVÉSZ Imre: *Montaubani tanévem alatt 1910/11 hazaírt leveleim.*

R 7533

RÉVÉSZ–RAVASZ levélváltások. A kezdetektől [1926]–1959-ig.

R 7534

RÉVÉSZ–RAVASZ levelezés 1960–1966.

R 7550

RÉVÉSZ Imre: *Vallás? Egyház? Részlet a kéziratok kötetből*, 3.

***Tiszáninnyi Református Egyházkerület Tudományos Gyűjteményei
Nagykönyvtárának Kézirattárában:***

RÉVÉSZ Imre: *Vox clamantis in deserto. Magános tépelődések a magyarországi református egyház holnapjáról*, [1951–1965], Kt.d.22.944.

A Révész család (Paracsky Ágnes) tulajdonában lévő iratok:

BARCZA József: *Révész Imre kortörténeti jelentősége. Elhangzott 1994. december 19-én a Debreceni Református Kollégium Dísztermében.*

BUCSAY Mihály: *Révész Imre emlékezete 1889–1967. Születésének 85. évfordulóján. Paracsky Ágnes tulajdonában.*

FERENCZY Károly: *Révész Imre akadémikus ny. egyetemi tanár, volt debreceni református lelképásztor, tiszántúli püspök tudományos és közéleti irodalmi munkásságára vonatkozó bibliográfiai adatok, nyomtatásban megjelent írásainak, valamint hátrahagyott kézíratainak gyűjteménye.*

RÉVÉSZ Imre: *Bizalmas utasítás a debreceni tankerület tanszemélyzete számára, 1944. dec. 1.*

RÉVÉSZ Imre: „*EGYHÁZTÖRTÉNETÍRÁS*” *az idők viharaiban.* Néhány megjegyzés Kádár Imrének „Egyház az idők viharaiban” című, 1957 végén megjelent könyvére, 1959. szeptember 20–23.

RÉVÉSZ Imre levele Bartha Tiborhoz 1958. május 2-án.

RÉVÉSZ Imre levele Költő Gyulának, Budapest, 1966. augusztus 21. Kézirat a Révész család tulajdonában.

RÉVÉSZ Imre: *Sándor bácsiról. Emléktöredékek egy baráti kör számára, 1961. szeptember.*

Szabó Gábor hagyatéka – a Dani család tulajdonában:

PÁKOZDY László Márton: *Révész Imre – A presbiter püspök (kézirat),* elhangzott 1987-ben Révész Imre halálának 20. évfordulóján a Budapest-Kelenföldi Református Egyházközségben.

RÉVÉSZ Imre: *Levél Nánássy Andor úrnak, 1945. júl. 15.*

RÉVÉSZ Imre levelezőlapja Szabó Gábornak, 1936. december 14.

RÉVÉSZ Imre: *Püspöki körlevél az espereseknek, 1944. július 19., 3263/1944. szám,*

SZABÓ Gábor: 1938.

SZABÓ Gábor: 1944.

SZABÓ Gábor: 1944. *Révész és a politika.*

SZABÓ Gábor: *Emlékezés Révész Imrére, Bottyán Jánosnak írt levele, 1967. április 27*

SZABÓ Gábor: *Hagyaték, Epilógus.*

SZABÓ Gábor: *Nyugdíjban 1950 júniusában.*

SZABÓ Gábor: *Révész és a zsidókérdés.*

SZABÓ Gábor: *Révész Imre élete, 1889–1967.*

Révész Imre publikációi

- RÉVÉSZ Imre: A földesúri jog szerepe a magyarországi ellenreformáció szolgálatában, in: *Theologiai Szaklap* 1912. március, 161–185.
- RÉVÉSZ IMRE: A kálvinizmus lényege, in: *Református Szemle* 1915. március 19., 188–191; 1915. április 2., 216–218; 1915. április 9., 233–235; 1915. április 16., 252–254; 1915. április 30., 275–277; 1915. május 14., 310–312; 1915. május 21., 327–329; 1915. május 28., 341–344; 1915. június 4., 361–363. – június 4., 188–363.
- RÉVÉSZ Imre: *A keresztyén egység. Négy prédikáció*, Debrecen, Egyesült Keresztyén Nemzeti Liga, 1921.
- RÉVÉSZ Imre: „Akikre nem volt méltó a világ...” *A magyar protestantizmus története*, Kolozsvár, Erdélyi Ref. Egyházkerület, 1923.
- RÉVÉSZ Imre: *A lelkész, mint egyháztörténész*, in: Vasady Béla (szerk.): *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész). Harmincnégy tanulmány az egyetlen-célú és sokoldalú lelkipásztori hivatásról* (Igazság és Élet füzetek 20.), Debrecen, 1940, 24–28.
- RÉVÉSZ Imre: *A lelkipásztor dicsősége. Beköszöntő egyházi beszéd..., alapigéje: „Dicsőséget emberektől nem nyerek...”* (János 5,41), Debrecen, 1922.
- RÉVÉSZ Imre: *A magyarországi protestantizmus történelme*, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1925.
- RÉVÉSZ Imre: A magyarországi protestantizmus tudományos történetírása, in: *Protestáns Szemle*, 33 (1924/9), 473–489., és 33 (1924/10) 545–553.
- RÉVÉSZ Imre: A mai magyar kálvinizmus, in: NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar Református Önismereti Olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 129–149.
- RÉVÉSZ Imre: A nantes-i edictum visszavonása. 1635–1935. október 17., in: „*Tegnap és ma és örökké...*”, 169–173.
- RÉVÉSZ Imre: A német protestantizmus válsága a Hitler-uralom alatt, in: *Magyar Szemle* 1933/19., 213–221.
- RÉVÉSZ Imre: *a reformáció papsága*, in: Egyházi Ujság (Kolozsvár) 8 (1917), 90–94.
- RÉVÉSZ Imre: A protestantizmus és a vallásszabadság, in: Uő: „*Tegnap és ma és örökké...*”, Debrecen, 1944, 180–187.
- RÉVÉSZ Imre: A Sátán rostál, vagy az Isten?, in: *Debreceni Protestáns Lap* 1945/8. sz., 1.
- RÉVÉSZ Imre: A vallásunk a történelemben, in: KECSKEMÉTHY István (et al.): *A mi vallásunk. A nagy reformáció négy százados évfordulójára*, Kolozsvár, Kolozsvári Ref. Theologiai Fakultás, 1918, 199–206.
- RÉVÉSZ Imre: *Az Ige fénye*, Debrecen, 1923.
- RÉVÉSZ Imre: Az óegyház történetéből, in: *Protestáns Szemle* 1914/4. sz., 245–271.
- RÉVÉSZ Imre: Az őrtoronyban, in: *Hit és Élet* 1 (1921/2), 1–3.
- RÉVÉSZ Imre: Bethlen Gábor, a kálvinista fejedelem, in: *Protestáns Szemle* 26 (1914/6), 339–358.
- RÉVÉSZ Imre: Bizalmas utasítás lelkipásztorok számára, in: *Református Tiszántúl* 1993/2. sz., 4–5. (Bölcskei Gusztáv előszavával).

- RÉVÉSZ Imre: *Bécs Debrecen ellen, Vázlatok Domokos Lajos (1728-1803) életéből és működéséből*, Akadémiai Kiadó, 1966.
- RÉVÉSZ Imre: *Búcsúszó és felhívás*, in: *Hit és Élet* 3 (1923/11–12), 190–191.
- RÉVÉSZ Imre: *Egyháztörténelem*, in: Hóman Bálint (szerk.): *A magyar történetírás új útjai*, Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1931, 141–182.
- RÉVÉSZ Imre: *Egyháztörténelem I. Az őskereszténységtől az ellenreformációig. II. Az ellenreformációtól napjainkig (az 1930-as évekig), különös tekintettel a magyar protestantizmus történetére*, Budapest, KGRE HTK, 1993. (Az 1936-ban Debrecenben megjelent két füzet hasonló kiadása.)
- RÉVÉSZ Imre: *Emlékezés Megyericsy Bélára*, in: „*Tegnap és ma és örökké...*”, 235–237.
- RÉVÉSZ Imre: *Fejezetek a Bach-korszak egyházpolitikájából*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1957.
- RÉVÉSZ Imre: *Harnack – in memoriam*, in: *Theologiai Szemle* 1930/4–6. sz., 708–711.
- RÉVÉSZ Imre: *Hit és élet*, in: *Hit és Élet* 1 (1921/1), 1–2.
- RÉVÉSZ Imre hozzászólása az MTA elnökségi ülésén a Magyar Tudományos Akadémiának a Hazafias Népfronthoz való csatlakozása alkalmával, 1954. október 9-én, megjelent: *Akadémiai Értesítő* 61. kötet (1954), 259–262.
- RÉVÉSZ Imre: *Igehirdetés és politika. Igaz és hamis prófétizmus*, in: „*Tegnap és ma és örökké...*”, Debrecen, 1944, 328–339. = NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 334–342.
- RÉVÉSZ Imre: *Időszaki jelentés az egyházkerületi tanácsülésen*, 1944. december 19., in: *Uő: Vallomások*, 67–80.
- RÉVÉSZ Imre: *Időszerű (ha nem is korszerű) elmélkedések*, in: *Hit és Élet* 2 (1922/10), 1–3.
- RÉVÉSZ Imre: *Jánosi*, in: *Hit és Élet* 1 (1921/7), 1–2.
- RÉVÉSZ Imre: *Kálvin egyháza, II. Az egyházalkotmány normája*, in: *Református Szemle* 1919. október 17., 260–262.
- RÉVÉSZ Imre: *Kálvin és a gályarabok*, in: „*Tegnap és ma és örökké...*”, 123–126.
- RÉVÉSZ Imre: *Kálvin és Institutiója*, in: *Uő: „Tegnap és ma és örökké...”*, Debrecen, 1944, 112–122.
- RÉVÉSZ Imre: *Kálvin-rágalmak*, in: NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 177–193.
- RÉVÉSZ Imre: *Krisztus király. Ünnepi beszéd 1937. október 31-én Budapesten a pesti Vigadóban rendezett reformáció emlékünnepe*, Budapest, Bethlen Gábor Szövetség, 1938.
- RÉVÉSZ Imre: *Lelki kálvinizmus*, in: *Hit és Élet* 1 (1921/1), 2–3.
- RÉVÉSZ Imre: *Lutheri és kálvini vallásosság*, in: *Református Szemle* 1914. április 3., 222–224; 1914. április 10., 237–240; 1914. április 17., 246–251.
- RÉVÉSZ Imre: *Luther páncélja*, in: *Egyházi Ujság* (Kolozsvár) 6 (1915/2), címlap.
- RÉVÉSZ Imre: *Magunkról – mindenkinek*, akit illet, in: *Hit és Élet* 1 (1921/3), 2–4.
- RÉVÉSZ Imre: *Magyar református egyháztörténet, I. kötet, 1520 tájától 1608-ig*, Debrecen, 1938.

- RÉVÉSZ Imre: *Méliusz és Kálvin*, in: *Kálvin és a kálvinizmus. Tanulmányok az Institutio négy századik évfordulójára*. Írták a Debreceni M. Kir. Tisza István-Tudományegyetem Református Hittudományi Karának tanárai és doctorai, Debrecen, 1936, 295–340.
- RÉVÉSZ Imre: *Mennyei nászda*, Debrecen, 1926.
- RÉVÉSZ Imre: *Mi és atyáink*, in: *Uő: Az Ige fénye*, 106–109.
- RÉVÉSZ Imre: *Mohács és a reformáció*, in: *„Tegnap és ma és örökké...”*, Debrecen, 1944, 98–111.
- RÉVÉSZ Imre: *Nevelés az egyháztörténelmi katedrán*, in: *Református Szemle* 1915. szeptember 24., 590–594. [székfoglaló beszéd]
- RÉVÉSZ Imre: *Olvasóinkhoz*, in: *Hit és Élet* 3 (1923/1–2), 1–3.
- RÉVÉSZ Imre: *Ő a békesség*, in: *Debreceni Protestáns Lap* 53 (1933/51), 1.
- RÉVÉSZ Imre: *Öntudatos hit. Káté a református egyházba belépni óhajtok számára, valamint a gyülekezeti hitvédelem céljaira*, Debrecen, 3., javított kiadás, 1944.
- RÉVÉSZ Imre: *Presbiteri rendszerű-e a Magyar Református Egyház?*, in: *Uő (szerk.): „Tegnap és ma és örökké...”*, Révész Imre összegyűjtött tanulmányai az egyház múlt-jából és jelenéből, Debrecen, Coetus Theologorum, 1944, 298–310; Eredetileg: *Theologiai Szemle* XI (1935/1–6), 133–141; többek között megjelent még a *Reformátusok Lapja* Tiszta forrásból c. rovatában is 1995. január 8-án.
- RÉVÉSZ Imre püspök beszéde újravásztása alkalmából az egyházkerületi tanácsülésben, in: *Debreceni Protestáns Lap* 1945/10–11. sz., 1.
- RÉVÉSZ Imre: *Részletek az egyházkerületi közgyűlés színen felolvasott püspöki jelentésből*, in: *Debreceni Protestáns Lap* 1945/9. sz., 1.
- RÉVÉSZ Imre: *Révész Imre élete 1826–1881*, Debrecen, 1926.
- RÉVÉSZ Imre: *Sinai Miklós és kora, Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.
- RÉVÉSZ Imre: *Szekfű Gyula (1883–1955)*, in: *Akadémiai Értesítő*, 62. kötet, 1955, 355–357.
- RÉVÉSZ Imre: *Utolsó jelentés az egyházkerületi közgyűlés számára*, in: *Uő: Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990, 128–140.
- RÉVÉSZ Imre: *Vallomások. Teológiai önéletrajz és válogatott kiadatlan kéziratok 1944–1949*, (szerk.) Barcza József, Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1990.
- RÉVÉSZ Imre: *Zsinat és hitvallás*, in: NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar Református Önismereti Olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997, 13–16, Eredetileg: *Kálvinista Szemle* 1920. szeptember 26.; október 3.
- RÉVÉSZ Imre – KARÁCSONY Sándor: *Mostani és leendő énekeskönyvünk (Igazság és Élet füzetek 22.)*, Debrecen, Városi Nyomda, 1941.
- RÉVÉSZ Imre – SEGESVÁRY Lajos: *Az egyháztörténelem alapvonalai*, 3. változatlan kiadás, Debrecen, 1994.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- ABLONCZY Balázs: *Trianon-legendák*, in: ZEIDLER Miklós (szerk.): *Trianon* (Nemzet és emlékezet), Budapest, Osiris Kiadó, 2008, 892–908.
- A *Tiszántúli Református Egyházkerület jegyzőkönyvei az 1938. év második feléről*, Debrecen, Debrecen Sz. Kir. Város és a TTREK Könyvnyomda Vállalata, 1939.
- AUGUSTINUS, Aurelius: *Vallomások*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1982.
- BALTAZÁR Dezső: *Az én hitvallásom*, Debrecen, Méliusz Könyvkiadó, 1920.
- BARÁTH Béla Levente: „Földbegyökerezés és égbe fogózás...” *A Tiszántúli Református Egyházkerület története Baltazár Dezső püspök tevékenységének tükrében (1911–1920)*, Sárospatak, Hernád Kiadó, 2014.
- BARCZA József: *Az 1944/45-ös események és Révész Imre jelentősége*, in: BARCZA József – DIENES Dénes (szerk.): *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990. Tanulmányok*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 1999, 143–155.
- BARCZA József: *Révész Imre*, az egyháztörténész, in: *Confessio* 1989/3. sz., 25–31.
- BARCZA József: *Révész Imre életműve*, in: *Theológiai Szemle* 1989/4. sz., 193–197.
- BARCZA József: *Révész Imre emlékezete*, in: *Hajdú-Bihari Napló* 1989. június 30., 10.
- BARTH, Karl: *Predigt über Römer 15,5–13*, gehalten am 10. Dezember 1933, 2. Advent, im Universitäts-gottesdienst in der Schlosskirche Bonn. <https://jochen-teuffel.com/wp-content/uploads/2018/12/barth-predigt-c3bcber-rc3b6mer-15-5-13-10-dezember-1933.pdf> (Letöltve 2024. augusztus 25.)
- BARTH, Karl: *Rechtfertigung und Recht. Christengemeinde und Bürgergemeinde*, Zürich, Theologischer Verlag, 1979.
- BARTH, Karl: *Theologische Existenz heute! München*, Christian Kaiser Verlag, 1933.
- BARTH Károly: *Isten kegyelmi kiválasztása. Négy előadás az eleveelrendelésről*, ford. Vasady Béla, Nagy Barna, (Igazság és Élet füzetek 8.), Debrecen, 1937.
- BARTH Károly: *Kis dogmatika*, ford.: Pilder Mária, Budapest, Országos Ref. Missziói Munkaközösség, [1947].
- BERECZKY Albert: *Püspöki székfoglaló beszéde, 1948. szeptember 28.*, Budapest, Dunamelléki Ref. Egyházkerület, [1948].
- BIBÓ István: *Eltorzult magyar alkat*, zsákutcs magyar történelem, in: *Bibó István összegyűjtött munkái 1. kötet*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981, 255–286.
- BIBÓ István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*, in: *Bibó István összegyűjtött munkái 2. kötet*, Bern, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1981, 391–504.
- BÍRÓ Sándor – BUCSAY Mihály – TÓTH Endre – VARGA Zoltán: *A Magyar Református Egyház története*, Budapest, Kossuth Kiadó, 1949.
- BOLYKI János – LADÁNYI Sándor: *A református egyház 1918–1948 között*, in: BARCZA József – DIENES Dénes: *A Magyarországi Református Egyház története 1918–1990*, Sárospatak, Sárospataki Református Kollégium Teológiai Akadémiája, 1999, 7–100.

- BÖLCSKEI Gusztáv: *Arthur Rich szociáletikai gondolkodásának struktúrája. Doktori értekezés*, 1994, Kézirat.
- BÖLCSKEI Gusztáv: „Krisztust követve, Krisztusért járva követségben.” Püspöki székfoglaló beszéd, in: *Confessio* 21 (1997/1), 12–17.
- BÖLCSKEI Gusztáv: *Pásztori szó [Bevezető sorok Révész Imre Bizalmas utasítása elé]. Bizalmas utasítás a nemi erőszaktétel áldozatainak ügyében 1945-ből*, in: *Református Tiszántúl* 2 (1993/2), 4–5.
- BUCSAY Mihály: *A protestantizmus története Magyarországon 1521–1945*, Budapest, Gondolat Kiadó, 1985.
- Búcsúzik Révész Imrétől a tiszántúli egyházkerületi közgyűlés. Részlet Szentpéteri Kun Béla egyházkerületi gondnok megnyitójából, in: *Református Egyház* 1949/14. sz., 3.
- Búcsúzik Révész Imrétől Debrecen egyházmegyéje. Részlet a Debrecen-Városi Egyházmegye július 26-án tartott közgyűlésének jegyzőkönyvéből, in: *Református Egyház* 1949/14. sz., 3.
- CZEGLÉDY Sándor: *Időszerű igehirdetés*, in: *Igazság és élet* 3 (1937), 283–287.
- CZEGLÉDY Sándor: *Révész Imre, az igehirdető*, in: *Confessio* 1989/3. sz., 17–25.
- CSEPREGI Zoltán: *A reformáció nyelve. Tanulmányok a magyarországi reformáció első negyedszázadának vizsgálata alapján*, Budapest, Balassi Kiadó, 2013.
- CSEPREGI Zoltán: *A váradi vita 1544-ben*, in: F. ROMHÁNYI Beatrix – KENDEFFY Gábor (szerk.): *Szentírás, hagyomány, reformáció. Teológia- és egyháztörténeti tanulmányok*, Budapest, Gondolat Kiadó, 2009, 164–186.
- DEZSŐ Kinga Julianna: „Jónás hiábavaló futása”. Ifj. Révész Imre püspöki működése, különös tekintettel politikai és közéleti szerepvállalására (1938-1949). Forrás: <https://dea.lib.unideb.hu/server/api/core/bitstreams/0530c880-7a90-4a3b-bf7c-f4c196659520/content> (Letöltve 2025. október 11.)
- DEZSŐ Kinga Julianna: *Látszatok hozzá, és építések föl Istennek, az Úrnak szentélyét: A debreceni református egyetemi templom építésének története*, in: *Gerundium: Egyetemtörténeti közlemények* 8 (2017/4), 52–70. Doumergue, Émile: Kálvin jellege, ford. Révész Imre, Budapest, MEKDSZ, 1922.
- DOUMERGUE, Émile: *La Hongrie Calviniste*, Toulouse, Societe d'edition de Toulouse, 1912.
- DOUMERGUE, Émile: *Művészet és érzelem Kálvinnál és a kálvinizmusban*, ford. Révész Imre, Budapest, Bethlen Gábor Irodalmi és Nyomdai Társaság, 1922.
- ERŐS Vilmos: *A szellemtörténet jegyében*, avagy adalék a Századok 1930-as évekebeli történetéhez: Ifjabb Révész Imre levelei Mályusz Elemérnek (1930–1939), in: *Egyháztörténeti Szemle* 2022/3. sz., 125–168.
- ERŐS Vilmos – GYIMESI Pálma: *Ifjabb Révész Imre levelei Szekfü Gyulához (1929–1937)*, in: *Lymbus. Magyarságtudományi Forrásközlemények* 2009, 233–257.
- FAZAKAS Sándor: *Barth a Kelet és a Nyugat feszültségében*, in: FAZAKAS Sándor – FERENCZ Árpád (szerk.): *Barth és a magyar református teológia. Rekonstrukciós kísérlet*. (DRHE Karl Barth Kutatóintézet kiadványai 6.) Debrecen, DRHE, 2011, 100–121.

- FAZAKAS Sándor: *Barth politikai etikája*, in: Uő (szerk.): *Válság és kegyelem. Karl Barth teológiájának hatása és jelentősége ma.* (DRHE Karl Barth Kutatóintézet kiadványai 7.) Debrecen, DRHE, 2021, 95–124.
- FAZAKAS Sándor: „Új egyház felé?” *A második világháború utáni református egyházi megújulás ekkleziológiai konzekvenciái*, Debrecen, DRHE, 2000.
- FAZAKAS Sándor: *Vétkeztünk... Egyház a történelmi és társadalmi bűnösszefüggések rendszerében.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2017.
- FEKETE Károly: *450 éves a tordai rendelet. Köszöntés*, in: *Tiszántúli Egyházkerületi Körkép 2018*, Debrecen, TTRE, 2018, 135–136.
- FEKETE Károly: *A Barmeni Teológiai Nyilatkozat, Vezérfonal a dokumentum tanulmányozásához*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009.
- FEKETE Károly: *A textusválasztás szükségessége és módjai*, in: HANULA Gergely (szerk.): *Logos és akeos – Az Ige megszólalása és megszólaltatása. Tanulmányok a 60 éves Vladár Gábor tiszteletére*, Pápa, PRTA, 2012, 151–164.
- FEKETE Károly: *Egyházunk egyik ébresztője: Makkai Sándor*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2001.
- FEKETE Károly: *Református teológiai oktatás a Debreceni Egyetem keretein belül 1912–1950*, in: BARÁTH Béla Levente – FEKETE Károly (szerk.): *Őrállóvá tettek. Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*, Debrecen, 2019, 117–194.
- FÖLDES Éva: *Dr. Révész Imre 1889–1967*, in: *Magyar Pedagógia 1967/1. sz.*, 2–3.
- GAAL György: *Révész Imre 1889–1967*, in: KOZMA Zsolt (szerk.): *Akik jó bizonyosságot nyertek. A Kolozsvári Református Theologia tanárai 1895–1948*, Kolozsvár, 1996, 180–205.
- GERÉB Pál: *Barth Károly Dogmatikája*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2006.
- GREBELYNÉ Kiss Evelin: *Az abortusz törvényi szabályozása és megítélése napjainkban*, in: *Polgári Szemle 2018/1–3. sz.*, 410–417.
- GYIMESI Pálma: *Böhm Károly hatása Ifjabb Révész Imre történetelméletére*, in: *Történeti Tanulmányok XVIII. kötet*, Debrecen, DE Történeti Intézet, 2010, 45–66.
- GYIMESI Pálma: *Szekfü Gyula és Ifjabb Révész Imre kapcsolata*, in: *Történeti Tanulmányok XIX. kötet*, Debrecen, DE Történeti Intézet, 2011, 77–94.
- HÖRCSIK Richárd: *Kálvin 16. századi magyarországi recepciója*, in: FAZAKAS Sándor (szerk.): *Kálvin időszerűsége. Tanulmányok Kálvin János teológiájának maradandó értékéről és magyarországi hatásáról*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2009, 13–37.
- HÖRCSIK Richárd: *Révész Imre (1889–1967)*, in: BARÁTH Béla Levente – FEKETE Károly (szerk.): *Őrállóvá tettek, Műhelytanulmányok a debreceni teológiai oktatás és református lelkészképzés 1850–2000 közötti történetéhez*, Debrecen, TTRE – DRHE, 2019, 537–542.
- IMRE Lajos: *A lelkész mint pásztor*, in: VASADY Béla (szerk.): *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész). Harmincnégy tanulmány az egyetlen-célú és sokoldalú lelképásztori hivatásról* (Igazság és Élet füzetek 20.), Debrecen, 1940, 140–150.
- JÁNOSSY Imre: *Teológiai irányzatok*, in: BARTHA Tibor – MAKKAJ László (főszerk.): *Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház 1867 és 1978 közötti tör-*

- ténetéből (Studia et acta ecclesiastica 5.), Budapest, Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1983, 357–384.
- JÓZSA Lászlóné: *Egy prófétai igehirdetésre emlékezve*, in: *Reformátusok Lapja* 1985. január 6., 3.
- KATHONA Géza: *Emlékezés Révész Imrére, az egyháztörténetíróra*, in: *Református Egyház* 1967/7–8. sz., 165–167.
- KÁLVIN János: *Az Apostolok cselekedetei magyarázata I–II.*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2010.
- KÁLVIN János: *Az első Korinthusi levél magyarázata*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2015.
- KÁLVIN János: *A Zsidókhoz írt levél magyarázata*, Budapest, Kálvin Kiadó, 2010.
- KÁLVIN János: *Institutio I–II. A keresztyén vallás rendszere*, ford.: Buzogány Dezső, Budapest, Kálvin Kiadó, 2014.
- KEREPESZKI Róbert: *Horthy Miklós mohácsi beszéde 1926*, in: SZÁRAZ Orsolya – TAKÁCS Miklós – S. VARGA Pál (szerk.): *Loci Memoriae Hungaricae II.*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2014, 313–324.
- KOCSIS Elemér: „Eszményem: a lelkipásztor püspök”. *Püspöki székfoglaló beszéd*, in: *Confessio* 1987/2. sz., 8–14.
- KOCSIS Elemér: *Révész Imre, az egyházkormányzó*, in: *Confessio* 1989/3. sz., 11–17.
- KONCZ Sándor: *Hit és vallás. A magyar református vallástudományi teológia kibontakozása és hanyatlása*, Debrecen, 1942.
- KONCZ Sándor: *Révész Imre, mint a teológiai megújulás megindítója*, in: *Református Egyház* 1979/1., 17.
- KÓSA László: *A történész Révész Imre fordulata*, in: *Uő: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 2011, 408–436.
- KOVÁCS I. Gábor – TAKÁCS Árpád: *Révész Imre teológus, püspök, egyháztörténész*, in: KOVÁCS I. Gábor (szerk.): *Hit–Tudomány–Közélet. A Debreceni Tudományegyetem Református Hittudományi kara (1914–1950) professzorainak életrajzi adattára és életútleírása*, Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 2014, 103–119.
- KÖNTÖS László: *Fehér foltok egyháztörténelmünkben*, Beszélgetés Barcza József kutatóprofesszorral, in: *Reformátusok Lapja* 1989. július 16., 3.
- Közel múltunk tükörcserepei. *Révész Imre kéziratok hagyatékából*, in: *Reformátusok Lapja* 1989. november 19., 4.
- LOVÁSZ Krisztián: *Az episzkopális kukoricacsörgetéstől a jeremiási küldetésig*, in: CSORBA Dávid – SZATMÁRI Emília (szerk.): „...Tanácsaid hűség és igazság.” *Tisztelgő írások Dienes Dénes professzor úr 65. születésnapjára*, Budapest – Sárospatak, KRE HTK, Tiszáninnen Ref. Egyházkerület, 2021, 155–178.
- METAXAS, ERIC: *Bonhoeffer – pásztor, mártír, próféta, kém*. Szombathely, Immánuel Alapítvány, 2014.
- MISKOLCZY Ambrus: *A szatmári békétől az 1848/49-es forradalom és szabadságharcig 1711–1849*, in: *Századok* 1980/3., 378–403.
- NAGYATÁDI Szabó István: *A kálvinisták elleni támadásokról*, in: *Egyetértés (politikai napilap)* 1921. március 10., 3.
- NÉMETH Pál (szerk.): *Magyar református önismereti olvasókönyv. Válogatás a XX. század első felének református teológiai irodalmából*, Budapest, Kálvin Kiadó, 1997.

- NÉV NÉLKÜL. Könyvek rovatban. in: *Igazság és Élet* 9 (1928. február), 2.
- PAKSA Rudolf: *Jobboldali radikalizmus a Horthy-korszak első éveiben*, in: *Rubicon* 2010/4–5. sz., 117–124.
- PATAY Pál: *Révész Imre: Öntudatos hit. (Kritika)* in: *Protestáns Szemle* 1929/7. sz., 488–489.
- PÉTER János: *Eligazodásunk. Péter János püspök debreceni székfoglaló beszéde*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, [1949] (Kézzel beleírva: 1949. dec. 15.)
- PETŐ Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2018.
- POLCZ Alaine: *Asszony a fronton*, Budapest, Jelenkor, 2021.
- RADNÓTI MIKLÓSNÉ GYARMATI Fanni: *Napló 1935–1946 I–II.*, Budapest, Jaffa Kiadó, 2018.
- RAVASZ László: *Emlékezéseim*, Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest, 1992, 213.
- R. VÁRKONYI Ágnes: *Bethlen, Zrínyi, Rákóczi. Történelmi személyiségek a XVII. századi Magyarországon*, in: *Valóság* 1970/5., 1–15.
- Soós Béla: „Tegnap és ma és örökké...” (Könyvismertetés), in: *Theologiai Szemle* 1944/2. sz., 103–113.
- SZABADI István (szerk.): *Krisztusban nyert erő. A tiszántúli református gyülekezetek háborús krónikája (1944–1945)*, I–II. kötet, Debrecen, TTRE Levéltára, 2016.
- SZABÓ András Péter: *Révész Imre, az idők viharában (1944–1967)*, in: *Protestáns Szemle* 2003/2. sz., 66–84.
- SZABÓ István: *Révész Imre 1889–1967*, in: *Magyar Tudomány*, 1967. december, 784–786.
- SZATHMÁRY Béla: *A Magyarországi Református Egyház szervezetének kialakulása és jelenlegi működése, különös tekintettel az egyházi bíráskodásra*, PHD értekezés, Sárospatak, 2004. URL: <http://midra.uni-miskolc.hu/document/5754> (Letöltve 2023. szeptember 26.).
- SZÁSZ Lajos: „Az erős fegyveres” – Baltazár Dezső, *Egy református püspök politikai pályája a 20. század első felében*. Budapest, Kálvin Kiadó, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2025., 216–220.
- SZÉKELY György beszámolója a Magyar Történelmi Társulat közgyűléséről, in: *Századok* 1966/2–3. sz., 618–633.
- SZENTKIRÁLYI János: *Egy barátság dokumentuma*, in: *Magyar Nemzet*, 1977. február 27., 9.
- THURNEISEN, Eduard: *A lelkigondozás tana*, Budapest, Református Egyetemes Konvent Sajtóosztálya, 1950.
- TOPOR István: *Hetven évvel ezelőtt*, 1944. június 25-én kezdődött meg a debreceni gettó felszámolása és az ott élők deportálása, in: *Korok* – online folyóirat. Forrás: <https://korok.webnode.hu/products/topor-istvan-hetven-evvel-ezelott-1944-junius-25-en-kezodott-meg-a-debreceni-getto-felszamolasa-es-az-ott-elok-deportalasa/> (Letöltve 2024. április 09.).
- TÖRÖK István: *Barth Károly teológiájának a kezdetei*, Debrecen, 1994.
- TÜSKÉS Gábor: *Az önéletrajzi és a vallási műfajok határán: A Confessio Peccatoris kritikai kiadása elé*, in: MOLNÁR Gergely (szerk.): *Történetek a magyar nemzet*

- múltjából. A Nemzetstratégiai Kutatóintézet történeti tárgyú konferenciáinak összefoglaló tanulmánygyűjteménye, Budapest, Nemzetstratégiai Kutatóintézet, 2017, 70–77.
- VÁLYI NAGY Ervin: „Teológia – igazolás vagy nyitás?” (1968), in: Uő: *Minden idők peremén. Válogatott írások*, Budapest, EPMSZ, 1993, 121–132.
- VASADY Béla: *A lelkész, mint dogmatikus*, in: Uő: Vasady Béla (szerk.): *A lelkész mint... (vagy: mintalelkész). Harmincnégy tanulmány az egyetlen-célú és sokoldalú lelkipásztori hivatásról* (Igazság és Élet füzetek 20.), Debrecen, 1940, 39–43.
- VASADY Béla: *Az Ige útján sántikálva (teológiai önéletrajz)*, Debrecen, 1993.
- ZAHRNT, Heinz: *Az Isten-kérdés. Protestáns teológia a XX. században*, Budapest, Lux Kiadó, 1997.
- ZOVÁNYI Jenő: *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, 3. javított és bővített kiadás (szerk. LADÁNYI Sándor, Budapest, Zsinati Iroda Sajtóosztálya, 1977.).

FILMEK

- SÁRA Sándor: *A vád* (1996)
- SKRABSKI Fruzsina: *Elhallgatott gyalázat* (2011)

FÜGGELEK¹⁰⁴⁷

1. Imre 1901

2. Weisz István és Róbert Imre osztálytársak voltak Kassán a premontrei gimnáziumban

1047 A képaláírások az eredeti fotók hátoldaláról idézve. Helyenként, zárójelben a szerző – LK – megjegyzései olvashatók.

3. Kedves jó szüleimnek. K(olozs)vár, '13.V.19.

4. Liener Béla műterméből Debreczen, Csapó u. 1.
(LK: 1920 első felében)

5. Apóka Anyókéval Debrecenben (az 1920-as évek második felében készülhetett)

6. Szeretettel és hálával Apóka, Anyóka(!) A Kálvin-tér 8. számú parókia udvari bejárata előtt (valószínűleg elköltözközéskor, 1932 körül.)

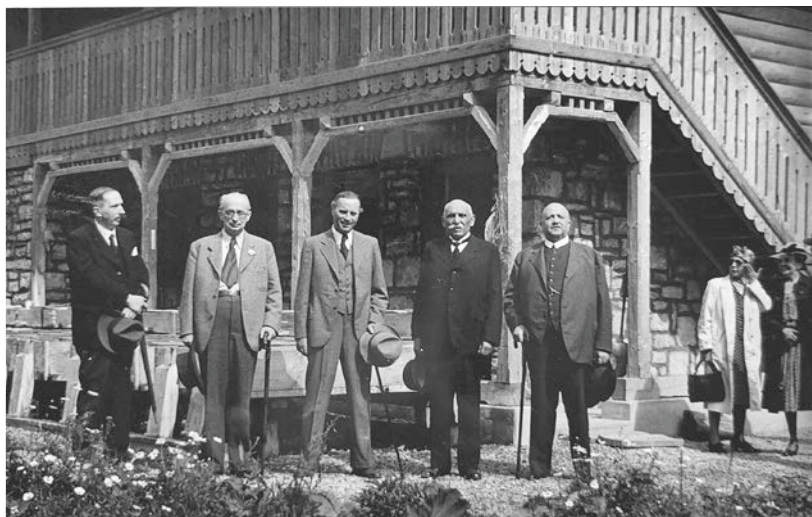
7. 1959
(LK: Apóka és Anyóka)

8. A Révész-család
(LK: 1925 körül)
Balról jobbra: Gabi, Zsófi az Anyóka ölében, Mamocika (Fáy Margit néni, az Apóka drága jó nevelőanyjának Nagymamájának egyik nővére), Gitike, Apóka

9. A Révész-család
Apóka-Anyóka, jobbról Gabi, Zsófi, Giti (balról Anyóka mellett),
a Magoss György tér 14.sz. ház udvarán 1935-36 körül

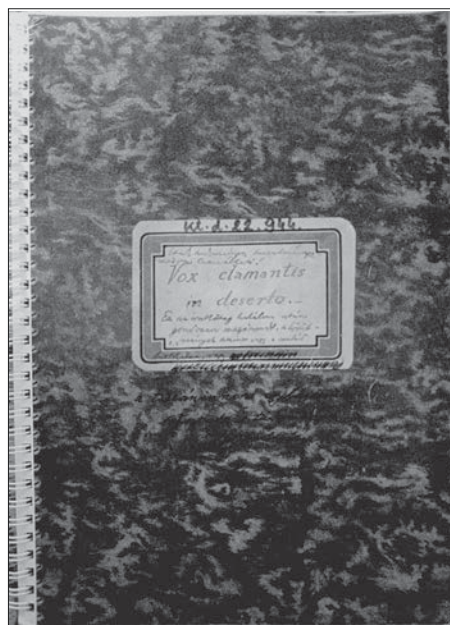
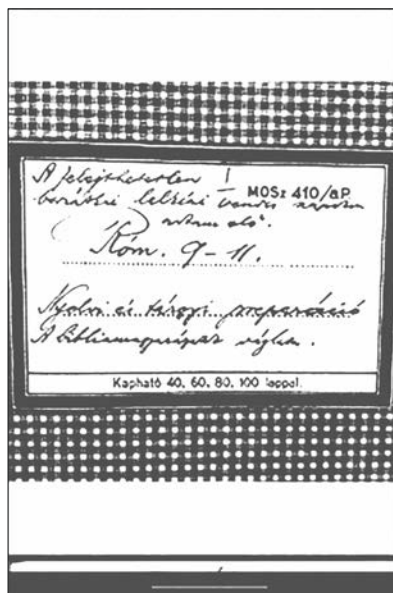
10. Püspökökkel
Balról jobbra: Apóka, Ravasz bácsi, Enyedi Andor, Megyaszay Vince (Pápa),
Vásárhelyi János (Kolozsvár), Ravasz Lászlóné, Vásárhelyi Jánosné

11. A „felejthetetlen” lelkeszi csendesnapokon, Barátkán 1943-ban
Barátka 1943. Dr. Módos László, Kósa Ferenc, Nagy Sándor,
Herc. Ede, Dr. Illyés Endre, Pokol Béla
elől: Dr. Pákozdy László, Dr. Czeglédy Sándor,
Dr. Révész Imre, Dr. Török István, Szokody Gyula

12. Az utolsó (előtti) kép
Somlói úti lakásban kb. 1966-ban készült (A film egy kockája)

13. Néhány jellegzetes Révész-mű címlapjának fotója

14. Raffaello Sanzio Raphael: Ezékiel látomása, 1518 körül

A SOROZAT EDDIG MEGJELENT KÖTETEI

1. PERES IMRE (szerk.): *Kezdetben volt az Ige. Tanulmánykötet Lenkeyné Semsey Klára tiszteletére 80. születésnapja alkalmából*, 2011.
2. FEKETE KÁROLY – KUSTÁR ZOLTÁN – KOVÁCS ÁBRAHÁM (szerk.): *Átjárható határok. Ünnepi kötet dr. Gaál Botond professzor 65. születésnapjára*, 2011.
3. FAZAKAS SÁNDOR – FERENCZ ÁRPÁD (szerk.): *„Krisztusért járva követésben...” Teológia, igehirdetés, egyházkormányzás. Tanulmánykötet a 60 éves Bölcskei Gusztáv születésnapjára*, 2012.
4. BALOG MARGIT – KÓKAI NAGY VIKTOR (szerk.): *Újszövetség és eszkatológia. Tanulmánykötet Peres Imre tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*, 2013.
5. HODOSSY-TAKÁCS ELŐD (szerk.): *A tíz Ige. Tanulmánykötet Marjovszky Tibor tiszteletére, 60. születésnapja alkalmából*, 2013.
7. KÁROLY FEKETE – ZOLTÁN KUSTÁR (eds.): *Commitment, belief, knowledge. Celebratory volume on the occasion of the 475th anniversary of the Debrecen Reformed Theological University*, 2014.
8. BARÁTH BÉLA LEVENTE (szerk.): *Hittel és humorral. Tanulmánykötet a 60 éves Hörcsik Richárd születésnapjára*, 2015.
9. BÖLCSKEI GUSZTÁV: *Krisztus világossága. Tanulmányok, igehirdetések, meditációk* (szerk.: Kustár Z.–Kovács K.), 2017.
10. DR. LENKEYNÉ DR. SEMSEY KLÁRA: *Jakab és Filemon levelének magyarázata*, 2017.
11. KUSTÁR ZOLTÁN – NÉMETH ÁRON (szerk.): *Az Ószövetség és a reformáció. Tanulmányok a héber nyelvű Ószövetség és a protestantizmus kapcsolatának múltjából és jelenéből*, 2018.
12. PÓTOR ÁRON: *Czegledy Sándor teológiai munkásságának alapvonásai*, 2018.

13. BARÁTH BÉLA LEVENTE – FEKETE KÁROLY – KIS KLÁRA (szerk.): *Ösztönző lelkiesség. Tanulmányok Bodó Sára 60. születésnapja alkalmából*, 2019.
14. BODÓ SÁRA – HORSAI EDE (szerk.): *„Hiszek az Ige diadalmas erejében!” Tanulmányok Fekete Károly 60. születésnapja alkalmából*, 2020.
15. KONCZ-VÁGÁSI KATALIN: *Haggeus Prófeta és Haggeus könyve. A prófétai irat exegetikai, hagyományozás- és tradíciótörténeti elemzése*, 2021.
16. PACZÁRI ANDRÁS: *„SZŐLŐJE VOLT KEDVESEMNEK...” Szőlő és bor az ókori Közel-Keleten és az Ószövetségben*, 2021.
17. KULCSÁR ÁRPÁD: *Ravasz László erdélyi évei és gyakorlati teológiai munkásságának kezdetei*, 2023.
18. DÉZSI CSABA: *Jézus feltámadásának hagyományozása*, 2025.
19. KOVÁCS KRISZTIÁN (szerk.): *Emlékeztetés az igazságra – megbékélés a valósággal. Tanulmánykötet a 60 éves Fazakas Sándor születésnapjára*, 2025.